

F.Y.SƏMƏNDƏROV

***Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasının
90 illik yubileyinə həsr olunur.***

Elmi redaktor: h.e.d., prof. M.N.İmanlı

**Rəyçilər: h.e.n., dos. R.Ə.Şəmsizadə
h.e.n., dos. F.M.Abbasova**

CİNAYƏT HÜQUQUNDA CƏZA PROBLEMİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK

**Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi:
tarix və müasirlik.** Dərs vəsaiti. Bakı, «Bakı Universiteti»
nəşriyyatı, 2009, 286 s.

Dərs vəsaitində cəzanın mənşəyi araşdırılır. İşdə varislik və tarixilik prinsipi zəminində cəzanın talion qaydaları ilə əlaqəsi işıqlandırılır. Dərs vəsaitində quldarlıq, feodalizm cəmiyyətində tətbiq edilən cəzalar araşdırılır. İntibah dövründə cənayətlərə görə tətbiq edilən cəzaların humanistləşdirilməsinə dair ideyalar şərh edilir. Cəzaya görə baxışların inkişafında «klassik» hüquq məktəbinin müddəalarının yerinə və roluna aydınlıq gətirilir. İşin sonrakı fəsillərində qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi üzrə cəzanın anlayışı, sistemi və cəza təyin etmə məsələlərinin araşdırılmasına xeyli yer verilir.

**«Bakı Universiteti»
nəşriyyatı
BAKİ – 2009**

$$S \frac{1203021300-02}{M-658(07)-008} - 008 - 2009$$

Cəza min illər boyu tətbiq edilmiş, bu gün də dünyanın bütün dövlətləri cinayətkarlıqla mübarizədə ondan vacib vasitə kimi istifadə edir. Bəşəriyyətin qabaqcıl dühaları cinayətkarlıqla mübarizədə cəzanı ən vacib vasitə hesab etmişlər.

Cəza insana maddi, mənəvi, fiziki, habelə psixoloji ağrı yetirir. Ağrısız cəza yoxdur. Hər bir insan ona ağrı yetirən mühitdən uzaqlaşmağa çalışır.

Antik dövrün işıqlı mütəfəkkirləri də cəzanın cinayətdən çəkindirici təsir göstərməsindən bəhs edərkən cəzanın ağrı yetirmək xüsusiyyətlərinin rəhbər tutmuşlar.

Sonrakı tarixi dövrlərdə cinayətkarlıqla mübarizədə cəzadan mühüm profilaktik tədbir vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Cəzanın sistemi və növləri hər bir dövrdə hakim münasibətlərlə bağlı olmuşdur. Bütün hallarda cəzanın sisteminə dair qanun hakim qüvvələrin hüquqi şüuruna və baxışlarına söykənmişdir.

Cəzanın tətbiqi həmişə cinayətkarın mühakiməsi ilə müşayiət edilir. Hələ antik cəmiyyətlərdə cinayət törədən şəxs cəmiyyətin düşməni kimi təqdim edilmişdir.

İnsan orqanlarından məhrum etmə kimi cəza növləri geniş yayılmışdır: kor etmək, qolunu, qılçasını kəsmək, döymək, damğa vurma kimi cəza növləri tətbiq edilmişdir. Cəzanın tətbiqində silki mənsubiyyət ciddi rol oynamışdır.

Xüsusən feodalizmin son dövründə (XVI-XVIII əsrlərdə) cəzanın, bütün qəddarlıq imkanlarından barbarcasına istifadə edilmişdir. Cəza ilə cinayət arasında aşkar uy-

ğunsuzluq olmuşdur. Əsasən də din əleyhinə, dövlət və kral (şahlar) əleyhinə törədilən cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar amansızlığı və qəddarlığı ilə fərqlənmişdir.

Feodalizmin son dövründə cəzanın amansızlığı və qəddarlığında hədudsuzluq yaşadan qanunlardan Korolunanın adını çəkmədən, ondan yan keçmək olmaz. Korolina xeyli cinayətlərə görə ancaq ölüm cəzası müəyyən edilirdi. Korolina cinayətkarlıqla mübarizədə sərt cəzalar müəyyən etsə də özü, orta əsrlərin ən mükəmməl hüquq abidəsi sayılırdı.

Sonrakı dövrlərdə, xüsusən intibah dövründən başlayaraq insan şəxsiyyətinin cəmiyyətdə rolunun artması ilə, tədricən insanın həyatına, səhhətinə yönələn cəzalar, xüsusən cismani cəzalar azalmağa başlamışdır. Beləliklə cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzaların bir qismi insanın hüquq və azadlıqlarına doğru istiqamətləndirilmişdir. Bununla baş verən cinayətlərdə cəmiyyətin rolu nəzərdən qaçırılırdı, cinayət törədən şəxs guya anadangəlmə meyllərə malik olduğundan cinayət səbəbinin daşıyıcısı sayılırdı.

Dünyəvi hüquqda cəzadan insanların davranışını tənzim edən vasitə kimi istifadə edilirdisə də, dini ideologiya cəzaya günahı yumaq, yeni əqidə, ilahi düşüncə yaratmaq vasitəsi kimi baxırdı. Min ildən artıq amansız cəzalar tətbiq edən inkvizisiya məhkəmələri xristianlığın ehkamlarının insan qəlbinə hakim kəsilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır.

Feodal cəmiyyətinin ziddiyyətlərinin kəskinləşdiyi dövrdə, həm xarakterinə, həm də tətbiqi üsuluna görə təyin edilən cəzalar müstəsna dərəcədə sərtliyi ilə fərqlənmişdir. Xüsusən ölüm cəzasının insanlarda vahimə yaradan üsullarından geniş istifadə edilmişdir.

İntibah dövründə, habelə Fransa burjua inqilabından sonra cəzanın humanistləşdirilməsi istiqamətində onlarla tədqiqatlar meydana gəlmişdir. Cəza və onun məqsədləri ilə bağlı yüzlərlə təlimlər yaranmışdır. Amma bu gün də cəza kifayət qədər tədqiq edilməyən məsələlərdən sayılır.

Fikrimizcə, cəza sisteminin elmi anlayışı, cəza sisteminə daxil olan cəza növlərinin dairəsinin müəyyən edilməsi, cinayətlərə görə sanksiyaların qurulmasının vəziyyəti, cəza təyində ümumi qaydalarla cəza təyini prinsiplərinin nisbəti, cəza təyində cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halların təyin edilən cəzanın həddinə və növünə təsiri məsələlərinin hələ də kifayət qədər tədqiq edilməyən tərəfləri vardır.

Xüsusən son illərdə azadlıqdan məhrumetmə növündə cəzanın təyinedilmə tezliyinin sabit artım meyli müşahidə edildiyi şəraitdə, bu cəza növünün təyini xüsusiyyətləri işlənilib hazırlanmamışdır. Müasir dövrdə cinayət hüququ nəzəriyyəsində qeyd edilən istiqamətlərdə problemi araşdırmağa köklənən kompleks işlər yox dərəcəsindədir. Ayrı-ayrı cəza növləri ətrafında M.T.Detkovun, A.S.Mixlinin, L.P.Rasskazovun, İ.V.Uporovun, O.V.Filimonovun, S.Ə.Vəliyevin və b. müəlliflərin tədqiqat işləri vardır. Lakin qeyd edilən tədqiqatlar kompleks xarakter daşımır.

Biz cəzanın inkişaf tarixi müxtəsər araşdırılır, müasir dövrdə onun hələ də tədqiq edilməmiş bəzi problem məsələlərinə toxunulur. Burada sadalanan problemləri çözmək imkan xaricindədir. Zənn edirik ki, qeyd edilən problemlər özünün gələcək tədqiqatçıları gözləyir.

I FƏSİL

CƏZANIN MƏNŞƏYİ HAQQINDA

1. Cəza və talion qaydaları

Heç bir hadisə yoxdan yaranmır, tarixilik, inkişaf və varislik kimi prinsiplər zəminində onun doğuluşu baş verir. Elmi idrakın tarixilik prinsipinin müddəalarına əsasən cəzanın varlığının düzgün tədqiqi xeyli dərəcədə onun tarixi mənşəyinin araşdırılmasından asılıdır.

Cəzanın yaranma tarixinə dair nə tarixi, nə tarixi etnoqrafik, nə də digər yazılı mənbələrdə məlumatlara rast gəlinmir. Lakin yeni tarixi şərait, sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsi, zamanəmizə qədər gəlib çatan qədim dövrün hüquq abidələrindən görünür ki, hələ antik dövrün üfüqlərində cəzadan silki və əmlak bərabərsizliyinin qorunmasında vasitə kimi istifadə edilmişdir.

İbtidai icma cəmiyyətində, onun son inkişaf və tənəzzül mərhələsində adətlərdən, qədim etik qaydalardan sosial varlığı (ibtidai icma cəmiyyətini) tənzim etmə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Buna görə də, cəzanın mənşəyinin tədqiqi ibtidai icma cəmiyyətindən, onun inkişafının son mərhələsindən başlanmalıdır.

Hissi idraka və təcrübəyə əsaslanan şüurun inkişafı əski dünyanın insan qüvvələri arasındakı münasibətlərdə müəyyən qaydaların yaradılmasını ön plana çıxarır. Qəbilələr və tayfalar arasında sonsuz ədavət və düşmənçilik iqtisadi əlaqələrin yaradılması və inkişafı qarşısında ciddi sədd

çəkirdi. Hətta təsadüfi inciklik zəminində insan qrupları arasında baş verən toqquşma və qırğınlar bir çox nəsillərin həyatı boyu davam etmiş – insan qrupları arasında münasibətlərdə hüdudsuzluq yaratmış – uzun müddət sosial tənzimlənmənin yaranmasına imkan verməmişdir.

Bir-birinə qarşı ədavət və düşmənçiliyin hüdudsuz davam etdirilməsinin lüzumsuzluğu, bunun qarşısını ala bilən yeni sosial tənzimin zəruriliyi getdikcə fərdi, qrup və icma, tayfa psixikasında obyektiv zərurət kimi dərk edilir. Beləliklə, qədim insanların tədricən məişətinə daxil olan, obyektiv zərurətdən irəli gələn, o dövrün adət və ənənələrinə, əxlaqına söykənən, sadə tənləşdirici bərabərliyi təmin edən tənzimləyici prinsiplər tədricən formalaşır və qəblərə hakim kəsilir. Belə prinsiplər özünün xarakterik ifadəsini **talionda** tapır*.

Talion Prinsipi vurulan ziyana uyğun ziyanın yetirilməsini müəyyən etmiş, bu yolla qəbilə və tayfaarası münasibətləri müəyyən müvazinətdə saxlamaq və nizamlamaq mümkün olmuşdur.

Zərər yetirən hərəkətlərə görə adekvat zərərin yetirilməsini müəyyən edən talion qədim dünyanın insan qrupları arasında qarşılıqlı əlaqələrin spesifik üsulu kimi inkişafın bu mərhələsində bütün insan qrupları üçün tənləşdirici universal adətlərdən olmuşdur. Bu adətlər bir çox qədim yazılı abidələrdə təsbit edilmişdir. Əgər qədim Avropa mənbələrinə nəzər yetirilərsə Homerdə, Hesiodda, Herodotda, Fukididdə,

* Talion – latınca *talio* – sözündən olub, əvəz yetirmə mənasını ifadə edir. Sınıflı cəmiyyətə qədərki dövrdə törədilən təhlükəli əmələ uyğun şəkildə qəti cavab reaksiyasını məsuliyyətin həlli prinsipini nəzərdə tutur. Вах: Советский энциклопедический словарь. М., 1987, с. 1305.

Bibliyada və s. abidələrdə talion adətlərinə rast gəlinir¹.

Talion ədalətlik ideyasının həlledici əsaslarından olmuşdur².

Talion təsirli sosial tənzimləmə vasitəsi kimi nə qədər geniş yayılsa da o, hökmranlıq və təbəçilik və ziddiyyətinin yaranmasına imkan verməyən müxtəlif kollektivlərin (qəbilə, tayfa və s.) eyni primitiv inkişaf səviyyəsinə malik olduğu, ancaq ibtidai icma cəmiyyətində meydana gələn mövcud ola bilərdi. Sosial varlıq nisbətən durğunluqla xarakterizə olunmuşdur. Sosial dinamika baş verən dəyişikliyi bir nəslin ömrü dövründə izləmək mümkün olmamışdır. Bunun üçün nisbətən böyük dövrlər götürülüb müqayisə edilmişdir. İnsanın sosial fərdi xüsusiyyətləri qrup, icma və qəbilə daxilində «ərimiş», özünü hiss etdirə bilməmişdir.

Talion prinsipini «həyata görə həyat, gözə görə göz, ziyana görə ziyan...» müəyyən edirdi. Talionu ümumi formada belə ifadə etmək olardı: «başqaları sənə və yaxınların barəsində necə hərəkət edərsə, sən də onların barəsində elə hərəkət et». Talion üzrə hərəkətin miqyasını hərəkətin zahiri obrazı müəyyən edirdi. Belə ki, bir icmanın nümayəndəsinin yol verdiyi neqativ hərəkət bütün incəliyi ilə digər icmanın nümayəndəsinin cavab hərəkətini müəyyən edirdi. Talionla bağlı adətlər fərdlərin hərəkətini onlardan asılı olmayaraq standartlaşdırırdı.

Cavab hərəkət reaksiyasına yol verilərkən fərdin şəxsiyyəti, onun taleyi nəzərə alınmırdı. Məsələn, atanın

¹ Вах: Косвен М. Преступление и наказание в догосударственном обществе. М.-Л.: 1925, с. 21.

² Вах: Лафарг П. Экономический детерминизм К.Маркса. М.: 1923, с. 109.

təqsirinə görə onun övladları, nəvələri, nəticələri, kötücələri və sonradan gələn digər varislər cavab verməli olurdu. Burada qorunması yeganə müqəddəs hesab edilən cəhət yetiriləcək ziyanın, ziyan vuran hərəkətlə eyni, bərabər olmasının gözlənilməsi idi. Belə ki, əgər biri digərinin yetginlik yaşında olan övladını öldürərsə, digər tərəfin də belə hərəkət etmək üçün mənəvi borcu yaranırdı. Əgər öldürənin övladı zərər çəkən yaşda deyildirsə, qan intiqamını almağı özünə borc hesab edən şəxs uşağı böyüyüb məlum yaş həddinə çatana qədər gözləmləli olurdu.

Cavab hərəkətinə impuls verən «stimul» öncə törədilən hərəkət olurdu. Öncə törədilən hərəkət standart rolunu oynayırdı. Belə standart fəaliyyətə vadar edən qüvvə hərəkət edən fərddən kənarda mövcud olurdu. Şərait fərdlərin davranışını idarə edirdi.

Belə qayda, belə hərəkət tərzə o dövrün insanların fikir və hisslərinə, düşüncə tərzinə uyğun gəlirdi. İntiqam insan qəlbinin ən qədim ehtiraslarından biri kimi özünü mühafizə instinkti ilə bağlı olmuşdur.

Talion «ədaləti» bərqərar edən norma kimi qədim insanların qəlbinə hakim kəsilən qüvvə idi. Pozulan ədalətin bərpa edilməsi tələblərinə uyğun olaraq vurulan ziyanı qəti bərabər əvəz olan ziyanın yetirilməsi hərəkəti dəyərləndirən əsas cəhət hesab edilirdi. Hərəkət özünün predmet məzmununa görə (öldürən, xəsarət yetirən, əmlak ziyanı yetirən, ocağı təhqir edən hərəkət və s.) dəyər baxımından təhlil edilirdi. Hərəkətlər yaxşı, pis əlamətlərə görə qütbləşdirilirdi.

İntiqam aktının həyata keçirilməsi ümumi xarakter daşıyırdı. Belə hərəkət aktının qurbanı olacaq şəxs

əvvəlcədən xəbərdar edilirdi. Taliona əsasən adamöldürmə ləyaqəti ucaldan əməl hesab edilirdi. Təsəvvürlərdə haqlılıq və haqsızlıq, təqsirlilik və məsuliyyət haqqında məsələnin məğzi cavab hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin nə qədər adekvat olmasına müncər edilirdi.

Bu tarixi epoxa üçün xarakterik cəhət insanların nə faktiki, nə də ki, fikir və düşüncələrinə görə özlərini kollektivdən ayırmamasında ifadə olunurdu. Buna görə də, kollektivin funksional fəaliyyətinin üsulu eyni vaxtda fərdin fəaliyyət forması olurdu. F.Engels yazır ki, induilər işdə iştirak edərkən bunu qan intiqamı ilə, yaxud da qan bahasının ödənilməsi ilə, hüquq yaxud da vəzifə ilə bağlı olmasına dair onların qarşısına suallar çıxmır. Yeməyin, yuxunun və ovun hüququnu, yoxsa vəzifə olmasını müəyyən etmək nə qədər mənasız görünsə, belə sualları aydınlaşdırmaq da onlar üçün bir o qədər lüzumsuz idi¹. Buna görə də, əməlin kollektiv üçün dəyər baxımından əhəmiyyətli olması fərd tərəfindən onun törədilməsinin əsası olurdu.

Etnoqrafik materiallardan bir daha məlum olur ki, icmanın, qəbilənin bir üzvünün alçaldılması, təhqir edilməsi, eyni zamanda bütövlükdə icma və qəbilənin təhqiri kimi qiymətləndirilirdi. Buna görə də düşmənçilik edən qrupun, qəbilənin hər hansı bir üzvü intiqamın qurbanı ola bilərdi. Başqa sözlə, qan intiqamının qurbanı olan şəxs heç bir təqsiri olmayan şəxs də ola bilərdi. Burada insanın konkret fərdi deyil, onun qan qohumluğu ilə əlaqədar bu və ya başqa kollektivə mənsub olması həlledici rol oynayırdı. Nə qədər ki, fərd şüur, həm də qəbilə şüurunun daşıyıcısıdır, buradan

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т.21, с. 159.

da belə nəticə çıxır ki, talion ilk növbədə, davranışı deyil, şəxsiyyəti mühakimə edir. Fərd öz hərəkətlərinə cavabdeh olduğu qədər kollektivin hər hansı nümayəndəsinin hərəkətinə görə də cavabdeh olurdu¹.

Talion əski sosial tənzimetmə vasitəsi kimi özünün bütövlüyü ilə, bölgüdən uzaq olması ilə, birləşdirici xüsusiyyətilə xarakterizə olunmuşdur. Ədəbiyyatda haqlı olaraq ona nə təmiz mənəvi, nə də ki, hüquqi təsisat kimi baxılmır. Qeyd edilir ki, talionda embrion halında həm mənəviyyatın, həm də hüququn rüşeymləri mövcud olmuşdur². Məsələn talionla bağlı olan qan intiqamına həm adət hüququ, həm də mənəviyyat fenomeni olması ilə bağlı baxış mövcud olmuşdur*.

Talion, ilk növbədə, arxaik dövrün ictimai şüurunun fenomeni olduğu kimi, həm də fərdi psixi amil kimi də mövcud olmuşdur. Talion özünün daxili bütövlüyü ilə ibtidai icma cəmiyyətinin sadə münasibətlərinə uyğun olmuş, ancaq belə qapalı cəmiyyət şəraitində onun mövcudluğu mümkün olmuşdur.

İbtidai icma quruluşundan sivilizasiya dövrünə keçid cəmiyyətin qohumluq, icma, qəbilə və tayfa əlaqələri üzrə idarəçiliyini dağıdır. Kütləvi hakimiyyətin əraziyə görə qurulması cəmiyyətin sosial tənzim mexanizmini də köklü

¹ Бах: Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности. М.: 1976, с. 67.

² Бах: Косвен М.И. Преступление и наказание в догосударственном обществе, с. 44.

* Biz belə mövqeilə qismən razılaşıırıq. Zənn edirik ki, bütövlükdə talion, eləcə də onun tərkib hissəsi kimi qan intiqamı ancaq sivilizasiya dövründə, dövlətin yaranması ilə qanunlara daxil edildikdən sonra adət cinayət hüquq normasına çevrilmişdir.

surətdə zəruri edir.

Talion öz dövrünü artıq yaşamışdır. Nə üçün o, tarixi dövrdə uğurlu funksional fəaliyyətini yerinə yetirə bilmir? Yamanlığa görə bərabər yamanlıq müəyyən edən normanın ölgünləşməsinin əsasında bilavasitə hansı məntiq dururdu?

Zənn edirik, bu suallara cavab vermək üçün, başqa sözlə, talionun bilavasitə məhdudlaşdırılmasının səbəblərini əski dünyanın sosial həyatında baş verən dəyişiklikləri araşdırmaqla cavab vermək olar. Əvvəla yeni dövrdə taliona görə ziyanın dəqiq adekvat olması tələb edilirdi. Əgər əvvəlki dövr başqa qəbilə üzvünün incidilməsinə, ocağının təhqir edilməsinə, ovsunlama və s.-yə görə də cavab reaksiyası kimi öldürmə adekvat olan hal sayılırdısa, yeni şəraitdə buna yol verilmirdi.

Digər tərəfdən müəyyən hallarda yetirilən ziyana (məsələn, təhqir, bədən xəsarəti və s.) görə adekvat olan ziyanın yetirilməsi xeyli çətin və mürəkkəb məsələ olurdu. Belə ki, bədənə yetirilən zərbə ilə bağlı yaranan qançura, habelə xəsarətin xarakterinə dəqiq uyğun olan belə xarakterdə qançur, yaxud da xəsarət yetirmək mümkün olmurdu. Daha sonra talion durğunluq dövründə qonşunun vəziyyəti, habelə kənar əlaqələr dəqiq məlum olduğu şəraitdə şəxs öz hərəkətinin yaxın nəticələrini əvvəlcədən görmək imkanına malik olurdu. Sosial şəraitin pozulması, ictimai əlaqələrin mürəkkəbləşməsi, insanların mənşəyində qeyri-müəyyənlik yaradırdı. Gələcək günlərin, ötən günlərin ənənəvi təkrarı olacağına yaranmış vərdislər tədricən dağılırdı. Qorxu, qeyri-müəyyənlik hissi yeni şəraitə uyusmaq, yad qəbilələrlə rəftarda ehtiyatlı olmaq kimi tələblər yaradırdı. Əmək bölgülərinin baş verməsi, ticarətin meydana gəlməsi

müxtəlif yerlər və etnik qruplar arasında qarşılıqlı asılılıq yaradır. «Başqasına yamanlıq edən şəxs özünə yamanlıq edir» kəlamı tədricən insan qəlbinə hakim kəsilir.

Beləliklə, talion həyatın sosial tənziminə kömək etmir, əksinə onu dağıdırdı. Yeni şəraitdə o, əlverişli deyildi, faydasız idi. Tədricən fərdlə icma və qəbilə arasında əlaqələr zəifləyir. Digər tərəfdən qrup, icma öz üzvlərinin yayınan hərəkətlərinə görə məsuliyyəti üzərinə götürməsi getdikcə qeyri-mümkün olurdu. Talion ayrı-ayrı fərdlərin, yaxud da ailənin işlərindən biri olurdu. Fərdlərin qan qohumluğu ilə bağlı olan birliklərlə əlaqələrini qırması getdikcə sosial reallığa çevrilirdi. Əvvəla, insanlar arasında əmlak bərabərsizliyi yaranırdı. Talionun müəyyən etdiyi bərabərlik isə sosial cəhətdən bərabər olmayan adamları təmin etmirdi. İkincisi, əmək bölgələrinin baş verməsi müxtəlif ərazidə və müxtəlif etnik qruplar arasında qarşılıqlı asılılığı müəyyənləşdirirdi. Buna görə də, başqalarına yetirilən ziyan eyni zamanda şəxsin özünə yetirilən ziyan kimi meydana gəlirdi.

Talion fərdin niyyətinə deyil, əməlinə qiymət verirdi. Yeni dövrdə daxili niyyətlə bağlı olmayan davranış ayrıca fərd barəsində təsəvvür yaratmırdı. Buna görə də sivilizasiyaya keçid dövründə bərabər əvəzi nəzərdə tutan talion əvvəlki formada subyektlərarası fərdi münasibətləri tənzim etməyə qadir olmurdu. Kleon* Afınaya qarşı çıxış edən Mitillənləri əvvəlcədən düşünülmüş qəsdlə hərəkət etdiklərinə görə təqsirləndirir. O, nitqində qeyd etmişdir ki, axı onlar öz iradələri ilə, qərəzli niyyətlə şüurlu surətdə bizə

* Kleon eradan əvvəl V əsrdə Afınada yaşamış, demokratik radikal qanadın rəhbəri olmuşdur. Вак: Советский энциклопедический словарь. М.: 1987, s. 588.

ziyan yetirdilər. Ancaq iradədən kənar yol verilən hərəkətlər bağışlanılır. Göründüyü kimi, yeni dövrdə, iradədən kənar, ehtiyatsızlıqla törədilən əməllərlə müqayisədə qəsdən edilən əməllərə görə məsuliyyət müxtəlif qaydada həll edilirdi. Əski dövrdə talion adətlərində ancaq əməlin zahiri tərəfi əsas götürülürdü.

Qeyd edildiyi kimi, talionda hər bir davranış aktına fərdin daxili psixoloji niyyətindən təcrid olunmuş şəkildə qiymət verilirdi. Getdikcə talion bərabər əvəz yetirməklə sosial cəhətdən fərdiləşmiş subyektlər arasında münasibətləri effektiv tənzim funksiyasını yerinə yetirə bilmirdi. Tədricən yaranan yeni ictimai münasibətlər zəminində fərdi marağın müntəzəm idrakının təsiri altında fərdi və ictimai şüurlu taliona qarşı etiraz meyilləri formalaşırdı. Beləliklə, icma məsuliyyətindən ayrı-ayrı adamların fərdi məsuliyyətinə tarixi keçid çox təbii ki, bütövlükdə formalaşan yeni təfəkkürün təsiri altında baş verirdi və həm də sosial tənzim formasının kökündən və yenidən qurulmasını tələb edirdi.

Dəyişən dünyanın insanları tədricən daha effektiv kütləvi hakimiyyət mexanizmi olan dövləti, daha səmərəli tənzim vasitəsi olan hüququ kəşf edir. Əvvəlcə kollektiv tərəfindən qorunan fərd yeni şəraitdə dövlət tərəfindən cəza ilə müdafiə altına alınır.

Şərh edilənlər əsasında aşağıdakı cəhətləri qeyd etməyi zəruri sayırıq:

1. Talion qaydaları ibtidai icma cəmiyyətinin son inkişaf dövründə sosial tənzimə vasitəsi kimi çıxış etmişdir.
2. Talion qaydaları ibtidai icma cəmiyyətində icma, qəbilə, tayfalar arasında münasibətləri tənzim edən hüduzsuz toqquzma və qırğınların qarşısını alan vasitə olmuşdur.

3. Talion qaydalarının bitkinləşməsi, adətə, əxlaqa söykənən bu qaydalar o dövrün hər bir insanının və insan qruplarının qəlbinə hakim kəsilməsinin başlıca səbəbi bu qaydaların primitiv də olsa, ədalət mövqeyindən yaranan münafişəni həll etmək xüsusiyyəti ilə bağlı olmuşdur.

4. Talion qaydaları pozulduqda hər bir insan qrupunun üzərinə öhdəçilik düşürdü. Bu öhdəçiliyə görə, neqativ hərəkətə qarşı cavab reaksiyasının neqativ hərəkətin zahiri cəhəti ilə adekvat olması tələbi yerinə yetirilməli idi.

5. Talionda neqativ hərəkətin başvermə səbəblərinə, davranışın daxili psixoloji tərəfinə əhəmiyyət verilmirdi. Talion üzrə cavab reaksiyası neqativ hərəkətə yol verən şəxsə qarşı yönəlməyə də bilərdi. Burada məcburi olan, gözlənilən şərt, zərər yetirən şəxsin qəbilə, tayfa, mənsubiyyət məsələsi olmuşdur. Cavab reaksiyasında məcburi sayılan məlum qəbilə və ya tayfa üzvündən hər hansı şəxsə ziyan yetirməsi sayılırdı. Talion qaydaları fərdi məsuliyyət prinsipini tanıyırdı.

§2. Quldarlıq cəmiyyətində cəza

İbtidai icma cəmiyyətinin dağılması bir an daxilində baş verməmişdir. İbtidai icma cəmiyyətinin tərkibində quldarlıq cəmiyyəti tədricən yetkinləşmişdir. Bu keçid dövrü talion qaydalarının ölgünləşməsi, cəmiyyətin inkişafında siyasi hakimiyyətin (dövlətin) yaranması hüququn tənзимedicilərinin artması, əhəlinin qəbilə, tayfa bağlılığından tədricən azad olması və kütləvi hakimiyyətə tabeçiliyinin yaranması ilə bağlı olmuşdur.

Müxtəlif silklərin meydana gəlməsi, izafi əmlak sahibliyi-

inin yaranması, cəmiyyətin istehsal üsulunun tərkib hissəsi olan, başlıca işçi qüvvəsi danışan aləm sayılan qullar müstəqil qüvvə idi. Hüquqla sosial tənзимə keçid də birdən-birə baş verməmişdir. Belə tənзимin formalaşması əsrlər ərzində mümkün olmuşdur. Quldarlıq cəmiyyəti dağılmaqda olan ibtidai icma quruluşundan doğmuş və bir çox məsələlərdə əski cəmiyyətin prinsipləri ona varis olunmuşdur.

Quldarlıq cəmiyyətinin ilk dövründə şahların (çarların) cəsurluğu, güclü və müdrikliyi hüquqdan üstün rol oynamışdır. Qədim Şərqdə patriarxal despotizm şəraitində yaşayan xalqın bütün həyat sahələri şah hakimiyyəti tərəfindən verilən əmrlərlə və sərəncamlarla idarə edilmişdir. Belə əmrlər və sərəncamlar əksər hallarda Allah adından verilir, şahlar Allahların yerdəki nümayəndələri hesab edilirdi. Əmrlər, sərəncamlar, bir qayda olaraq, yazılmamış normalara söykənirdi, cəmiyyət üzvlərinə itaət tələqin edilirdi. Şahların qərarlarının ilahi qüvvələrlə bağlılığı ideyası, zaman-zaman toplanan qərarlar toplusu da ilahi mənşəyə malik baxış formalaşmışdır. Lakin əsrlər keçdikcə şüurun təkamülü müəyyən qəbildən olan məişətdə yaranan mübahisələrlə bağlı verilən qərarları ilahi iradə ilə izah etməyə imkan vermirdi. Yüzlilliklərlə davam edən belə tənзим adətlərlə bağlı yazılmamış qanunların rolunun getdikcə artmasına səbəb olur. Təsədüfi deyildir ki, adətlərlə bağlı normaların tətbiqi qədim tarixdə xüsusi bir dövr kimi qeyd edilir¹.

Adətlərə söykənən qaydaları və onların dairəsini hökmlərin iradəsinə xidmət edən aristokratlar, onların oliqarxiyası müəyyən edirdi. Bu səbəbdən də adətlərə əsaslanan «qanunlar» imtiyazlı silkin müdafiəsi altında olmuşdur.

¹ Мэнъ Г.С. Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношение идеям. Санкт-Петербург, 1873, с. 10.

Qədim dünya tarixinə yetirilən nəzər şahlar, fironlar, xalq şuraları və s. timsalında dövlətin hüquqdan öncə doğuluşu haqda fikir yaradır. Belə dövlətlərdə tətbiq edilən dini ehkamlar və adətlər, adət hüququ tənzimetmə aləti olmuşdur. Dövlətin hüquqdan öncə yaranışına dair fikir mövcud nəzəri müddəaların çərçivəsinə sığmır.

Qədim Misirdə, Babilistanda (Qədim Şumer dövlətində), İranda və ilkin şahlıq dövründə ölkədə itaətdə olan cəmiyyət üzvlərinin yol verdiyi neqativ davranışa görə onlar barəsində boğazdan asılma, boynunu vurma, kor etmə, cismani cəza tətbiq etmə, cərimə növündə digər cəzalar tətbiq edilmişdir. Antik dövrün üföqlərində meydana gəlmiş və yaşamış olan şahlıqların əlində cəzadan sosial tənzim vasitəsi kimi istifadə edilmişdir.

Qədim dünyanın nisbətən sonrakı dövrü yazılı qanunlar dövrü ilə bağlıdır. Qədim Şərqi və antik dövrün bir sıra hüquq abidələri və ya onlar haqqında məlumatlar zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Belə abidələrə Qədim Misirdə «Ölülər» külliyyatı, qədim Babilistanda «Xammurapi məcəlləsi»ni Qədim Romada «XII Cədvəl»ini, Qədim Hindistanda «manu» qanunlarını və s.-ni yazılı qanunlara aid etmək olar. Bu abidələrin hər birində hüquqa dair bütün keçmiş tarixi təcrübə ümumiləşdirilmişdir*.

Antik dövrün adları çəkilən qanunlar külliyyatları xeyli

* Məsələn, Aristotel, özünün «Siyasət haqqında» traktatını yazarkən Yunanistanın 153 şəhər dövlətinin Konstitusiyasını öyrənmişdir. Destəmvirlər Böyük Yunanistanın şəhər qanunlarını öyrənməklə «12 cədvəl» qanunu hazırlamışlar; «Yustinian» məcəlləsini hazırlayan komissiya müxtəlif vaxtlarda yazılan 2 mindən artıq hüquq mənbələrindən istifadə etmişdir. Вах: Рене Давид. Основные правовые системы современности. М.: 1988, с. 23.

dərəcə dini təsəvvürlərlə, adətlərlə bağlı olsa da, bütövlükdə o dövrün adamlarının hüquqi təfəkkürünün hüquqi şüurunun məhsulu olmuşdur*.

İlk vaxtlar hüquqi qanunlarla bağlı sosial təsirin üsul və formaları kifayət qədər aydın və mükəmməl deyildir. Bu səbəbdən də, cəzanın tətbiqi ilə bağlı primitiv hüquqi praktikanın prinsiplərindən bəhs etmək xeyli çətin idi. Adətlər, mənəviyyat, dini ehkamlar, habelə adət hüququ – bütün bunlar vəhdətdə sosial tənzim funksiyasını yerinə yetirirdi.

Xammurapi qanunları zamanəmizə qədər gəlib çatmış ən qədim hüquq abidələrindəndir. Bu qanun eramızdan əvvəl 18-ci əsrdə hazırlanmışdır. Qanunun tam mətni bizə çatmışdır. Lakin qanunun mətninin fəsilləri, maddələr bölgüsü mövcud deyildir. Qanunun mətni şərti olaraq 252 bənd altında sıralanmışdır. Qanunun normalarının hüquq sahələri üzrə bölgüsü aparılmamışdır. Bütövlükdə qanunun mətni məzmunundan asılı olaraq sistemə salınmamış, mətndə maddi hüquqla prosessual hüquq məsələləri bir yerdə verilmişdir.

Xammurapi qanununda başlıca olaraq aşağıdakı cəza növlərinə rast olunur:

- ölüm cəzası (bu cəza növünün yandırmaqla öldürmə, suda batırmaqla öldürmə, boynunu vurmaqla öldürmə və s. cəza növləri təşkil edir);

* Bu haqda ötən əsrdə yaşamış məşhur alman hüquqşünas alimi Qeorg Ellinek qeyd edir: «Əgər tarixdə bu və ya başqa xalqdan onun cinayət hüququndan başqa bir şey qalmamışdırsa, təbiətşünas tapdığı sümüklərlə məhv olmuş heyvanın skeletini necə bərpa edərsə, biz də qanuna əsasən həmin xalqın mənəvi və intellektual mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsini elə müəyyən edən bilirik». Вах: Георг Эллинек. Социально-этническое значение права неправды и наказания. М., 1910, с. 13.

- azad insanın qul edilməsi;
- müxtəlif bədən xəsarətləri yetirmə (gözdən məhrum etmə, sümüyünü sındırma, dişlərdən məhrum etmə, dilini kəsmək, barmağını kəsmək, qulağını kəsmək və s.);
- əmlakdan məhrum etmə (evdən məhrum etmə; torpaqdan məhrum etmə);
- cərimə. Qanunun əksər bəndlərində cəzanın çar tərəfindən tətbiq edilməsi, çarın bu vəzifəni həvalə etdiyi adamlar, məsələn, rabianum (icma ağsaqqalı) həyata keçirirdi.

Xammurapi qanununda məhkəmələrin də adı çəkilir. Lakin onların hansı xarakterli işlərə baxmasına dair göstəriş yoxdur.

Bu qanunda cinayət və cəza terminlərindən istifadə edilmirdi. Çünki, o, dövrdə hüququn sahələrə bölgüsü aparılmamışdır.

Antik dövrün ən qədim hüquq abidəsi olan Xammurapi **qanununda ilk dəfə** biz həkimin və inşaatçının müəyyən edilən səviyyədə peşə vəzifələrinin yerinə yetirə bilməməsinə görə daha sərt məsuliyyət müəyyən edildiyinin şahidi oluruq.

Məsələn, həkim müalicə zamanı yol verdiyi səhvə görə ağ adamın səhhətinə və ya gözünə ziyan yetərirdisə, belə həkimin **barmağı kəsilməli** idi;

- Mişgenumun qulu müalicə edərkən həkimin təqsiri üzündən qul ölərdisə, həkim Mişkenuma bir qul verməli idi.

Xammurapi qanununun 229-cu bəndinin göstərişinə görə inşaatçı tikdiyi evin möhkəmliyinə cavabdeh idi. Əgər onun tikdiyi ev uçardısı və evin sahibi onun altında qalıb həlak olarsa, cəza olaraq inşaatçı da öldürülməli idi.

Qanunun 230-cu bəndinə əsasən inşaatçının keyfiyyətsiz tikdiyi ev uçardısı və sahibkarın oğlu evin altında qalıb ölərdisə, inşaatçıya da buna görə ölüm cəzası tətbiq edilirdi.

Xammurapi qanunu ilə silki mənsubiyyətə görə fərqli cəzalar tətbiq edilirdi. Məsələn, saraya məxsus əmlakın oğurlanmasına görə ölüm cəzası tətbiq edilirdi. Bundan fərqli olaraq Mingeniumun əmlakının oğurlanmasına görə on qat həcmdə maddi ziyanın ödənilməsi müəyyən edilirdi.

Xammurapi qanununa əsasən şəxsin azyaşlı uşağını oğurlayan şəxsə ölüm cəzası tətbiq edilirdi;

Girov götürülən, döyüldüyünə və digər zorakı davranış nəticəsində uşaq ölərsə, zərər çəkənin atası, girov götürənin oğlunu öldürməyə səlahiyyət verirdi.

Xammurapi qanununda xeyli talion adət normalarından istifadə edilmişdir. Qanunun 196, 197, 200, 210, 230 və s. bəndlərində bunu müşahidə edirik. Məsələn, 196-cı bənddə gözə yetirilən zərərə görə, zərərçəkən eyni dərəcədə təqsirkarın gözünə zərər yetirməlidir; qanunun 197-ci bəndinə görə sümüyü sındırılan şəxs, eyni ilə təqsirkarın sümüyünü sındırmalı, eləcə də 200-cü bəndə görə dişləri sındırılan şəxs, təqsirkarın eyni sayda dişlərini sındırılmalı idi.

Burada talion elementləri olsa da taliondan fərqli olaraq, Xammurapi qanununa görə əvəz yetirmək davranışı qəbilə, tayfa mənsubiyyətinə görə deyil, şəhliğin ərazisində yaşayan konkret şəxsin yayınan davranışına adekvat olaraq tətbiq edilirdi. Burada cavab reaksiyası fərdin cavabdehlik prinsipinə əsaslanırdı.

Xammurapi qanunu kazual xarakter daşıyır, görünür, bu cəhət onun xeyli qədimliyi ilə bağlı olmuşdur.

Cəzanın silki prinsipinə görə tətbiqinə, biz Hindistanın qədim hüquq abidələrində, xüsusən Artkatastra və Manu qanununda rast gəlirik. Qədim Hindistanın hüququ, xüsusən «Manu qanunu» daha geniş sosial bazaya malik olmuşdur. İstər Artkatastra qanununda, eləcə də Manu qanununda hüquqi şüurdan daha çox mənəvi və dini şüura istinad edilmişdir.

Adətlərin sanksiyalaşdırılması – adət hüququnun yaranması cəmiyyət üzvlərini yeni normalar ruhunda tərbiyələndirməyi, onlara bu normaları dəyər kimi təlqin etməyi zəruri edirdi. Belə funksiya Hindistanda brahmanların üzərinə düşürdü. Brahmanlar əhalidə ictimai rəyi püxtələşdirməli, cəmiyyətin əsaslarını qorumaq, mənəvi-etik, dini və hüquqi normaları şərh etməli idilər. Brahmanların hüquqi şüuru ali imtiyazlı silk kimi cəmiyyətdə sinfi, silki bərabərsizliyə haqq qazandırır¹.

Zəmanəsinin hakim dini, etik və hüquqi şüuru ilə haqq qazandırılan Manu qanununa görə əməlin təhlükəliliyi faktiki vurulan ziyana görə deyil, belə əməlin hansı silkə qarşı yönəlməsindən asılı edilirdi. Brahmanın aşağı silklərin nümayəndələrinə qarşı törədilən zərərli əməli isə cəzalandırılan əməl sayılırdı.

Qanun bir sıra normaları ilahi varlıqla əlaqələndirilir. Qeyd edilir ki, cəza ilahi tərəfindən yaradılmışdır, o, bütün canlıları qorumaq funksiyasını yerinə yetirir. Cəza faydalı olmağa, insanı pis əməldən çəkəndirməyə xidmət edir. Göstərilir ki, bütün insanları cəza idarə edir.

Cəzanın fetişləşdirilməsi qanunun əsasən dinlə

¹Вах: Крашенникова Н.А. Иудусское право; История и современность. М.: 1982, с. 50.

bağlılığını göstərir. Təsadüfi deyildir ki, qanunda «təqsir» deyil, ancaq «günah» və «günahkarlar» termininə rast olunur.

Manu qanununu eramızdan əvvəl 2-ci əsrdə meydana gəlmişdir. Bu qanun 10 fəsildən, 130 bənddən ibarətdir. Manu qanununun bütöv mətni bizə çatmamışdır.

Hindistanın daha qədim hüquq abidəsi sayılan «Artx-aşastra»da (eradan əvvəl VI-IV əsrdə yaradılmışdır) cəza ilə əlaqədar qeyd edilir: «Cəza şahlar tərəfindən qərəzsiz tətbiq edildikdə dünyanı mühafizə edir»¹.

Manu qanununun VII fəslinin 14-cü bəndində qeyd edilir ki, cəzanı yaradan (Allah) özünün övladı kimi müəyyən etdiyi bütün canlı varlıqların yaşaması üçün vacib sayır. Cəza qanunla bütün varlığı qoruyan vasitə kimi təqdim edilir.

Cəza hədəsi altında bütün hərəkət edən və hərəkət etməyən qaydalara insanlar riayət etməyə məcbur edilir.

Qanunda deyilir ki, təhlükəli davranışın baş verdiyi yerdən, şəraitdən, onun dərk edilmə dərəcəsindən asılı olaraq cəza tətbiq edilir. Bütün insanları cəza idarə edir, cəza qoruyur, cəza ümid verir, hətta insanlar yatdıqda belə cəza mövcud qaydalara güc verir.

Manu qanununda məsuliyyətin labüdlüyü prinsipinə dair göstəriş vardır. Qanunda deyilir: «...əgər cəzaya layiq olana cəza tətbiq edilməzsə, yamanlıq (ağrı) zəifləri yandırar, məhv edir...».

Qanunun 123-cü bəndində deyilir ki, «ədalətsiz cəza şəərəfi məhv edir, insanlar arasında ləyaqətə dair təsəvvürləri

¹Вах: Вигасин А.А., Самозванцев А.М. «Артхашастра» (Проблемы, социальной структуры и права). Изд-во «Наука». М.: 1984, с. 57.

dağıdır; ədalətsiz cəza insanın başı üstündən asımanı yox edir, həmişə bundan uzaqlaşmaq lazımdır...».

Manu qanunu zəruri müdafiə və son zərurət institutlarını nəzərdə tuturdu.

Manu qanunu üzrə təhlükəli əməklərə görə aşağıdakı cəza növlərinin tətbiqini müəyyən edirdi:

- ölüm cəzası;
- bədən üzvlərindən məhrum etmə (barmağını kəsmə, əlini kəsmə, qılçasını kəsmə);
- cismani cəza (şallaqla döymə);
- cərimə.

Manu qanunlarında talion qaydalarından istifadə edilməmişdir. Manu qanununun mətnində kazual normalar yox dərəcəsidir. Lakin hüququn sahələrə bölgüsü baş vermişdir.

Ölkədə ən yüksək hakim çardır (şahdır). Brahmanlardan ibarət məhkəmələr vardır.

Biz yuxarıda apardığımız qeydlərlə, bəzi qədim şərq ölkələrinin hüquqi abidələrinə toxunduq.

Antik dövrdən – quldar cəmiyyətlərdən, xüsusən Avropanın bəzi hüquq abidələrindən də yan keçməməliyik.

Antik dövr Avropa ölkələrindən bəhs edərkən özünün demokratik ənənələri ilə tarixə düşmüş Afinada eradan əvvəl 8-ci əsrdə hazırlanmış Drakon Külliyyatının və eradan əvvəl 6-cı əsrdə verilən Salon qanunlarından xüsusi danışmaq vacibdir. Drakon qanunları Afinanın tarixində adətlərin sanksiyalaşdırılmış yazılı külliyyatları hesab edilir¹.

Drakon qanunları tarixdə müəyyən etdiyi cəzaların

sərtliliyi ilə fərqlənmişdir. Bu qanunlarda bağdan meyvə, bağcadan tərəvəz oğurlama ilə adam öldürmə arasında fərq qoyulmurdu. Hər iki halda ölüm cəzası tətbiq edilirdi. Plutarxın məlumatına görə, bir gün Drakondan soruşurlar ki, nə üçün əksər cinayətlərə ölüm cəzası müəyyən etmişdir? O qeyd edir ki, xırda cinayətlərə belə cəza münasibdir, lakin ağır cinayətlərə görə daha münasib cəzalar tapa bilməmişdir.

Drakon qanunları sərt cəzalar müəyyən etsə də adam öldürməyə görə qan intiqamını məhdudlaşdırmışdır. Cinayətə görə ancaq əməli törədənün cavabdehliyi müəyyən edilirdi. Drakon qanunları adam öldürməyə görə zərər çəkən tərəfə qan bahası ödəməyə zəruri müdafiəyə yol verirdi.

Salon qanunu da qədim Afinanın mühüm külliyyatlarından sayılırdı. Salon qanunu taxtadan, yaxud da daşdan hazırlanan lövhələr üzərində həkk edilərək adamların çox toplandığı yerlərdə, göz önündə qoyularmış. Bu da hələ o dövrdə, dövlət idarəçiliyində qanunlara riayət edilməsində – əhalidə qanunlarla bağlı biliyin, hüquqi şüurun formalaşmasına əhəmiyyət verildiyini göstərir.

Lakin nə Drakon qanunları, nə də ki, Salon qanunları zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Qeyd olunan qanunlar haqqında məlumatlara qədim dövrdə yaşamış müəlliflərin əsərlərində rast olunur.

Afinada qəsdən və ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətlərə fərq qoyulurdu. Cinayətlərə görə təyin edilən cəzaların ağırlığı cinayətin hansı mərhələdə olmasından (cinayətin hazırlıq, sui-qəsd və başa çatan mərhələləri fərqləndirilirdi), habelə iştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə isə şəxsin iştirak dərəcəsiindən asılı idi. Cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar əzab və işgəncə məqsədi güdmürdü. Qeyd edilənlər qədim

¹ Вах: Доватур А.И. Рабство в Аттике. VI-V века до н.э. Л.: 1980, с. 63.

Afinada hüquqi şüurun professional səviyyədə inkişaf etdiyini və mühüm tənзимedici amilə çevrildiyini göstərirdi.

Afinanın inkişafının sonrakı dövründə cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar xeyli yumşaldılmışdır. Tarixdə ilk dəfə vətəndaşlıq hüquqlarından məhrum etmə, respublikadan qovma kimi cəzalar geniş tətbiq edilirdi. Cinayət işinə üç gün ərzində baxılırdı. Üçüncü gün hətta hökm çıxarılan qədər təqsirkar qaçıb respublikanın ərazisini tərk etsəydi belə yenə də həmin şəxs təqib edilirdi.

Qədim Afinada Ali Məhkəmə orqanının iclasları xüsusilə təntənəli keçərmiş. Ali Məhkəmə instansiyası təqsirkarın üzünü görməmək üçün məhkəmə prosesini ancaq gecə keçirərmiş. Belə qayda hakimlərin və andlı hakimlərin qərərsizliyini təmin etmək məqsədini güdmüşdür.

Öncə şərh etdiyimiz antik dövrün hüquqi qanunları ilə müqayisədə XII Cədvəl qanununda dini motivlərə əsasən kriminallığı müəyyən edilən əməllərin dairəsi xeyli məhduddur. XII Cədvəl qanununun normalarının əksəriyyəti nisbətən abstrakt (ümumi) xarakterlidir. XII Cədvəl qanunu qədim Yunan fəlsəfəsinin ideyaları əsasında yaradılmışdır.

Yunan filosofları təbiətin qanunlarına uyğun ictimai həyatın, xüsusən insanın yaradılmasını onun ilkin vəziyyətinə görə deyil, hazırkı mövcud vəziyyətinə görə həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdular. Onların fikrincə həyatın əsas məqsədi təbiətə uyğun insan yaratmaqdır.

Təbiətlə ahəngdə yaşama – yüksək qaydasızlıq əsasında fəaliyyətdə olan kütləni deyil, onu məhdudlaşdırmaqda, öz üzərində hakim olmaqla fəaliyyətin ali qanunu səviyyəsinə yüksəlməyi nəzərdə tutur. Məhz belə ahəngdar həyat – qədim **Stoizm** fəlsəfi təliminin mahiyyətini

təşkil etmişdir*.

Ümumiyyətlə, «ədalətlik» təbiətdə baş verən «tənləşmə» prosesinin idrakı ilə bağlı olmuşdur. «Ədalətlik» sayların və fiziki kəmiyyətlərin bərabər və proporsional bölgüsü qaydası ilə bağlı idi. İlk növbədə fiziki varlığın simmetrik qaydaları haqqında təsəvvürlər daha sonra mənəviyyatla əlaqələndirilirdi. Qaydalar haqqında ilk anlayışlar – özündə düz xətlər, bərabər səthlər və ölçülü məkanları nəzərdə tuturdu. Təbiətin bilavasitə müşahidə edilən ahəngdarlığı və tənliyi haqqında təxəyyüldə yaranan təsəvvür mənəviyyat sahəsinə köçürülürdü. Təbii «bərabərlik» kökləri üzərində yüksələn «ədalətlik» təbii hüququn prinsipi kimi formalaşırdı.

Araşdırılan dövrdə Romada pretorların (hakimlərin) pozitiv hüquq yaradıcılığının və belə fəaliyyətin ədalətlik prinsipi mövqeyindən nəzəri cəhətdən əsaslandırılması hüquqi şüurun və hüquqi tənliyin inkişafını xeyli irəli aparmış, onun dini və etnik tənlikdən ayrılmasına ciddi təsir göstərmişdir. Qədim Romada klassik dövrdə (eramızdan əvvəl II əsrdən, bizim eranın III əsrinə kimi olan dövrdə) hüquq özünün inkişafında daha yüksək pilləsinə yüksəlir. Qeyd edilən dövrdə hüquq (sahələrə qəti formada ayrılmasa da) öz inkişafında yüksələrək dünyəvi xarakter alır, ratsionalizm əsasında yenidən qurulur. Hüquq normaları yığcamlığı, aydınlığı və dəqiqliyi ilə fərqlənirdi. Peşəkar hüquqşünaslar dəstəsi yaranırdı. Əhalinin tənliyinə

* Stoizm – Antik Afinada fəlsəfi təlim. Bu təlimə görə müdrik (ağıllı) adamlar ehtiyac və digər hisslərlə bağlı meyllərdən azad olmalı, idrakın və ağılın hökmü ilə yaşamalıdır. Bu təlim Roma vətəndaşlarına dini baxışlardan, «təleyin yazısı...» kimi ehkamlardan azad olmağa kömək etmişdir. Вак: Словарь иностранных слов. М.: 1989, с. 486.

pozitiv hüquqi şüur, hüquq düşüncəsi nisbətən dərinləşirdi.

Antik dövrün mütəfəkkirləri zərərli əməllərlə (cinayətlərlə) mübarizədə cəzanı yeganə vasitə hesab etmirdilər. Mark Tuley Siseronun «Qanun haqqında» əsərində qeyd edilir ki, pis əməldən (cinayətdən) çəkəndirmə cəza hədəsinə deyil, şəxsin törətdiyi əməlin rəzilliyini dərk etməsinə əsaslanmalıdır.

Göründüyü kimi zərərli əməllərlə mübarizədə daxili stimullara, düşüncənin və zəkanın roluna əhəmiyyət verilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Qədim Romada qanunlar təbliğ edilmiş və vətəndaşlar məlumatlandırılmışlar. M.T.Siseronun verdiyi məlumatlara görə Qədim Romada hər bir vətəndaş hələ uşaqlıq illərində XII Cədvəl qanunlarını əzbər öyrənməli idi¹.

O dövrdə hüquqşünaslar təbii hüquqa, idraka, bütün xalqlar üçün həyat qaydalarının ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən edən ədalət və mənaəviyyətin başlanğıclarına uyğun olan mənbə kimi baxırdılar.

Təbii hüquqa görə bütün insanlar bərabər və azad doğulurlar. Humanizm prinsipi isə şəxsiyyətə hörmətlə yaşamağı müəyyən edirdi.

Roma hüquqşünasları yeni hüquq yaradıcılığında **induktiv metodlardan** istifadə edərək insanların mənşəyini öyrənməklə bu əsasda, praktiki məqsədəuyğunluğu nəzərə almaqla hüquq yaradıcılığını həyata keçirirdilər. Əslində **təbii ədalət prinsipi** əqli fəaliyyətə əsaslanan hüquq yaradıcılığından başqa bir deyildir. Bu səbəbdən də ədalətlik prin-

¹ Вах: Редкин П.Г. По истории философии права в связи с историей философии вообще. VII том. Санкт-Петербург: 1891, с. 295.

sinə hüquq yaradıcılığının təbii mənbəyi kimi baxılırdı¹.

Yustinian Diqestiyası ilə Antik dövr Roma hüquq yaradıcılığına yekun vurulmuşdur. Yustinian məcəlləsində artıq təqsir, qəsd ehtiyatsızlıq, sui-qəsd, iştirakçılıq, zəruri müdafiə və s. bu kimi cinayət hüququnun ümumi hissəsinə aid olan anlayışlar işlənib hazırlanmışdır. Yustinian Məcəlləsinin böyük nailiyyətlərindən biri də qanuna «qeyri-hüquqilik» əlamətinin daxil edilməsidir. Məcəlləyə görə əlində silah hücum edən şəxsin öldürülməsi qeyri-hüquqi əməl sayılmırdı. Göründüyü kimi, qanun zəruri müdafiə hüququnu sanksiyalaşdırırdı. Bununla bərabər, əgər şəxs oğrunu tutub saxlamaq imkanı olduğu halda, onu öldürməyi üstün hesab edirdisə, belə əməl qeyri-hüquqi əməl sayılırdı. Daha sonra Diqestada göstərilir ki, anlaqsız şəxsin hərəkəti ilə ziyan yetirilərsə, belə ziyana görə anlaqsız şəxsin öhdəçiliyi yaranmır.

Antik dövrün mütəfəkkirləri içərisində mütərəqqi cinayət – hüquqi ideyaların inkişafında Platonun və Aristotelin xidmətləri qeyd edilməlidir.

Platona görə əhatə ilə insan varlığı arasında ahəngdarlıq (qarmoniya) vardır. Cinayətin törədilməsi ilə bu ahəngdarlıq pozulur. Ahəngdarlığın bərpası üçün cəmiyyət cəzadan istifadə edir. Müəllifin fikrincə, cinayət cəmiyyətin xəstəliyi kimi qiymətləndirilir və bunu aradan qaldırmaq üçün dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinə xəstə ilə aparılan cərrahiyyə əməliyyatı kimi qiymət verilirdi.

Platon təklif edirdi ki, qanunverici orqan qanunları elə tərtib etməlidir ki, cinayətkara çevirə biləcəyi adamlarda belə əməllərə qarşı nifrət hissi yaratsın, ondan adamları çəkəndirə

¹ Вах: Сергей Муромцев. Образование права по учениям немецкой юриспруденции. М. 1886, с. 44-52.

bilsin. Bu tələb kriminallığı müəyyən edilən əməlin əhatənin gözündə qəti pislənən əməl olmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, kriminallığı müəyyən edilən əməlin obrazının əhalinin şüuruna köçürülməsi və ona qəti inkarı münasibət bəsləməsi kriminallaşdırmanın zəruri şərti kimi irəli sürülür. Beləliklə, antik dövrün mütəfəkkirləri içərisində Platon ilk şəxs idi ki, hüquqi şüuru kriminallaşmanın şərtlərindən hesab edirdi¹.

Tarixdə ilk dəfə əməlin kriminallığı müəyyən edilərkən vətəndaşların qanun qarşısında bərabərlik prinsipinin rəhbər tutulması ideyası Aristotel tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bununla belə Aristotel bərabərlikdən bəhs edərkən azad insanları nəzərdə tuturdu.

Aristotelin kriminallaşdırmaya dair ideyası – qanun qəbul edilərkən davranışın stimulumu və antik stimulların nəzərə alınması məsələsi qoyulurdu. Onun fikrincə, qanun elə tərtib edilməlidir ki, təqsirkara cəzanın gətirəcəyi məhrumiyyətlərin cinayətin törədilməsilə nail olunacaq faydadan daha artıq olacağını hər bir halda dərk etməyə imkan verilməlidir. Aristotel burada insan psixikasının davranışın tənzimində rolunu nəzərə alırdı.

Kriminallaşdırma fəaliyyətində cinayət törədənin şəxsiyyətinin təhlükəliliyini, habelə əməlin təkrar törədilməsi kimi halların nəzərə alınması ilk dəfə Aristotel tərəfindən irəli sürülmüş və məsuliyyətin diferensiasiyası ilə bağlı nəzəri fikri xeyli irəlilətməmişdir.

Qədim Romada dövlətçiliyin inkişafının 3-cü döv-

ründə* (eramızın V-XI əsrlərində) cinayət hüququ müəyyən spesifik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunmuşdur.

Yuxarıda nəzərdə keçirilən qanun abidələri içərisində, mükəmməliyinə, yaranma metoduna, humanist ənənələrlə bağlı olmasına, əhatəliliyinə görə **XII Cədvəl** qanunu bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir. Bu qanun üçün kazuallıq əsasən xarakterik deyildir, burada talion nümunələrinə az rast olunur. Cinayət hüququ hüququn müstəqil sahəsi kimi hələ də müəyyən edilməsə də, cinayət hüququ üçün zəruri olan bir sıra kateqoriyaların «doğuluşu» və işlənilməsi Antik dövr Roma hüququ ilə bağlı olmuşdur.

Qərbi Romanın süqutu ilə əvvəlki dövrlə bağlı cinayət hüququnun inkişafı başa çatır. Belə ki, Roma hüququnun kvirit, pretor və xalqlar hüququna (beynəlxalq hüquq) bölgüsü öz əhəmiyyətini itirir.

Araşdırdığımız dövrdə təhlükəli əməllərə görə Roma vətəndaşları barəsində də cismani, eləcə də xaçə bənd etmə (xristianlığın yayıldığını və qəbul edildiyi yerlərdə), diri-diri yandırma, ölənə qədər əzab vermə, vəhşi heyvanların pəncəsinə atma və s. bu kimi sərt cəzaların tətbiqinə yol verilirdi. Qul, şahid kimi dindirilərkən ona işgəncə verilirdi. İşgəncə nəticəsində qul öldükdə məsuliyyət yaranmırdı. Romada bu dövrdə əmlak müsadirəsi geniş miqyasda tətbiq edilirdi və dövlət xəzinəsinin vəsaitlə təchiz edilməsinin başlıca kanallarından birinə çevrilirdi.

Bizans imperiyası vətəndaşların qanun qarşısında

¹ Вах: Чубинский М.П. Курс уголовной политики. Санкт-Петербург: 1912, с. 57.

* Bu dövrdə quldarlıqla bağlı ictimai münasibətlər kəskinləşirdi. Daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, yadellilərin işğalçı basqınlarının təsiri altında böyük əraziyə malik olan imperiyanı idarə etmək son dərəcə çətinləşirdi. Eramızın 395-ci ilində Roma İmperiyası Qərbi və Şərqi Romaya parçalanır. Qərbi Roma 476-cı ildə süqut edir.

bərabərliyini elan etsə də, praktikada cinayət qanunu ilə eyni əmələ görə vətəndaşların silki mənsubiyyətindən asılı olaraq müxtəlif həddə məsuliyyət müəyyən edilirdi.

Cinayət qanunvericiliyində baş verən dəyişikliklərin bir qismi mürtəce tendensiya ilə bağlı idi. Cinayət hüququna xristian dininin mühafizəsinə yönələn bir sıra normalar daxili edilir. Xristian dininin əhkamlarından az-çox uzaqlaşan şəxslər kafir elan edilir, onlar barəsində sərt cəzalar tətbiq olunurdu.

Romada cinayət hüququnun inkişafının sonrakı dövründə «təqsir» məsələsi əsaslı surətdə işlənir. Əgər klassik dövrdə hüquqşünasların tədqiqatında başlıca diqqət cinayətin obyektiv cəhətinə yetirilirdisə, sonrakı dövrdə aparılan tədqiqatlar cinayətin subyektiv cəhətinə, əməlin daxili motivinin öyrənilməsinə yönəldilir.

Şərh edilənlərə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

1. İctimai əmək bölgülərinin başa çatması, iqtisadi əlaqələrin inkişafı, zaman-zaman ibtidai insanların mifik təfəkküründə dəyişiklik yaradır, praktika ilə qarşılıqlı əlaqədə hissi idraka əsaslanan rəşional şüur formalaşır. Fərdlərin qan qohumluğu ilə insan qruplarından asılılığı getdikcə zəifləyir, tədricən əmlak bərabərsizliyi meydana gəlir. Belə vəziyyətdə yamanlığa görə bərabər olan yamanlıq müəyyən edən talion yeni şəraitdə ədalətsiz görünür. Bu səbəbdən fərdləri kollektiv asılılıqdan azad edən, ona nisbətən müstəqillik verən və təhlükəsizliyi təmin edən, cəmiyyətdəki təbəqələşməyə haqq qazandıran yeni sosial-hüquqi tənzimə keçid baş verir.

2. Antik dövrdə olan dövlətlərdə hüququn inkişafı iki mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ eradan əvvəl VI əsrə

qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə hüququn inkişafı əsasən dini ideyalardan qidalanmış, sanksiyalaşdırılmış adətlərlə bağlı olmuşdur. Araşdırılan dövrdə sosial tənziətmə vasitəsi kimi meydana gələn hüquq özündən öncə yaranan hüquqi şüurla bağlı olmuşdur. Lakin hüquqi şüura insan təfəkkürünün fenomeni kimi deyil, təbii «zəkanın» dəyəri kimi baxış mövcud olmuşdur. Buna görə də, dini və etik şüur hüquqi şüurla müqayisədə aparıcı mövqeyə malik olmuşdur.

3. Qeyd edilən dövrdə vahid inteqrasiya sistemində mövcud olan hüquqa Allah tərəfindən verilən qanunlar külliyatı kimi baxılırdı. Bütövlükdə hüquq «ilahi hüquq» (*jus divinum*), yaxud da «müqəddəs qanunlar» (*jus sacrum*) kimi qəbul edilirdi. Qanunun normaları Allahın tövsiyələri hesab edilirdi. Qanunların insanlar üçün gərəклиyi (utilitarlığı) inkar edilməsə də, dini motivlər hüquqi qanunlara mütləqlik verirdi. Belə qanunlara dəyişiklik etmək yolverilməz hesab edilirdi.

Dini motivlər əsasında mövcud olan qanunlar insanlarla xoşbəxtlik duyğularının yaranmasına və inkişafına, insanın faydalanmasına xidmət etmirdi. Mövcud qanunlar yüksək dərəcədə ədalətli olan Mütləqin hər şeyə qadir öyüdü olduğundan ona şərtsiz riayət edilməli idi. Zənn edilirdi ki, belə ilahi dühanın qüdrətini dərk etmək insan idrakına vaqif olmaya da bilərdi. Onun müdrikliyi və ədalətliliyi mübahisəsiz qəbul edilirdi.

Belə qanunlar, bir tərəfdən, insan üçün utilitar əhəmiyyəti olmayan dəyərləri müdafiə edir, digər tərəfdən insan üçün faydalı olan bir sıra duyğuların təmin olunmasını qadağan edir, günah sayır. Mövcud qanunların əksər nor-

maları insanları Allah mövqeyinə (mütləq olana) onunla ittifaqa çağırır, ilahi ehkamları pozan hallar insanları daxilən özünü təmizləməyə, əmələndən peşmançılıq keçirməyə səsləyir. Belə qanunlarda təhlükəli əməl günah sinonim anlayışı kimi işlədilir. Qanuna itaət Allaha itaət kimi qiymətləndirilirdi. Buna görə də, dini motivlərə əsaslanan hüquqi qanunlarda xeyli normalar vardır ki, bu normalarda Allaha olan münasibətləri, insan duyğuları hüdudundan yüksəkdə duran dəyərləri pozan əməllərin kriminallığını müəyyən edirdi.

İstər qədim Asiyada, istərsə də Qədim Avropada mövcud olan dövlətlərin nəzərdən keçirilən qanunlarında – kafirlik, əqidədən dönmək, müqəddəsləri təhqir etmək, küfr etmək, sehirbazlıq, ovsunçuluq, Allah malını oğurlama, kilsəyə aid olan əşyaları oğurlama, dini ayinləri pozma, müqəddəs günlər üçün müəyyən edilən rituallara riayət etməmək, nigaha girmək və ya dəfn mərasimlərinə riayət etməmək, müqəddəs qadağaları pozmaq, **qohumlarla nigaha girməni rədd edən** qadağaları pozma və s. bu kimi əməllərin törədilməsi günah (cinayət) hesab edilirdi. Belə əməllərə görə sərt cəzalar müəyyən edilirdi. Tətbiq edilən cəzalar belə əməllərin qarşısını almağa, təqsirkarı tərbiyə etməyə, cəmiyyətin mənafeyini qorumağa həm də cəza yol verilən əmələ və günahı yumağa görə tətbiq edilirdi.

4. «İlahi dərgahından gələn nidalar», Allah-təalanın adından kahinlərin və peyğəmbərlərin buyurduqları, digər fəvqəltəbii metodlarla keçmiş və gələcək haqqında verilən xəbərlər məhkəmə sübutlarının əsas tərkib hissəsi hesab edilirdi.

Kahinlər din əleyhinə törədilən əməllərə görə şəxsləri

mühakimə edərkən bəzən «Allah dərgahından gələn xəbəri» elan etməklə şəxsin günahkar olub-olmaması barədə hökm verir, beləliklə, bir qayda olaraq obyektiv təqsirləndirməyə yol verilirdi.

Dinə qarşı əməl törədən şəxslər müəyyən hallarda sınağa çəkilir və onlar «möcüzə» göstərməklə günahsız olduqlarını sübut edə bilirdilər. Məsələn, cinayətə görə mühakimə od üzərində yeriməklə, odu ələ götürməklə ziyan çəkmədiklərini göstərdikdə, yaxud da vəhşi heyvanın pəncəsindən xilas olması və s. ilə «sınaqdan çıxardılarsa» onlar günahsız hesab edilirdilər.

Bütün şübhələrdən azad olan, teokratik cəmiyyətdə, dini təfəkkür güclü olduğundan hüquqi şüur heç bir tənqid və müzakirəni qəbul etmirdi.

Qədim Babilistanda «Xammurapi» qanunu, qədim Hindistanda «Manu» qanunu, Qədim Misirdə «Ölülər» külliyyatı, qədim Yunanıstanda «Drakon» qanunları, qədim Romada «XII Cədvəl» Qanunu və s. bəşər sivilizasiyasının ilk hüquqi qanunları olmuşlar. Bu qanunların hər biri özündən öncə gələn yüzilliklər ərzində primitiv formada mövcud olan və inkişaf edən hüquqi praktikanın təsiri altında formalaşan, o dövrün insanların hüquqi şüurunun məhsulu olmuşdur. Lakin bu qanunlara dini don geyindirilmiş, mövcud mifik təfəkkürün təsiri altında fetişləşdirilmiş, ona zamanəsinin hüquq düşüncəsinin məhsulu deyil, ilahi iradənin «Təbii zəkanın» məhsulu kimi baxış mövcud olmuşdur.

Qədim dövrün qeyd edilən qanunlarının hər birində zərərli sayılan əməllərin dairəsi və belə əməllərə görə müəyyən edilən cəzalar silkilik prinsipi mövqeyindən müəyyən

edilmişdir. Bu da onu göstərir ki, qeyd olunan qanunların doğruluşuna qədər cəmiyyətdə, xüsusən, əmlak bərabərsizliyi ilə əlaqədar insanların silki bərabərsizliyi qəti bərqərar olmuş və o dövrün insanların etik-hüquqi şüuruna hakim kəsilmiş və haqq qazandırmışdır.

5. Qədim sivilizasiya ilə bağlı ikinci dövrdə hüquqi şüur və hüquq tədricən mistik hisslərdən və ideyalardan azad olur. Hüququn sosial tənzimdə oynadığı rolu dərk edilir. Varlığın idrakına əsasən hüquq yaradıcılığına təşəbbüs göstərilir. Adət hüququ ilə yanaşı pozitiv hüququn doğruluşu müşahidə edilir.

6. Qədim Yunanıstanda araşdırılan dövrdə fəlsəfi məktəblərin meydana gəlməsi, təbiət fəlsəfəsinin yaranması, siyasi və etik nəzəriyyələrin inkişafı eyni zamanda pozitiv hüququn inkişafına imkan vermişdir. Qədim Afinadakı respublika quruluşu, onun demokratik həyat şəraiti vətəndaşların hüquq yaradıcılığında və dövlət idarəçiliyində bilavasitə iştirakını təmin edirdi. Bu da respublika dövründə Afina vətəndaşlarında hüquqi şüurun inkişafını irəlilətməmiş, pozitiv hüququn inkişafına təkan vermişdir.

7. «Təbii zəkaya» əsaslanan hüququn «obyektivizmi» ideyası getdikcə ictimai varlığın idrakı ilə bağlı yaranan təfəkkürlə uyuşmur. Bu səbəbdən də qədim Romada Dinə və adət hüququna əsaslanan Kvirit hüquq sistemi getdikcə həyatın tələblərinə cavab vermir. Romanın mürəkkəbləşən ictimai həyatın və onun xarici əlaqələrinin tənziminə cavab verən radikal hüquq – **Pretor hüquq sistemi** yaranır.

Romada pretor hüququ varlığın idrakına, canlı praktikaya əsaslanan Təbii hüququn bərabərlik və ədalətlik prinsipinə söykənərək inkişaf etmişdir. Lakin Pretor hüququ

Romanın həyatında paralelizm yaratdı. Qədim Romada Pretor hüququ ilə yanaşı Qədim Kvirit hüququ da tətbiq edilirdi. Ancaq yeni eranın V əsrində imperator Yustinian tərəfindən aparılan məcəllələşmə belə paralelizmə son qoydu.

8. «Təbiət hüququ» ideyası eramızdan əvvəl V əsrdə Yunanıstanda meydana gəlmiş təbiət fəlsəfəsinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Təbiətə insandan asılı olmayaraq və əbədi qanunlarla idarə edilən, insanı əhatə edən və dərk edilən varlıq kimi baxılırdı. Təbiətə həm də insan məişətinin qurulmasının nümunəsi olmağa xidmət edən həqiqi dəyər kimi qiymət verilirdi. Təbiətə səbəb və nəticə əlaqəsində olan kazual hadisələrin məcmuu kimi baxanlar, bunu hüquq kimi, təbiətin qanunu kimi qiymətləndirirdi.

9. «Təbii hüquq»un bərabərlik və ədalətlik prinsipləri üzərində inkişaf edən Pretor hüququnun məcəllələşməsi başa çatdırıldıqdan sonra, onun intensiv surətdə nəzəri tədqiqi aparılmışdır. **İlk dəfə Romada müstəqil bilik sahəsi kimi hüquq elminin doğruluşu baş vermişdir.** Qeyd edilən dövrdə məktəblərdə hüquq tədris edilir, təhsil verən ayrıca hüquq məktəbləri yarandı. Müxtəlif hüquqi problemlərə həsr edilən elmi əsərlər yazıldı. Cinayət hüququ hüququn sahəsi kimi qəti ayırmasa da sistemə salınırdı. Cinayət qanunlarında baş verən dəyişikliklər və qanuna edilən əlavələr, elmi ümumiləşdirmələrə, professional hüquqi şüura əsaslanırdı.

10. Eradan əvvəl II əsrdən başlayaraq yeni eranın III əsrinə kimi, xüsusən Romada hüquqşünaslığın klassik dövründə hüquq yaradıcılığı, habelə hüquq elminin inkişaf etdirilməsi sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Roma hüquqşünaslarının fəaliyyətində nəzəriyyə ilə praktika

vəhdətdə olmuş, əlaqəli inkişaf etdirilmişdir. Onların gücü – ictimai həyatı dərinədən və dəqiqliklə bilmələrində, mühakimələrinə məntiqi ardıcılıqla riayət etmələrində, çıxarıqları nəticələrin inandırıcı olmasında idi.

Eranın 130-cu ilində Salviya Yulian tərəfindən öncə verilən ediktlərin ümumiləşməsi «Daimi ediktlər» külliyyatının yaranması Roma hüququna xeyli sabitlik gətirmişdir. «Daimi ediktlər» sonradan ciddi nəzəri tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu ediktlərlə bağlı onlarla elmi kommentariyalar yazılmışdır.

Qeyd edilən dövrdə Roma hüquqşünaslığının Papian, Pavel, Ulpian, Modestin kimi görkəmli nəzəriyyəçi-praktik nümayəndələri mövcud olmuşdur. Bu hüquqşünaslar hüququn tətbiqi praktikasına dərinədən bələd olmaları ilə, habelə yüksək elmi-nəzəri hazırlıqları ilə böyük nüfuz sahibi olmuşlar. Hələ imperator Oktavian Avqustun zamanında verilən qərarla belə hüquqşünaslara ediktləri izah etmək, praktikada meydana çıxan suallara cavab vermək səlahiyyəti verilmişdir. Belə izahlar və hüququn tətbiqi ilə bağlı verilən cavablar rəsmi xarakter daşıyırdı.

Beləliklə, bir tərəfdən hüquqi tənzimin əhalinin həyat fəaliyyəti ilə üzvü surətdə bağlılığı, digər tərəfdən hüquq yaradıcılığını, habelə hüququn tətbiqi təcrübəsini elmi əsaslar üzərində öyrənilməsinə özünə peşə edən adamlar qrupunun meydana gəlməsi klassik dövrdə Romada, kifayət qədər yüksək şüurun və hüquq mədəniyyətinin olduğunu söyləməyə əsas verir.

11. Qədim Romada Pretor hüququnun sistemə salınması, eramızın əvvəllərindən başlayaraq hüququn elmi istiqamətdə tədqiq edilməsi, sonradan imperator Yustinianın

dövründə aparılan hüquqi qanunların məcəllələşdirilməsinin nəzəri-empirik mənbəyi rolunu oynamışdır.

Yustinianın dövründə yaranan Diqesta Roma hüququnu dünyəvi hüquqa çevirdi. Diqesta yüksək professional hüquqi şüurun məhsulu kimi meydana gəlmiş və ilk dəfə Mülki hüquqla yanaşı cinayət hüququnun müstəqil sahəsi kimi ayrılmasına cəhd edilmişdir.

12. Araşdırılan dövrdə Şərqi Romada monarxiya idarə üsulunun möhkəmlənməsi cəmiyyətin idarə olunmasının sosial bazasının xeyli məhdudlaşmasına səbəb olur. Quldarlıq cəmiyyətinin dağılmağa başladığı və ilkin feodal münasibətlərinin yarandığı şəraitdə sinfi və sosial ziddiyyətlər daha da kəskinləşir. Cinayətkarlıq kütləvi hal alır. Bu səbəbdən də, kriminal əməllərin dairəsi genişlənir.

Siyasi və hüquqi şüurun qarşılıqlı əlaqəsindən doğan fəaliyyət imperiyada ictimai-siyasi və sosial sabitliyin təmin edilməsi üçün cinayət hüququ vasitələrin geniş tətbiqinə səy edilir. Daha sərt cəzaların tətbiq edilməsi praktikasına geniş yer verilir.

13. Araşdırılan dövrdə dini motivlərlə bağlı cinayətlər artır və belə cinayətlərə görə son dərəcə ağır cəzalar müəyyən edilir. Xristianlığın daha da möhkəmləndiyi, dini təfəkkürə əsaslanan ideologiyanın getdikcə hakim mövqelərə keçidi müşahidə edilir.

14. Müxtəlif dövrlərdə quldarlıq dövlətlərində aşağıda sadalanan cəza növləri tətbiq edilmişdir:

a) azad insanın qula çevrilməsi;

b) ölüm cəzası (ən dəhşətli üsullarla – diri-diri yandırmaqla; suda batırmaqla, diri-diri bizə keçirməklə, canlı insanı müxtəlif hissələrə parçalamaqla, diri-diri insanın

daxili orqanlarını çıxarmaqla, filin ayaqları altına ataraq əzib öldürməklə) və s. üsullarla icra edilmişdir;

- c) talion qaydası üzrə;
- ç) bədən üzvlərindən məhrum etməklə;
- d) rüsvayedicə cəzalar;
- e) kompozisiya;
- ə) ölkədən qovmaq;
- f) məcburi əməyə cəlb etməklə;
- ı) əmlak müsadirəsi və cərimə¹.

15. Cəzanın sistemi və növləri bu və ya başqa quldar dövlətin inkişaf səviyyəsini əks etdirmişdir. Daha yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, Misirdə, Romada, Yunanıstanda cinayətə və cəzaya daha rəşional münasibət olmuşdur.

§3. Orta əsrlərdə cinayətə görə tətbiq edilən cəzalar

a) Feodalizm dövründə cinayətlərlə mübarizədə tətbiq edilən cəzalar

Qədim klassik dövrün fəlsəfi təlimi insanların borc məsələsini idrak (bilik) problemindən asılı edirdi. Onların fikrincə, insanlar əhatə edən hadisələrin obyektiv qaydaları zəruridir, dəyişən deyil. İnsan öz rifahı xatirinə meyl və davranışını təbiətin qanunları ilə ahəngdarcasına əlaqələndirir. Ayrı-ayrı hallarda uyğunsuzluq yaranırsa – bunun da səbəbi insanın nadanlığı, ətraf varlığın hadisələrini kifayət qədər dərk etməməsi və ona münasibətini qura

¹ Карпец И.И. Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы. М.: 1973, с. 12.

bilməməsi ilə bağlı olur. **Rifaha gedən yeganə yol bilikdir. Bütün xeyirxahlıq müdriklikdir.**

Qədim etikanın belə intellektualizmi onun psixoloji və dini təliminə uyğun idi. Təbiət və insan eyni, dəyişməz və əbədi şəraitdə həmişə mövcud olan faktor kimi qəbul edilirdi. Təbiətin qanunu dəyişməzdir, insan həyatının vəzifəsi bu dəyişməz **qanunları dərk etmək və ona tabe olmaqdır.**

Bununla belə Orta əsr dünyagörüşü bütün münasibətlərlə qədim dövrün fəlsəfi təlimlərinə birbaşa zidd olmuşdur. Xristianlıq təliminin təsiri altında insanın mövcud maddi aləmə olan münasibəti tamamilə dəyişir. Dindarlar üçün bu **dünya günahlarla bağlı** bir aləmdir və bundan asılı olaraq insan günahə batır.

Qədim dövr mütəfəkkirləri üçün Allah ancaq seyrçi idrak deyildir, möhtəşəm, azad, iradə ilə, bəşəriyyətin **taleyi haqqında düşünən canlı şəxsiyyətdir.** Lakin xristianlar üçün Allah belə qəbul edilmir.

Orta əsr təfəkkürünə görə **maddi dünya dəyişməzdir və inkişaf ona yaddır.** Lakin bəşəriyyət mənəvi həyatın iştirakçısıdır. Faydalılıq mövqeyində durmaqla tam mənəvi azadlığa nail olmağa can atır.

Orta əsr baxışına görə bəşəriyyətin bütün tarixi **dəyişməyən təbii mühitdə baş verən müdrik** dühasının həyata keçirdiyi möcüzədən ibarətdir.

Dini təlimlərdə baş verən belə dəyişiklik psixoloji və hüquqi təlimlərdə də öz əksini tapmışdır. Qədim dünyanın **mütəfəkkirlərinin intellektualizmini orta əsr volyuntarizmi əvəz edir.** Belə ki, dini normalar insanları xoşbəxtlik hissi duymağa, insanın ehtiyacını təmin etməyə, yaxud da faydalı olmağa doğru istiqamətləndirmir. Bu

normalar hər şeyə qadir, mütləq, ədalətli yaradanın öyüdüdür, onu dərhal yerinə yetirmək lazımdır. Yaradanın müdrikliyini, onun qoyduğu qaydaları insan dərk etmək səviyyəsinə yüksəlməyə də bilər. Göründüyü kimi, ön plana idrak yox, iradə çəkilir. Bilik və xeyirxahlıq daha eyniləşdirilmir, bir-birinə qarşı qoyulur.

Qədim dünyanın təlimi əsas kimi insanı təbiətin obyektiv qaydalarına tabe edir. Qədim klassik dövrün təbii hüquq yaradıcılığı da qeyd edilən müddəaya söykənirdi. Orta əsr doktrinası isə əksinə – insanı təbiətə qarşı qoyur¹, onun ideali təbiətlə ahəngdar olan həyat deyil, yer aləmini günah buxovlarından azad etməkdir. Beləliklə, orta əsr Kilsə cinayət hüququ yaradıcılığı varlığın idrakına deyil, yaradanın (ilahinin) iradəsinə istinad edirdi.

Qədim dövrün dövlətləri içərisində Yunanıstanda və Romada klassik dövrdə mövcud olan hüquqi qanunları bütün sonrakı dövrdə cinayət hüquqi ideyaların, elmi fikrin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Romada, xüsusən klassik dövrdə hüquq o dövrün görkəmli filosoflarının və hüquqşünaslarının cəza haqqında mütərəqqi ideyalarından qidalanmış, əhalinin mənəvi və hüquqi şüuruna söykənərək inkişaf etmişdir.

Roma hüquqşünasları tərəfindən hüququn Ümumi və Xüsusi hüquqa bölgüsünün aparılması cinayət hüququnda zərərli əməllərin cinayət və delikt (xəta) kimi qruplaşdırmasına imkan vermişdir. Tədricən «hüquqazidd», «təqsir», «qəsd», «ehtiyatsızlıq», «zəruri müdafiə», «cinayətdə iştirakçılıq», «başa çatmayan cinayətlər», «cəzanın

¹ Вах: Коркунова Н.М. История философии и права. Санкт-Петербург, 1915, с. 6.

fərdiləşdirilməsi» və s. bu kimi anlayışlar əsasında, rüşeym formasında olsa da, cinayət hüquqi institutlarının inkişaf istiqamətləri müəyyən edilir. Cəzanın sərtliyi yumşaldılır. Bədən üzvlərinə zərər yetirən cəzalardan ölüm cəzasının tətbiqinə ancaq qullar barəsində yol verilirdi.

Yunanıstanın və Romanın cinayət hüququ üçün xarakterik olan müsbət ənənələr, sonrakı dövrdə, xüsusən orta əsr Avropa dövlətlərinin qanunvericiliyinə hüquqi şüurun və hüquqi təfəkkürün inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Orta əsr ilkin feodal dövlətlərinin hüquq abidələri ilə tanışlıq belə mülahizəni bir daha təsdiq edir. Məsələn, **Frank dövlətinin «Saliç pravda»**sı (V-VI əsr), Anqlosakson hüquq abidələrindən Kral Etelberqin **«Sudebnik»i** (VII əsr), **«Kral İne-nin Pravdası»** (VIII əsr) kimi hüquqi qanunlarda cinayət və cəza məsələləri klassik dövr Roma hüququnun prinsiplərinə və müddəalarına uyğun qurulduğunu müşahidə edilirk. İlkin feodal dövlətlərinin cinayət qanunları dini motivlərə deyil, əsasən ictimai mühitin neqativ tərəflərinin idrakı ilə bağlı hüquqi təfəkkürə əsaslanmışdır.

Sadalanan qanunlarla cinayət və cəza məsələləri pozitiv normalarla həll edilir. Cəzanın tətbiqi dövlət işi hesab edilir. Cəzanın sərtliyi xeyli yumşaldılmış, insan ləyaqətini alçaldan işgəncə ilə bağlı cəzalardan imtina edilmişdir. Ölüm cəzasının tətbiqinə bir qayda olaraq yol verilmir.

Bununla bərabər, cinayət törədənlərin silki mənsubiyyətindən asılı olaraq eyni əməllərə müxtəlif sosial təhlükəsizlik müncər edilir, uyğun olaraq da müxtəlif ağırlıqda cəzalar müəyyənləşdirilir. Qanunlar formalaşmaqda olan feodal münasibətlərini, torpaq üzərində feodalların, tam kəndlilər

üzərində natamam mülkiyyət hüququnu möhkəmləndirirdi.

Saliq pravdası ilkin feodal dövrünün abidələrində sayılır. Bu abidə 63 bölmədən və ixtisarla verilmiş **300-ə** yaxın bəndlərdən ibarətdir.

Frank dövlətinin qanunu Saliq pravdasında cinayətlərlə mübarizədə vurulmuş ziyanın ödənilməsini **üzərinə qoymaq**, habelə Kral tərəfindən təyin edilən məhkəmələrin tətbiq etdiyi **cərimə** cəzasından ibarət olmuşdur.

Saliq pravdası cəzanı, törədilən cinayətlərin obyektindən, ziyan çəkmiş şəxsin **silki mənsubiyyətindən** və əməlin yetirdiyi ziyanın miqyasından və xarakterindən asılı olaraq müəyyən edilirdi.

Saliq pravdası üzrə cinayətin yetirdiyi ziyanın müəyyən edilməsində **qızıl** yaxud da **gümüş** pul vahidlərindən ölçü vahidi kimi istifadə edilirdi.

Frank dövlətinin Saliq pravdası cinayətlərə görə cəzanın tətbiqinin həddi və miqyası bir çox amillərdən, eyni zamanda cinayəti törədən silki mənsubiyyətindən asılı idi. Məsələn, Saliq pravdasına görə **əgər azad adam yaxud da gəlmə öldürülərdisə** 200 sayda qızıl, əgər Kral Sarayında xidmətdə olan şəxs öldürülərdisə 600 sayda qızılla cərimə kəsilirdi.

Saliq pravdasında müxtəlif peşə sahiblərinin, məsələn, **donuz otaranın, bağbanın, dəmirçinin, zərgərin, ilxıcının, üzümçünün** öldürülməsinə görə 30 sayda qızıl pulla cərimə tətbiq edilirdi. Cinayətə görə tətbiq edilən cərimələr və müsadirələr əksər halda kral xəzinəsinə keçirilirdi.

Saliq pravdası qüvvədə olduğu dövrdə, görünür, Frank dövlətində feodal münasibətləri hələ də qəti formalaşmamış, hakim iqtisadi münasibətlər qismən quldarlıqla bağlı

olmuşdur.

Saliq pravdasında xeyli **kazual** xarakterli normalara rast olunur. Məsələn, Qanunun 2-ci bölməsinin 1-ci bəndi südəmə donuz balasını (çoşqanı) oğurlamağa görə 3 qızıl, həmin bölmənin 4-cü bəndində bir yaşında olan donuzu oğurlamağa görə də 3 qızıl məbləğində cərimə kəsilirdi.

Qanunun 16-cı bölməsində də kazual normalara rast gəlirik. Bu bölmənin 2-ci bəndində, evin və evə bitişik sarayın (yardımcı təsərrüfat vasitəsi) yandırılmasına görə 62,5 məbləğdə qızıl pul, həmin bölmənin 3-cü bəndində də ambarın yandırılmasına görə də eyni məbləğdə – 62,5 məbləğdə qızıl pul cərimə kəsilirdi.

Burada cavan oğlanın, cavan hamilə vəziyyətində olan qızı, yaxud qadının döyülərək öldürülməsi, cavan qızın zorlanması bütün sadalanan müxtəlif xarakterli ağır cinayətlərlə mübarizə ancaq qızıl pulla cərimə növündə cəza tətbiq edilirdi.

«Saliq pravdası»nda insan orqanların kəsilməsi, insanın kor edilməsi, cismani əzab vermə, insanı öldürmə və s. bu kimi cəzaların tətbiqinə yol verilmirdi.

Saliq pravdasında **cərimə mütləq müəyyən** sanksiya formasında nəzərdə tutulurdu.

Zənn edirik ki, feodal münasibətlərinin formalaşdığı və quldarlıq cəmiyyətinin dağılmağa başladığı dövrdə cəmiyyət miqyasında baş verən müxtəlif xarakterli və müxtəlif ağırlıq dərəcəsinə malik olan cinayətlərlə mübarizədə ancaq **cərimə** növündə cəzanın tətbiqi yolu ilə mübarizə aparmasını məqbul saymaq olmazdı.

Biz eyni mənzərəni orta əsr İngiltərənin qanunvericiliyində müşahidə edirik. Məsələn, VII-XI

əsrlərdə İngiltərədə Etelberqin sudebniki, Kral İne-nin pravdası, Knut Qanunu, Alferd pravdası və s. qanunların adını çəkmək olar.

Bu qanunlar üçün xarakterik cəhət – onların sərt cəzalardan yan keçməsi ilə bağlı olmuşdur. Bizə belə gəlir ki, təqribən altı yüz il ərzində az-çox hümanist ənənəyə malik olan qanunlar zəminində **1215-ci** ildə qəbul edilən, bu gün də əhəmiyyətini saxlayan «**Böyük azadlıq xartiyası**» verilmişdir. Bu akt təkcə İngiltərə və Amerika həyatında deyil, həm də, bütün Avropa ölkələrinin həyatında **Konstitusiya müddəalarının** püxtələşməsində misilsiz rol oynayan hüquq abidəsi sayılır.

Yuxarıda Knut qanununun adı çəkildi. Bu qanun IX əsr İngiltərənin şəhər qanunlarından sayılır. Qanun nisbətən ciddi olmayan pozuntu üçün kəndliyə **ölüm** cəzası kəsməyi qadağan edir. Qanun bütövlükdə feodal hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə istiqamətlənir. Qanun cərimə ilə yanaşı daha sərt cəzaların, xüsusən **ölüm** cəzasının tətbiqinə yol verirdi. Qanunda cəzanın tətbiqində ədalətlik prinsipinin gözlənilməsi tövsiyə edilir.

Knut qanununda ilk dəfə cəza təyin etməyə dair digər qiymətli fikirlərə də rast olunur. Qanunun 38.1-ci bəndində deyilir ki, insan nə qədər möhtəşəmdirə yaxud **yüksək silk** mənsubiyyətinə malikdirsə, o törətdiyi cinayətə görə Allah qarşısında və insanlar qarşısında daha ciddi öhdəliklər yerinə yetirmişdir.

Qanunun 6.8.1-ci bəndində deyilir ki, güclülərlə müqayisədə nisbətən zəiflərin yol verdiyi əmələ görə təyin edilən cəza, əgər şəxs Allah qarşısında vahimə duyğusu ilə yaşayırsa – nisbətən yumşaq olmalıdır. Qanunda həmçinin

qeyd olunur ki, cəza təyin edilərkən müəyyən ölçülərə riayət edilməlidir. Belə ki, cəza təyininə cavanlarla yaşlılar, varlılarla yoxsullar, azad adamla qul, sağlamla xəstə arasında fərq qoyulmalıdır. Qanunun 68.2-ci maddəsində bir daha qeyd edilir ki, cəza təyini zamanı məcburiyyət altında edilən cinayətlərə görə güzəştlər edilməli, bundan əlavə niyyətli cinayət törədənlərlə niyyət güdmədən əmələ yol verənlər arasında fərq qoyulmalıdır.

Sonrakı dövrdə Avropa Cinayət hüququ bir tərəfdən Roma hüququnun, digər tərəfdən isə kilsənin təsiri altında inkişaf edir. Lakin sonradan **orta əsrlərin miskin dövrü başlayır**. Cinayət hüquq yaradıcılığı və cinayət qanunvericiliyinin tətbiqi əsasən kilsənin nəzarəti altına keçir. Cinayət haqqında yeni ideyalar dini baxışlarla bağlı olur.

Xristianlıq möhkəmləndikcə onun **ictimai həyat sferasına müdaxiləsi də güclənir**. Xristianlığın özünü təsdiqi üçün kilsə təbliğatı arzu olunan uğuru gətirmirdi. Buna görə də, kilsə siyasi hakimiyyətin də sükənindən yapışmağa səy edir. Xüsusən, **395-ci** ildə Roma imperiyasının Qərbi və Şərqi Romaya parçalanması ilə Qərbdə xristianlığın nüfuzu artmağa başlayır. Bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, kilsə Qərbi Roma onu işğal edən varvarlara qarşı çıxmır (belə işğal 410 və 452-ci illərdə baş vermişdir) əksinə onlarla əməkdaşlıq edir. Qərbi Romanı işğal edən varvarlar xristianlığa inam gətirir və papaya itaət etməyə başlayır. Daha sonra kral **Xlodviqin dövründə (481-511) Franklar** xristianlığı qəbul edir. Kilsənin nüfuzu xeyli yüksəlir. Təsədüfi deyildir ki, III Papa Stefani **Gödək Pipinin hərbi qələbələrindən** sonra onun **başına tac qoyub**

Frank kralı elan edir (765-ci il). Buna görə də, Kral Gödək Pipi Mərkəzi və Şimali İtaliyanın bütün torpaqlarını Papaya (Kilsəyə) bağışlayır.

Xristianlığın möhkəmlənməsi Avropa dövlətlərində dini ideologiyayı dövlət səviyyəsinə yüksəldir. Feodal münasibətləri möhkəmləndikcə Kilsə Qərbi Avropa ölkələrində böyük hakimiyyətə və böyük sərvətə sahib olur. Belə ki, kilsə elitası ən böyük feodal – torpaq sahibliyinə çevrilir.

Xristian elitasının hegemonluq uğrunda mübarizəsi, onları örtülü formada dünyəvi hakimiyyətlə (çar, kral, feodal hakimiyyəti ilə) toqquşmaya gətirib çıxarır. Kilsəyə qarşı mübarizəyə ayrı-ayrı dini cərəyanlar arasında nifaq salmaq, intriqalar yaratmaq metodlarından geniş istifadə edilir. Digər tərəfdən, feodal istismarının doğurduğu dəhşətlər antifeodal hərəkətini şərtləndirir. Hər iki növ hərəkət – istər dünyəvi hakimiyyətin kilsəyə qarşı istifadə etdiyi qüvvələr, istərsə də antifeodal hərəkətin aparıcı qüvvələri dinsizlikdə ittiham edilir (*erest* – kafir elan edilir).

Kilsə öz hakimiyyətini möhkəmləndirən, kafirlərə (VIII əsr) nəzərdə tutulan cinayət hüquq normalarının dinlə əlaqəsi olmayan varlığın idrakına əsaslanan ancaq pozitiv hüquqa aid edilə bilər.

Beləliklə, mövcud hüquq abidələrinə, inkvizisiyanın tarixinə aid olan mənbələrə əsasən – kifayət qədər inamla söyləmək olar ki, eramızın VII-XIV əsrlərində Orta əsr Avropa feodal dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyi dini ideyaların tipik cəhətlərini özündə əks etdirmişdir. Romanın klassik dövr cinayət hüququ ilə müqayisədə orta əsr feodal dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyinə bir sıra dini motivlərə əsaslanan cinayət daxil edilir. Belə əməllərə – küfr etmə,

kafirlik, əqidədən dönmə, sehrbazlıq, dini ayinləri pozma və s. aid edilə bilər. Göstərilən cinayətlərə görə əzab və ingəncə ilə müşayiət edilən müxtəlif növ ölüm cəzaları, xüsusən tonqalda yandırma kimi ölüm cəzası geniş tətbiq edilirdi.

Papanın Qərbi Avropanı əhatə edən dini hakimiyyəti Orta əsr feodal dövlətlərinin dünyəvi hakimiyyəti Orta əsr feodal dövlətlərinin dünyəvi hakimiyyətinə qovuşurdu. Məsələn, **Almaniyanın feodal hüquq abidələrindən olan Sakson güzgüsü** qanununun 1-ci maddəsində müqəddimədə deyilir ki, «...Allah Yer kürəsinə xristianlığı qorumaq üçün iki qılınc göndərmişdir. Birinci, papanın ruhi qılıncı, ikinci, imperatorun dünyəvi qılıncıdır. Papaya müqavimət göstərən imperator özünün məhkəməsi ilə susdurmalı, papaya itaətə məcbur etməlidir»¹.

Təsadüfi deyildir ki, Sakson güzgüsü qanununun 7-ci paragrafı cinsindən asılı olmayaraq imansızlığı (xristianlığa iman gətirməyənləri), habelə sehrbazlığı, ən ağır cinayət sayır və belə günah sahibləri tonqalda yandırılmaqla cəzalandırılırdı. Digər orta əsr serb feodal hüquq abidəsi – Stefan Duşan (1349) qanunu bu məsələdə daha irəli getmişdir. Qanunda dini təfəkkürə əsaslanan cinayət hüquq normaları ön planda verilirdi. Belə ki, qanunun 3-24-cü maddələrində xristianlıq mövqeyindən cinayət sayılan əməllər sadalanırdı. Qanunla təkcə xristian ehkamlarından yayınan davranışlar deyil, həm də xristianlıq düşüncə tərzinə malik olmayan şəxsləri gizlətmə ağır cinayət kimi qiymətləndirilirdi. Başqa sözlə, xristianlıq ideologiyası zəminində insanın əməlinə deyil, düşüncə tərzinə, əqidəsinə

¹ Бах: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. М.: 1984, с. 116.

qanunla qiymət verilirdi, şəxs Allah qarşısında günahkar sayılırdı. Başqa sözlə, «cinayətlə» «günah etmə» sinonim anlayış kimi işlədilirdi. Sonuncu anlayışın köməyi ilə kriminal əməllərin dairəsi genişləndirilirdi. Müəlliflər P.A.Sorokinin və N.S.Timaşevin məlumatına görə orta əsrlərdə (məsələn, 15-ci əsrə qədər) kriminallığı müəyyən edilən yeni əməllərin hesabına cinayət qanunvericiliyində kriminal əməllərin sayı 32,2% artmışdır¹. Bu münasibətlə K.Marks haqlı olaraq yazırdı: «Orta əsr katolik ruhaniliyi insan təbiəti haqqında olan dumanlı baxışları ilə, insanları günahdan xilas etmək əvəzinə, cinayət qanunvericiliyinə çox sayda cinayətlər daxil etmişlər»².

Qeyd olunan cəhətlər bir daha feodalizm dövründə mövcud olan cinayət qanunvericiliyinin ruhanilərin və feodalların hüquq düşüncəsinə uyğun olduğunu, feodal ictimai münasibətlərini qorumağa, xristianlığı möhkəmləndirməyə yönəldiyini bir daha göstərir. Artıq xristian ruhaniliyi siyasi hakimiyyətin sükanından da yapışmışdı. Belə fikri, Almaniyada **1356-cı** ildə qəbul edilən «**Qızıl bulla**» qanunu da bir daha təsdiq edir. «Qızıl bulla»ya görə **imperator knyaz və ruhani seçiciləri** tərəfindən seçilirdi. Knyazlardan və ruhanilərdən ibarət xüsusi kolleksiya – imperatorla birlikdə ən mühüm dövlət məsələləri həll edilir. Kollegiyanın tərkibi – 4 nəfər ali knyaz silkindən, 3 nəfər isə arxiyepiskop təşkil edirdi. Beləliklə, «Qızıl bulla» ölkədə feodalların başqa sözlə knyazların və ruhanilərin ali oliqarxiyasını, onların ali hakimiyyətini təmin

edirdi.

Alman feodal dövlətinin hüququ olan «**Sakson güz-güsü**» qanununa görə yetkinlik yaşına çatmış hər bir xristian **ildə üç dəfə** kilsə tərəfindən qurulan məhkəmədə, Silki mənsubiyyətindən asılı olaraq vətəndaşların bir qismi **6 həftədən** bir, digər yüksək silkdən olanlar isə 18 həftədən bir, dövlət məhkəmələrinin iclaslarında gəlməli və tamaşaçı qismində iclasda iştirak etməli idilər. Göründüyü kimi, cinayətkarlıqla mübarizə cinayət qanunlarının tətbiqindən təbliğat vasitəsi kimi istifadə edilirdi.

Qeyd etməliyik ki, feodalizm cəmiyyətinin daxili ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi, ilk növbədə cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzaların xarakterinə, həm də üsuluna görə son dərəcə sərtləşdirilmişdir. Cəmiyyətdə silki prinsipinə görə tətbiq edilən cəzalar açıq formada «bəraətverici» cəhətləri ilə özünü büruzə vermişdir. **Ölüm cəzasının daha dəhşətli üsullarla icra edilmiş**, bədən üzvlərindən məhrum etmə, şikəst edən cəzaların hər addımında tətbiqinə yol verilmişdir. Kompozisiya getdikcə feodal cinayət qanunlarından çıxarılır. Cəzanın sərtliyindən cinayətdən çəkindirən başlıca vasitə kimi istifadə edilir.

Bu münasibətlə müəlliflərdən M.D.Şarqorodski vaxtilə apardığı tədqiqatlarda yazırdı: Feodalizmin son dövründə cinayət və cəza üçün bir sıra tipik xarakterik xüsusiyyətlər mövcud olmuşdur. Belə ki, bu dövr cəza özünün amansızlığı və barbarcasına tətbiqi ilə fərqlənmişdir; cəzalarla cinayətlərin arasında (onun sərtləşdirilməsi istiqamətində) ciddi uyğunsuzluq mövcud olmuşdur; din, dövlət və kral əleyhinə törədilən cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar özünün müstəsna dərəcədə ağırlığı ilə fərqlənmişlər; müxtəlif

¹ Вах: Коган В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. М.: Наука, 1983, с. 38.

² Вах: Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 13, с. 516.

silkələrə mənsub insanlara eyni cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar aşkar surətdə bir-birindən seçilirdi.

Qanunda cinayət və cəza haqqında göstərişin qismən qeyri-mükəmməlliyi qanunu tətbiq edən hakimlərin özbaşınalığını təmin etmişdir¹.

Feodalizm dövrü üçün xarakterik olan məşhur qanunvericilik aktı – Korolina olmuşdur.

Orta əsr feodalizmin son dövrünə aid hüquq abidələri içərisində – Korolina – cinayət – məhkəmə qanunnaməsi öz mükəmməlliyinə görə seçilir. Korolina özündə son **dərəcə sərt cəza növləri nəzərdə tutsa da**, dini motivlərlə bağlı cinayət hüquq normalarından azad olmasa da, yüksək tərtibat texnikası ilə, normalarındankı fikir aydınlığı, özünəməxsus sistemi ilə diqqəti cəlb edir. Bu da o dövrün cinayət qanunu yaradıcılarının elmi təfəkkürlə, yüksək hüquqi şüurla bağlı olduqlarını göstərir.

Korolinada ilk dəfə **analogiya** institutunun şərtləri göstərilir, **zəruri müdafiənin** cinayət hüququ anlayışı verilir. Daha sonra qanunda oğurluğun «**xırda**», «**nisbətən təhlükəli oğurluq**», «**dəfələrlə**» törədilən oğurluq, yaxud da «**bağlı yerləri sındırmaqla**» edilən oğurluq növləri fərqləndirilir. Bütün əvvəlki qanunlardan fərqli olaraq Korolinada **cinayətin iştirakçılarından icraçı və köməkçinin** nisbətən daha aydın anlayışı verilir.

Tarixdə ilk dəfə Korolinada cinayət işlərinin icraatı ilə bağlı cinayət-prosessual hüquq məsələləri fərqləndirilir. Eləcə də, cinayət prosesində cinayətin sübut edilməsi, sübutun əsasları, şübhəli şəxs, müttəhim, dindirmə, ümumi

¹ Бак: Шаргородский М.Д. Наказание по уголовному праву эксплуататорского общества. М.: 1957, с. 49.

sübutlar, kifayətləndirici sübutlar, şahid, təqsirkar, yalançı şahidlik, məhkəmə iclasında dindirmənin başa çatması, məhkəmə və xalq iclasçıları, hökm, hökmün çıxarılması, hökmün elan edilməsi və s. bu kimi cinayət-prosessual hüquq məsələlərinin anlayışına rast olunur. Başqa sözlə, baş vermiş cinayətin sübut edilməsindən hökmün çıxarılmasına qədər, habelə cəzanın icrası ilə bağlı bütün hərəkətlərin cinayət-prosessual hüquqi tənzimi ilk dəfə Korolinada təsbid edilmişdir. Korolina **1532-ci** ildə qəbul edilmişdir. Korolina müqəddəs Roma imperiyasının alman millətinə məxsus cinayət məhkəmə qanunnaməsidir. Başqa sözlə, Korolina alman feodal hüquq abidəsidir. Korolina qəbul edilərkən yerli feodalların məhkəmə özbaşınalıqlarının qarşısını almağı güdmürdü. Korolinada xüsusi qəsd obyektinə görə fərqlənən cinayət növlərinə görə cəza təyininin müddəalarına ayrıca yer verilirdi. Korolina son dərəcə amansız cəzalar müəyyən edirdi. Korolinada ölüm **cəzasının icrası üsuluna görə insanı heyrətə gətirən, insanlarda vahimə yaradan – tonqalda yandırma, çarmıxa çəkmə, insanı dörd parçaya ayırma; insanın diri-diri daxili orqanlarını çıxarma, insanı diri-diri torpağa basdırma, xaça bənd etmə və s. növləri** rast olunurdu.

b) İnkvizisiya məhkəmələri

Orta əsrlərdə cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalardan bəhs edərkən inkvizisiya* məhkəmələrindən yan keçmək

* İnkvizisiya – latınca «axtarış» sözündən olub, katolik kilsəsi tərəfindən (XIII-XIX əsrlər) yaradılan dönüklərlə mübarizə aparan gizli məhkəmə-polis dini cəza aparatıdır. Mühakimə gizli formada, əzab, işgəncə verməklə aparılmışdır. Hökmlə kafir elan edilənlər tonqallarda yandırılırdı. Бак: Пис-

düzgün olmazdı.

Inkvizisiyanın iki dövrü fərqləndirilir: birinci, yepiskoplar dövrü – **IV-XIII** əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə kafirlər yepiskoplar tərəfindən izlənirdi; ikinci, **XIV-XIX** əsrlər – Monarxlar dövrü adlanır. Bu dövrdə kafirlər **fransız və Dominikan monarxları tərəfindən** rəhbərlik edilən inkvizisiya tribunaları tərəfindən izlənilirdi¹. Bundan başqa **1480-ci ildən İspaniyada** da inkvizisiya ali kilsə tribunaları kimi fəaliyyət göstərmişlər.

Xristianlığın tarixi inkvizisiyanın tarixi ilə bağlı olmuşdur. Cənnət-cəhənnəm ideyası ilə insanları itaətdə saxlaya bilməyən Xristianlıq inkvizisiya məhkəmələrinin köməyi ilə yüz minlərlə insanları dəhşətli üsullarla məhv etməklə varlığını təsdiq etmişdir.

Avropa feodal dövlətlərinin **ideologiyası səviyyəsinə** yüksələn Xristianlıq, bir tərəfdən, **özünün Kononik* hüquq sistemini** yaradır, digər tərəfdən də dövlətlərin hüquq yaradıcılığını və onun tətbiqini öz nəzarəti altında saxlayır. Bəzi mənbələrdə V-XII əsrlərdə cinayət hüquq yaradıcılığının dini ideyalar zəminində getdiyi qeyd edilir². Qeyd edilən fikirlə qismən razılaşmaq olar. Belə ki, Avropa feodal dövlətlərinin dini motivlərə əsasən cinayət hüququ

корский В. Инквизиция. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. СПб: 1894, т.13, с. 180.

¹ Вах: Покровский М. Средневековые ереси и инквизиция. Кн. Для чтения по истории средних веков. М.: 1897, вып. 2, с. 681.

* Kononik hüquq – Roma papasının və kilsə elitasının qərarlar külliyyatıdır. Kononik hüquq normaları daxili kilsə münasibətlərini bir sıra ailə-məişət və əmək münasibətlərini tənzim edir. Belə məşhur qanun külliyyatı 1582-ci ildə nəşr edilmişdir. Вах: Советский энциклопедический словарь. М. 1987, с. 537.

² Питирим Сорокин. Человек. Цивилизация. Общество. М.: 1992, с. 499.

üzrə **qanunvericilik fəaliyyəti** VIII əsrdən sonrakı dövrə təsadüf edilir. Məsələn, Saliç Pravdasında (V-VI əsr), Kral Etelberqin Qanunnaməsində (VII əsr), Kral İnenin Pravdasında (VIII əsr) nəzərdə tutulan cinayət hüquq normaları dinlə əlaqəsi olmayan varlığın idrakına əsaslanan pozitiv hüquqa aid edilə bilər.

Beləliklə, mövcud hüquq abidələrinə, inkvizisiyanın tarixinə aid olan mənbələrə əsasən – kifayət qədər inamla söyləmək olar ki, eramızın VII-XIV əsrlərində Orta əsr Avropa feodal dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyi dini ideyaların tipik cəhətlərini özündə əks etdirmişdir. Romanın klassik dövr cinayət hüququ ilə müqayisədə orta əsr feodal dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyinə bir sıra dini motivlərə əsaslanan cinayət daxil edilir. Belə əməllərə – küfr etmə, kafirlik, əqidədən dönmək, sehrbazlıq, dini ayinləri pozma və s. aid edilə bilər. Sadalanan cinayətlərə görə inkvizisiya məhkəmələri ilə amansız cəzalar tətbiq edilmişdir.

Inkvizisiya dövründə ölüm cəzası (əsasən tonqalda yandırmaqla), həbsxanalarda saxlamaqla cəzalara məhkum etmək, insanı fiziki orqanlardan məhrum etmə və s. cəza növləri geniş tətbiq edilmişdir.

Bəzi statistik göstəricilərə diqqət yetirək. İspaniyada fəaliyyət göstərən inkvizisiya məhkəmələrində 1586 və 1596-cı illərdə **2979** adama cəza verilmişdir. Bunlardan 162 nəfər tonqalda yandırılmışdır. 1547-1580-ci illərdə Portuqaliyada 2000-dən artıq adam mühakimə edilmiş, bunlardan **169** nəfər tonqalda yandırılmışdır¹.

Ümumiyyətlə inkvizisiya məhkəmələrinin fəaliyyət

¹ Вах: Григулевич И.Р. Инквизиция. М. 1985, с. 333.

göstərdiyi IV əsrdən XVIII əsrə kimi 100 minlərlə insanlar mühakimə edilmiş, minlərlə insanlar tonqallarda yandırılmışdır.

İnkvizisiyanın fəaliyyət göstərdiyi dövrdə elm xristianlıq ideologiyası buxovlarından azad ola bilməmişdir. Orta əsrin bir sıra ilahiyyatçıları inkvizisiyanı prinsip etibarı ilə «əsaslandırıbmışlar». Belə ilahiyyatçılardan biri Avqustin olmuşdur. O yazırdı ki, yerestiklər insanların ruhunu məhv edir, lakin hakimiyyət yerestiklərin bədəninə iztirab verən yaralar yetirməklə, fiziki cəhətdən onları məhv etməklə kifayətlənirdi. Onlar əbədi ölümə səsləyirdilər. Onlar şikayətlənirlər ki, hakimiyyət onları müvəqqəti ölümə məhkum edir.

XIV əsr fransız inkvizisiya məhkəməsinin tanınan rəhbərlərindən Bernar Qi, yazır ki, inkvizisiyanın vəzifəsi yerestləri məhv etməkdir. Nə qədər ki, yerestik ideyalar vardır, yerestiklərin kökünü kəsmək mümkün deyildir. Nə qədər ki, yerestlərlə birlikdə onları duyanlar, onları gizləyənələr, onları müdafiə edənlər məhv edilməyib – bu cinayətin kökünü kəsmək mümkün olmayacaqdır. Yerest kimi təqib və mühakimə edilənlərin uşaqları, nəvələri və başqa qohumları da təqib edilirdi.

Katolik kilsəsinin əhkamlarına qarşı çıxanların hamısı dönüklər (yerestlər) adlandırılırdı.

İnkvizisiya ilə bağlı aşağıdakıları qeyd edirik:

Birinci, kilsə (dövlət hakimiyyəti) dini təlimləri müsəna dərəcədə doqmatikləşdirməklə dönükləri (yerestləri) faktiki özləri hazırlayırdılar.

İkinci, dönüklük dərhal kriminallaşdırılırdı: əqidəsizlik cinayətlə, xüsusən ağır cinayətlə eyniləşdirilirdi.

Üçüncü, yerestik baxışların və davranışların səbəbləri haqda dini təsəvvürlər hakim ideyaya çevrilmişdir¹.

İnkvizisiya məhkəmələrinin fəaliyyəti həтта intibah dövründə belə davam etmişdir. Məsələn, 1793-1794-cü illərdə Fransada 17 min adam **qilotina** çəkilmiş, 20 minə qədər adam həbsxanalarda məhv olmuşdur. Təkcə 1871-ci ildə Paris Kommunasının süqutundan sonra, 70 min adam həbsxanaya salınmağa mühakimə edilmişdir.

c) Şəriət qanunları üzrə cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar

Orta əsrlərdə VII əsrdən başlayaraq Şərqdə cinayət hüququnun əsas mənbəyi şəriət* olmuşdur. Avropada olduğu kimi Şərqdə də orta əsrlərdə cinayət qanunvericiliyi dini

¹ Кудрявцев В.Н. Стратегии борьбы с преступностью. М.: Юрист, 2003, с. 127-131.

* «Şəriət» - (Ərəbcədən «məqsədə doğru aparan düzgün yol» deməkdir) – müsəlmanın davranışının, dini həyatının və hərəkətlərinin hüquqi normaları, prinsip və qaydaları kompleksidir. Bu qaydalara riayət edilməsi Allah xoş gedən, müsəlmanı behiştlik edən, cənnətə aparan düzgün həyat sürmək deməkdir. Şəriət Quran, hədislər və dini müəlliflərin əsərləri vasitəsilə adamlara çatdırılan «ilahi qanun» sayılır. Real surətdə fiqh əsərlərində və müsəlman (şəriət) məhkəmələri praktikasında öz təcəssümünü tapır.

Şəriətin əsas problemləri fiqhdə (ərəbcə müsəlman hüquq nəzəriyyəsidir. Fiqh müsəlman cəmiyyətinin həyat normalarının əməli surətdə hazırlanması üçün Qurandan, sünnədən və onların yazılmasından istifadə olunması prinsiplərini hazırlayır. Fiqh həm də müsəlmanın düzgün yol sayılan şəriətin nəzəri əsası və izahıdır) həll edilir. Fiqh adamların hərəkətlərini qiymətləndirmək, onları yaxşı və pis hərəkətlər kimi təsnif etmək üçün əsasdır. Şəriət fiqh ilə sıx bağlı olduğuna görə çox vaxt bu iki termin eyni mənada işlədilir.

Şəriət adamların Allaha münasibətinin zahiri formalarını (sitayış qaydalarını - ibadət), adamların bir-birinə münasibətinin zahiri formalarını tənzimləyir və onların pozulması üstündə verilməli olan cəzanı (üqubət) təyin edir. Bax: Bakı: İslam, 1989, s. 127-128.

təfəkkürlə bağlı olmuş, ruhanilərin səlahiyyətinə aid idi.

Dini qanun olan Şəriətə görə – həyata, bədənə, şərəf və ləyaqətə, əmlaka ziyan gətirən əməllər cinayət hesab edilirdi. Daha konkret – şəriətə görə – xəyanət, uşaqbazlıq, oğraşlıq, imamı təhqir etmə, kafirlik, bilə-bilə başqasını cinayətdə ittiham etmə, sərxoşluq etmə, oğurluq etmə, soyğunçuluq, quldurluq, heyvanlarla cinsi əlaqədə olma, adam öldürmə və s. əməllər cinayət hesab edilir¹. Hakim ruhanilər və başqa feodalların mənafeyinə qəsd etməyən, lakin sırasıyla adamlara qəsd edən bəzi cinayətlərə görə məsuliyyət məsələsini həll etmək – zərər çəkənin özünə səlahiyyət verilirdi. Məsələn, Quranda deyilirdi: «Ləyaqətinə toxunulan şəxs buna görə intiqam ala bilər».

Şəriət, ümumiyyətlə, qanunlar məəcəlləsidir. Şəriətə görə cinayət sayılan əməllər barəsində dörd cür cəza müəyyən edilir: **qisas** – eyni qaydada hərəkət etməklə intiqam almaq (talion); **diyyə** – **qətl**, şikəst etmək və ya yaralamaq üstündə alınan qan bahasıdır^{*}; hədd-şəraitə görə tətbiq edilən cəzadır. Başqa sözlə, burada **cəza analogiya üzrə tətbiq edilir**². Buna da Qiyas deyilir. **Qiyas ərəbcə – ölçü deməkdir**. Qiyas məsələni **Quranda və sünnədə olan müddəalara əsasən bənzətmə** yolu ilə həll etməyə imkan verir. Dördüncü növ cəza **təzir** – adlanır. Belə cəzalar şəriət məhkəmələri

¹ Бах: Изложение начал Мусульманского законовещения. Санкт-Петербург: 1850, с. 462-475; Сулейманова Х.С. Собрание сочинений, т.1, Ташкент: 1967, с. 421.

^{*} Дийə – (ərəbcədir) – Qan bahası ödəmək adəti ərəb tayfaları arasında hələ islamdan əvvəlki dövrdə yayılmış, sonra Məhəmməd tərəfindən də təqdir edilmişdir.

² Рзаев А.К. Насиреддин Туси. Политико-правовые воззрения. Баку: 1983, с. 44.

tərəfindən öz səlahiyyətləri daxilində müəyyən edilir.

Sadalanan cəza növlərindən Quranda ancaq Qisas və Diyənin adı çəkilir. Qanuna görə cəza vermək hüququ ya Allahın hüququdur, ya da insanın özünə aid xüsusi hüququdur. Birinci halda cəza şikayətçinin xahişinə görə verilir. Lakin bununla yanaşı Quran yamanlıq əvəzinə yaxşılıq etməyi məsləhət görür və «**öz hiddətlərini boğub insanları bağışlayanlara**» cənnət vəd edir.

Ümumiyyətlə, Şəriət cinayətlərə görə **18 növ cəzanın tətbiqinə yol verir**¹.

Quranda öldürülən adam üçün qan bahası ödəmək məsələsindən bəhs edilir. Xristian cinayət qanunlarında olduğu kimi islamda da cəza günahdan təmizlənilib pak olmaq üçündür.

Şəriətə görə qan bahasının ödənilməsinə yol verilir. Lakin qan bahasının ödənilməsi **birinci dəfə adam öldürən cinayətkar** tərəfindən ödənilə bilər. Quranda qəsdən adam öldürməklə, ehtiyatsızlıq üzündən adam öldürmə fərqləndirilir. Ehtiyatsızlıqla öldürməyə görə qisas almağa yol verilmir. Ehtiyatsızlıq üzündən baş verən ölüm hadisəsinə görə – bunun **əvəzində bir nəfər qul azad etmək və öldürülənin** ailəsinə qan bahası ödənilirdi².

Şəriətdə qan tökmək üstündə altı növ qan bahası müəyyən edilir:

1) 100 baş altıyaşar dəvə; 2) 200 cöngə; 3) 1000 qoyun, 4) 200 hüllə (orta əsrlərdə Yəməndə hazırlanan qiymətli parça və hər hüllə iki paltarlıqdan ibarət idi); 5) 1000 misqal qızıl;

¹ Бах: Изложение начал Мусульманского законовещения. Санкт-Петербург: 1850, с. 462.

² Бах: Quran, Ən-Nisa surəsi, 92-ci ayə.

6) 1000 dirhəm gümüş sikkə.

Qan bahası olan diyə islamın erkən mərhələsində ancaq qətl üstündə ödənilirdi. Sonralar bədənə ayrı-ayrı hissələrinin zədələnməsinə görə də diyə ödənilməsinə başlandı.

Şəriət diyə ödəməyin aşağıdakı növlərini müəyyən etmişdir.

1. Tam **diyə** – hər iki gözün və ya onların qapaqlarının zədələnməsi ilə əlaqədar olaraq adamın tamamilə kor edilməsi üstündə; bir gözün kor edilməsi üstündə isə müvafiq surətdə yarım diyə cərimə düşür.

2. Qulaqların və ya bir qulağın kəsilməsi və bunun nəticəsində insanın kar olması üstündə cinayətkardan qətl üçün alınan diyənin yarısı məbləğində cərimə alınır: qulağın sığalıq hissəsinin kəsilməsi üstündə üçdə bir diyə məbləğində cərimə alınır.

3. Burnun (dibindən və ya ucundan) və ya dilin kəsilməsi üstündə yarım diyə məbləğində cərimə alınır.

4. Dişlərin vurulub salınması üstündə canıdan 1/40 diyədən 1/20 diyəyədək cərimə alınır.

5. Bir və ya iki qolun kəsilməsi üstündə 1/10 diyə cərimə alınır.

6. Hər barmağın kəsilməsi üstündə 1/10 diyə cərimə alınır.

7. Bel sümüyünün sındırılması üstündə (əgər müalicəsi mümkün deyildirsə) tam diyə dəyərində cərimə ödənilir.

8. Qadının hər iki döşünün kəsilməsi üstündə tam diyə məbləğində, bir döşün kəsilməsi üstündə yarım diyə dəyərində cərimə alınır.

9. Əgər ayaq pəncəsi və ya ayaq barmaqları

kəsilmişdirsə, kəsilmiş hər barmaq üstündə 1/10 diyə cərimə alınır.

10. Kişinin axtalanması üstündə cani tam diyə cərimə ödəyir.

11. Ağlın itirməsi ilə nəticələnən zərbə üstündə tam diyə ödənilir.

12. İybilmə qabiliyyətinin və ya kişiliyin itirilməsi ilə nəticələnən xəsarət üstündə tam diyə məbləğində cərimə alınır¹.

Əgər hamilə qadın kiminsə təqsiri üzündən vaxtından əvvəl uşaqdan azad olarsa, yarımçıq doğulan uşağın dölün inkişaf mərhələsindən asılı olaraq təksirkar 20 misqaldan 80 misqaladək, əgər yarımçıq doğulan uşaq insan şəklinə düşmüşdürsə, 100 misqal qızıl ilə cərimə olunurdu. Əgər yarımçıq doğulan uşaq nəfəs alırsa, oğlan üçün **1000 misqal qızıl, qız üçün 500 misqal** qızıl cərimə alınır. Göründüyü kimi şəriət hətta ana bətnində cinslərin qeyri-bərabərliyini təsdiq edirdi.

Şəriətdə bədənə yetirilən ağrıya və ya xəsarətə görə cəza müəyyən edilərkən mənəvi-psixoloji amillər də nəzərə alınır. Belə ki, bədənə görünən yerinə (məsələn, sifətə) yetirilən qançura (qaralma) görə üç misqal qızıl məbləğində cərimə alınır. Eyni qançur (zərbədən əmələ gələn qaraltı) bədənə görünməyən, paltarla örtülən yerinə yetirildikdə bir yarım misqal qızıl cərimə alınır.

Ümumiyyətlə, Quran adam öldürməyi pisləyir və ancaq müqəddəs müharibəyə cihad elan edilən hallarda istisna edir.

Şəriətə görə ər-arvadlıq sədaqətini pozub zina ilə məş-

¹ Bax: Qasım Kərimov. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı: 1987, s. 142-143.

ğul olduqlarına görə – hər iki müqəssirə yüz qamçı vurulması, qadının isə ömürlük həbsdə qalmasını müəyyən edir¹.

Quranda xəyanətə görə daşqalaq etmə nəzərdə tutulmamışdır. Sonradan yaranan hədislərdə və başqa ədəbiyyatlarda belə cəza növünün tətbiq edilməsilə əlaqədar məlumatlar rast gəlinir.

Şəriət bütün gücü ilə mülkiyyəti qoruyur. Quran əmlaka əl uzadanın (oğurlayanın) əlini kəsmək kimi cəza müəyyən edirdi. Oğurluq üstündə şəxsin əli biləkdən kəsilir və dərhal qaynar yağa salıb qan axımı dayandırılırdı. Cəmiyyətdə belə adamlar yenə də əvvəlki kimi yaşamaqda davam edərlərsə daim tənə və nəzarət altında olurdular².

Quldurluq üstündə şəriətə görə ölüm cəzası müəyyən edilirdi. Şəriət qanunu ilə sələmçilik cinayət hesab edilirdi, halda bu cinayətə görə nadir hallarda cəza tətbiq edilirdi. Çünki, bu cinayətin subyektı bir qayda olaraq hakim sinfin nümayəndələri olurdu.

Müsəlman hüququ bütün cinayətlərə «ilahi qanunların» pozulması kimi baxır və bunları «günah»la bağlı əməllər kimi qiymətləndirirdi. Cinayətə görə cəza haqqında məhkəmə qərarları Allah adından çıxarılırdı. Dindən və ya dini mərasimlərdən imtina edilməsi ən ağır cinayət sayılırdı və buna görə müsəlman ölüm cəzasına məruz qala bilərdi.

Şəriətdə cinayətə görə tətbiq edilən cəzalar, eyni zamanda, əmlaka yetirilən ziyanla bağlı yol verilən xətalara görə də tətbiq edilir³.

¹ Quran, Ən-Nisa surəsi, 15-ci ayə.

² Бах: Мухтасар - Биноя, Турки. Ташкент, 1331, хияри, т. 2.

³ Бах: Қасим Кəримов. Шəriət və onun sosial mahiyyəti, s. 143.

Əməlin kriminallığını müəyyən edən ölçülər göstərilir, cinayətlərin kateqoriyalar üzrə bölgüsü aparılır.

Dünyəvi cinayət qanunlarından fərqli olaraq şəriət nigahdan kənar faktiki münasibətləri, nigahda olan tərəflərin bir-birinə sadıq olmamasını, sərxoşluğu və s. bu kimi əməlləri cinayət hesab edir.

Şəriətə görə övladın atanı öldürməsi ağır cinayət sayılır və oğul edam edilir. Lakin atanın övladı öldürməsilə ona ancaq şallaqla döymə cəzası tətbiq edilirdi. Hesab edilir ki, valideyn övladını öldürməklə, həm də özünü cəzalandırır. Beləliklə, islamın əxlaq prinsipləri orta əsr şərqinin təsərrüfat-iqtisadi həyatı ilə feodal mülkiyyət münasibətləri ilə bağlılığı özündə büruzə verir. İslamın əxlaq normaları övladları maddi, mənəvi və hüquqi cəhətdən valideyndən asılı vəziyyətə salırdı.

Şəriətdə cinayətə görə insan ləyaqətini alçaldan, təksirkarı fiziki cəhətdən şikəst edən cəza növlərinə, məsələn, bədən üzvlərinin kəsilməsi və təqsirkarın şallaqla döyülməsi kimi cismani cəzaların tətbiqinə yol verilir.

Şəriətin kriminal əməllərlə bağlı göstərişi əbədi sayılır, bu səbəbdən də dünyəvi xarakterli yeni cinayət qanunlarının hazırlanması və qəbulu lüzumu aradan qalxır. Lakin bənzətmə (qiyas) əsasında ayrı-ayrı hallarda təhlükəli əməllərin kriminallığı müəyyən edilir.

Yuxarıda şərh edilənlər əsasında aşağıdakı nəticələrə gəliri:

1. Qədim klassik dövrün fəlsəfi təliminin obyektivizmindən və intellektualizmindən fərqli olaraq Orta əsr fəlsəfi baxışları bəşəriyyətin tarixini dəyişməyən təbii

mühitdə baş verən müdrik dühanın (yaradanın) həyata keçirdiyi möcüzə hesab edir. Bu təlimə görə yaradanın müdrikliyini, onun müəyyən etdiyi qaydaları insanlar dərk etmək səviyyəsinə yüksəlməyə də bilər, lakin onları qəbul etməlidir. Göründüyü kimi, idrak deyil, iradə ön plana çəkilir. Beləliklə, qədim dövrün fəlsəfi intellektualizmini orta əsr fəlsəfi valyuntarizmi əvəz edir.

Qədim dünyanın fəlsəfi təlimi insanı təbiətin hissəsi kimi, onun obyektiv qanunlarını dərk etməyə və ona tabe olmağa çağırırdı. Qədim klassik dövrün təbii hüquq yaradıcılığı qeyd edilən müddəaya söykənirdi. Bunun əksinə, orta əsr doktrinası insanı təbiətə qarşı qoyur, onun ideali təbiətlə ahəngdar olan həyat deyil, ilahi qaydaları qəbul etməklə yer aləmini günah buxovlarından azad etməkdir. Bu səbəbdən də orta əsr cinayət hüquq yaradıcılığı varlığın idrakına deyil, yaradanın (ilahinin) iradəsinə istinad edirdi.

2. Varislik prinsipinə uyğun olaraq Yunanıstanın və Romanın, xüsusən onun qədim klassik dövrünün cinayət hüququ üçün xarakterik olan müsbət ənənələri Avropanın orta əsr ilkin feodal dövlətlərinin cinayət hüquq yaradıcılığına özünün müsbət təsirini göstərmişdir.

Orta əsr Frank dövlətinin «Saliç pravda»sı (V-VI əsr), Anqlosakson hüquq abidələrindən Kral Etelberqin «Sudebnik»i (VII əsr), Kral İne-nin «Pravda»sı (VIII əsr) və s. bu kimi hüquq abidələrində cinayət və cəza məsələləri bütövlükdə dini motivlərə deyil, əsasən ictimai mühitin neqativ tərəflərinin idrakı ilə bağlı hüquqi təfəkkürə əsaslanmışdır. Sadalanan qanunlarda cinayət və cəza məsələləri hissi idrak əsasında yaradılan pozitiv normalarla həll edilmişdir. Cəzanın tətbiqi dövlət işi sayılmışdır.

3. İlkin feodal dövründə cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar xeyli yumşaldılmışdır. Bu dövrdə ölüm cəzası tətbiq edilməmişdir. Cəzanın tətbiqi ilə bağlı bu dövrün xarakterik xüsusiyyəti, cinayətkarlıqla mübarizənin ancaq əmlak xarakterli cəzaların tətbiqi ilə bağlı olmasıdır.

Qəsdən adam öldürmə, kral və dövlət əleyhinə edilən cinayətlər, zorlama, sağlamlığa ziyan gətirən əməllər, oğurluq, soyğunçuluq və quldurluq əməllərinə, eləcə də nisbətən az təhlükəli olan əməllərə görə də ancaq cərimə və əmlak müsadirəsi növündə cəzalar tətbiq edilirdi.

Bu dövrdə cinayətkarlıqla mübarizədə sərt cəzalardan imtina edildiyini, ümumiyyətlə, əmlak xarakterli cəzaların tətbiqini biz mütərəqqi hal hesab edirik. Digər tərəfdən cinayətlərin xarakterindən və ağırlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə ancaq əmlak müsadirəsi və cərimə növündə cəzaların tətbiqindən istifadə edilməsini **məqbul saymırıq**.

4. Feodalizmin son dövründə – feodal münasibətlərinin kəskinləşməsi, cinayətkarlığın vüsətlə artması şəraitində özünün qəddarlığı ilə seçilən cəzalar tətbiq edilmişdir. Bunun klassik nümunəsini alman feodal hüququ Korolinada görmək olar. Korolina qanun kimi hazırlanarkən, bir tərəfdən yerlərdə cəzanın tətbiqində feodal özbaşınalıqlarının qarşısını almaq məqsədini izləmiş, digər tərəfdən Korolinada müəyyən edilən cəzalar, özünün müstəsna dərəcədə ağırlığı ilə fərqlənmişdir. Korolina əsasında addımbaşı ölüm cəzaları tətbiq edilmişdir.

5. Feodal hüquqi şüuruna uyğun olaraq krala, çara, feodala «sədaqətli olmamaq» ağır cinayət sayılırdı. «Sədaqətsizliyin» anlayışı qanunla müəyyən edilmirdi. An-

layışın məzmununu konkret halda məhkəmə şərh edirdi. Hakim feodal hüquq düşüncəsinə uyğun olaraq əməllərin kriminallığı onların obyektiv olaraq ziyan yetirməsinə görə deyil, həm də feodal əxlaqi və dövrün dini baxışları mövqeyindən həll edilirdi. Təsadüfi deyildir ki, bütün əvvəlki tarixi dövrlərlə müqayisədə ancaq orta əsr feodal dövlətlərində kriminallığı müəyyən edən əməllərin sayı orta **hesabla 32,2 faiz artmışdır.**

6. Cəngavərlər tərəfindən yol kəsmək, soyğunçuluq etmək, ayrı-ayrı adamları tamah motivilə qaçırb girov saxlamaq və s. belə əməllər feodallıq dövründə ayrı-ayrı feodal dövlətlərində heç də həmişə cinayət sayılmırdı. Feodal dövlətlərinin cinayət hüququnda cinayətin subyektı üçün yaş həddi nəzərdə tutulmurdu. Feodalizm dövrünün cinayət hüququ üçün obyektiv təqsirləndirmə xarakterik hal olmuşdur. Xüsusən dini-siyasi motivlərlə bağlı cinayət işlərində təqsiri müəyyən etmədən cəzanın tətbiqi geniş yayılan hal olmuş və hakim feodal hüquq düşüncəsi buna haqq qazandırmışdır.

7. Xristianlıq kilsə nüfuzunu, kilsə hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün kafirlərə divan tutmaq məqsədilə yeni bir «müqəddəs» qurum – inkvizisiya məhkəmələrini yaratmışdır. İnkvizisiyanın iki dövrü – IV-XIII əsrləri əhatə edən yepiskoplar dövrü, XIV-XIX əsrləri əhatə edən monarxlar dövrü fərqləndirilir.

Cənnət-cəhənnəm ideyası ilə insanları itaətdə saxlaya bilməyən xristianlıq inkvizisiya məhkəmələrinin köməyi ilə, yüz minlərlə insanları dəhşətli üsullarla məhv etməklə varlığını təsdiq etdirmiş və bu yolla Qərbi Avropada özünün dini hakimiyyətini, feodal dövlətlərinin dünyəvi

hakimiyyətilə qovuşdurmuşdur.

8. **Şəriət** şərqdə – müsəlman ölkələrində cinayət hüququnun əsas mənbələrindəndir. «Şəriət» müsəlmanların davranışını, dini həyatını və hərəkətlərini tənzim edən prinsiplərin və hüquq normalarının cəmidir. Şəriət Quran və hədislər vasitəsilə insanlara çatdırılan «ilahi qanun» sayılır.

Şəriətdə cinayətlərin ümumi anlayışı verilmir, konkret cinayətlərin ancaq adı çəkilir, onların əlamətləri göstərilirdi. Eləcə də, əməllərin kriminallığını müəyyən edən şərtlər qeyd olunmur, cinayətlərin kateqoriyalar üzrə bölgüsü aparılmırdı.

Şəriət, kriminal əməllərin insanın özündən asılı olduğunu qeyd edir, belə əməllərin ictimai həyatla determinoloji əlaqəsini rədd edir. Şəriətin kriminal əməllərlə bağlı göstərişi əbədi sayılır, bu səbəbdən də, şəriət dünyəvi xarakterli yeni cinayət qanunlarının hazırlanmasının və qəbulunun lüzumunu aradan qaldırır.

9. İslamda şəriət cinayətlərinə görə 18 növ cəzaların tətbiqinə yol verilmişdir. Quranda isə ancaq Qisas və Diyənin adı çəkilir. Quran yamanlıq əvəzinə yaxşılıq etməyi məsləhət görür və «... öz hiddətlərini boğub insanları bağışlayanlara» cənnət vəd edir.

Quranda qəsdən adam öldürən üçün qan bahası ödəməkdən bəhs edilir. Quranda qəsdən adam öldürmə, ehtiyatsızlıqla adam öldürmədən fərqlənir. Şəriət ehtiyatsızlıqla adam öldürməyə görə qisas almağa yol vermir.

Şəriətdə **diyə** sonralar bədənə ayrı-ayrı hissələrini üçün də müəyyən edilmişdir.

Şəriətin cəza ilə bağlı göstərişləri bu gün də dəyişikliyə uğramadan İran İslam Respublikasının qüvvədə olan

Cinayət-Cəza Məcəlləsinə daxil edilmişdir¹.

II FƏSİL

İNTİBAH DÖVRÜNDƏ VƏ BURJUA İNQİLABLARI ƏRƏFƏSİNDƏ CƏZAYA DAİR İDEYALAR

Cinayət hüquqi ideyaların, eləcə də cinayət hüquqi şüurun inkişafında diqqəti cəlb edən dövr – İntibah dövrüdür. Bu dövr XV-XVIII əsrləri əhatə edir, bu dövrdə feodal münasibətlərinin dağılması, burjua münasibətlərinin tədricən yarandığı müşahidə edilir.

Tarixdə humanizm və islahatlar dövrü kimi məşhur olan bu dövrdə getdikcə kilsə, ruhani ideologiyası ictimai-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatda oynadığı rolu itirir, ayrı-ayrı şəhərlərin siyasi müstəqilliyi möhkəmlənir, zadəgan və ruhani hakimiyyəti sarsılır.

Cəmiyyətdə islahatlar keçirməklə cəmiyyətin ictimai-siyasi və ictimai-iqtisadi strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində formalaşan utopist ideyalarla paralel müxtəlif cinayət hüququ təlimləri meydana gəlir. Xüsusən cinayət və cəza məsələləri ilə bağlı mütərəqqi ideyalar o dövrdə püxtələşən humanist və islahatçılıq təlimlərinin təsiri altında formalaşırdı.

Varlığın idrakına əsaslanan, dönmədən biliyə, həqiqətə yiyələnməyə aparan geniş azad tədqiqatlar bu dövrdə ənənəvi hala çevrilir.

Humanistlər siyasi bərabərlik ideyasını nəzəri cəhətdən əsaslandırdılar ki, bununla da onlar antik dövrün mü-təfəkkirlərindən müqayisədə xeyli irəli getmiş oldular. Onlar

¹ Вах: Закон об исламских уголовных наказаниях Исламской Республики Ирана. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2008, с. 71-231.

elmin azadlığı və müstəqilliyini sübut etməklə, onu orta əsrin dini «əsəratindən» xilas etmiş oldular. Cəmiyyətin mənəviyyatında təkamülün başladığı sezilir – etika, pedaqogika, siyasət və elm yeni əsaslar – humanist prinsiplər üzərində inkişaf oriyentasiyası götürür.

İntibah dövrünün başlıca cinayət-hüquqi ideyalarına biz Tomas Morun, Bekonun, Hüqo Qrotskinin, Lokun, Leybinetsin, Spinozanın, Qobbsun və başqalarının əsərlərində rast gəlirik.

Tomas Mor tarixdə ilk dəfə cinayətlərin sosial səbəblərlə əlaqədar olduğunu qeyd etmiş, o, həm də varlığı – o dövr İngiltərənin ictimai-iqtisadi həyatını təhlil edərək, belə nəticəyə gəlir. Onun fikrincə, cinayətləri şərtləndirən sosial səbəbləri aradan qaldırmadan **cəzanın necə gücləndirilməsindən asılı olmayaraq** – cinayətkarlıqla mübarizədə müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyildir. Bu dövrün mütəfəkkirlərindən biri olan Bekonun da cinayət-hüquqi baxışlarında kriminallaşdırmaya dair diqqəti cəlb edən fikirlərlə rastlaşırıq. O, cinayət hüququnun, bütövlükdə cinayət prosesinin dini baxışlardan və ruhani idarəçiliyindən ayrılmasını, azad olmasını tələb edirdi. Bekon tələb edirdi ki, elmi fikir tamamilə dini fikirlərdən, baxışlardan azad olmalıdır. Bekonun fikrincə, hüququn bütün sahələri, o cümlədən, cinayət hüququ iki mənbədən – ədalətlik və cəmiyyət mənafeyi kimi mənbələrdən qidalanmalıdır. Buradan da o, ümumi formada əməlin kriminallığı müəyyən edilərkən ədalətlik və ictimai mənafe anlayışının əsas meyar kimi götürülməsini tövsiyə edirdi. Bekon bu əsaslar üzrə qanunvericilikdə islahatların keçirilməsini, məhkəmə özbaşınalığına son qoyulmasını, **cəzanın yumşaldılmasını, qa-**

nunçuluğun möhkəmləndirilməsini, cəmiyyət üzvlərində qanunlara hörmət vərdişlərinin tərbiyə edilməsini irəli sürürdü.

İntibah dövrünün ictimai fikrində görkəmli yer tutan, təbii hüquq məktəbinin nümayəndələrindən biri də Hüqo Qrotski olmuşdur. Hüqo Qrotski də müasirləri kimi kilsə qanunvericiliyini qəti rədd edir və qanunvericiliyin, xüsusən cinayət qanunvericiliyinin sistemi, əməlin kriminallığı «insanın sosial və səmərəli təbiəti»nə görə, bu əsaslar üzrə müəyyən edilməsini təklif edir.

H.Qrotskinin diqqətəlayiq baxışlarından biri də «təqsir» məsələsidir. Onun fikrincə, əməlin kriminallığı müəyyən edilərkən qanunvericilik həm də təqsir ünsüründən meyar kimi istifadə edilməlidir. Hüqo Qrotski cinayətin nəticəsinin **cəzaya, məsuliyyət dərəcəsinə** deyil, vurulmuş zərərin ödənilməsinə təsir göstərməsi mövqeyində durur. İlk dəfə onun tərəfindən məsuliyyətin fərdiləşdirilməsinə cinayətin törədilməsində rəhbər tutulan motivin nəzərə alınması tövsiyə edilir¹.

Ümumiyyətlə, H.Qrotski cinayət qanunvericiliyinin sisteminin qurulmasında, ayrı-ayrı əməllərin kriminallığının müəyyən edilməsində subyektiv meyarlara daha çox istinad edir. Məsələn, onun fikrincə, daha az təqsirdə törədilən əmələ görə əgər bunu cəmiyyətin mənafeyi tələb edərsə, **daha ciddi cəza təyin edilə bilər**.

Cinayət-hüquqi ideyalar, xüsusən XVIII əsrdə D.Monteskyenin, İ.Bentamin, Ç.Bekkarinin əsərlərində daha da inkişaf etdirilmişdi.

D.Monteskye orta əsr despotik qanunvericiliyinin

¹ М.П.Чубинский. Курс уголовной политики. Санкт-Петербург: 1912, с. 113-114.

amansızlığını onun xalqa zidd xarakterini ifşa edirdi. O, bu münasibətlə yazırdı ki, despotik dövlətlərdə qanun yoxdur, burada məhkəmə özünü qanunla əvəz edir. Monarxist **dövlətlərdə isə qanun dəqiq olan yerlərdə o, yaşayır.** Əgər qanun dəqiq deyil, abstrakt xarakterlidirsə, **burada qanunun ruhunu məhkəmə müəyyən edir.**

D.Monteskye qanunvericiliyin xalqın ruhuna uyğun gəlməsi tələbini irəli sürürdü. O, qeyd edirdi ki, qanun **hazırlanarkən və verilərkən xalqın idrak səviyyəsi onu qəbul etməyə hazır olmalıdır.** Başqa sözlə, Monteskye cinayət qanununun hazırlanmasında və qəbulunda xalqın şüur səviyyəsinin (hüquqi düşüncəsinin) nəzərə alınmasını tövsiyə edir¹. Onun fikrincə, qanunun hazırlanmasında onun daha təsirli olması üçün xalqın **adət və ənənələri də nəzərə alınmalıdır.** Qanun çox irəli getməməlidir, bununla onun həyatdan ayrı düşməsi təhlükəsi yaranır. D.Monteskye tarixən yaranan adət-ənənəni – yeni adətlər, ənənələr yaratmaqla dağıtmağın mümkünlüyünü qeyd edir və göstərir ki, belə adət və ənənələri dağıtmağa yönələn qanun müvəffəqiyyət qazana bilməz.

Monteskye cəza haqqında da qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, hər cür cinayət cəzası obyektiv zərurətdən irəli gəlməlidir. Cəzanın qənaət prinsipinin zəruriliyi Monteskye tərəfindən daha inandırıcı surətdə əsaslandırılmışdır.

D.Monteskye feodal qanunvericiliyini və feodal ədliyyəsini tənqid etməklə cinayət hüququnun bir sıra prinsiplərini formalaşdırmışdır. Məllifin cinayət hüququna

dair irəli sürdüyü prinsiplər öncə mövcud olan cinayət hüququ yaradıcılığı və **onun tətbiqi ilə bağlı tarixi təcrübənin təhlilinə və idrakına əsaslanmış,** Təbii hüquq haqqında təlimə söykənmişdir. Onun fikrincə, **cinayət hüququnun prinsipləri insanın təbiətindən və cəmiyyət həyatının təbii şəraitindən doğur.** D.Monteskye aşağıdakı prinsipləri irəli sürürdü:

- cinayətkarlıqla mübarizəyə qanunun sərtliyi deyil, məsuliyyətin labüdlüyü kömək edə bilər;
- cəza cinayətin ağırlığına uyğun gəlməlidir; bunlar arasında qarşılıqlı ahəngdarlıq olmalıdır;
- baxışlara və inamlara görə cinayət-hüquqi təqibə yol verilməməlidir; qanun ancaq insanın zahiri aləmdə təzahür edən hərəkətinə görə cəzanın tətbiqinə yol verməlidir;
- cinayət və cəza vəzifəli şəxslərin mülahizəsinə görə deyil, xalqa bəlli olan qanunla müəyyən edilməlidir.

Humanist prinsiplər zəminində cinayət-hüquqi ideyaların inkişafında Ç.Bekkariya da xüsusi rol oynamışdır. Monteskye tərəfindən inkişaf etdirilən bir sıra prinsiplial ideyalar Ç.Bekkariya tərəfindən daha da dərinləşdirilmişdir.

Ç.Bekkariya özünün «Cinayətlər və cəzalar haqqında» əsərində kriminallaşdırma məsələsini ictimai müqaviləyə əsasən şərh edir. Onun fikrincə cəmiyyətin bütövlükdə mənafəinə **zərər yetirən əməllər kriminal əməl kimi müəyyən edilməlidir.** Buna görə də, qanunda dəyişiklik edildikdə, bu məsələ ümumxalq iradəsi ilə həll edilməlidir¹.

Ç.Bekkariya kriminallığı müəyyən edilən əməllərin ağırlığına görə **təsnifatın meyarını əməlin ictimai və ya**

¹ Д.Монтескье. Дух Законов. Санкт-Петербург: 1839, с. 150-159.

¹ Чезаре Беккария. О преступлениях и наказаниях. Русский перевод. М.: 1939, с. 214.

şəxsi mənafeə qəsd edilməsindən asılı edir. Onun fikrincə, ictimai mənafeə qəsd edən əməllər ən ağır, şəxsi mənafeə qəsd edən əməllər isə nisbətən yüngül cinayətlərdir. **Şəxsi mənafeə qəsd edən cinayətdən başlayaraq ictimai mənafeə doğru istiqamətdə** əməllərin təhlükəliliyi müəyyən edilməlidir. Beləliklə, Bekkariya cinayətlərin ağırlığını onun nə qədər ümumi olan mənafeə qəsd etməsində görür. Əlbəttə, Bekkariya əməlin kriminallığının müəyyən edilməsində «ictimai-təhlükəli olan» terminindən istifadə etmir. O, cinayətin təhlükəliliyinin yeganə meyarını cinayətin yetirdiyi **zərərlə müəyyən edilməsi mövqeyində durur**¹.

Ç.Bekkariya çox sayda hərəkətləri qadağan etməklə onların cinayət hesab edilməsinin əleyhinə çıxır. Onun fikrincə, hər bir neqativ hərəkətin kriminal əməl hesab edilməsi lüzumsuz olaraq hərəkətləri cinayətə çevirir, nəticə etibarı ilə bu qanunun nüfuzuna ziyan gətirir.

Ç.Bekkariyanın fikrincə, psixi oyanmanın sayı ilə törədilməsi ehtimal olunan cinayətlərin sayı arasında proporsional asılılıq əlaqəsi olduğu üçün, cinayət hesab edilən əməllərin miqyası nə qədər genişləndirilsə, bir o qədər də daha çox cinayət törətmək ehtimalı artır².

Ç.Bekkariya öz əsərində bir sıra kriminoloji problemlərə də toxunur. O qeyd edir ki, **cəzalandırmaq dansa, cinayətlərin qarşısını almaq lazımdır**. Ç.Bekkariya cinayətlərin qarşısının alınmasını başlıca olaraq xalqın maarifləndirilməsində görürdü. Beləliklə, istər əməllərin kriminallığının müəyyən edilməsi, istərsə də cinayətkarlığın

qarşısının alınması məsələsini maarifçi mövqedən izah etmişdir.

Feodal cinayət hüququnun qəddarlığını və ədalətsizliyini, aristokratiyanın hiyləgərliyini və istibdadını, kilsənin qanunazidd fəaliyyətini və özbaşınalığını tənqid edərək Bekkariya cinayət hüququnun aşağıdakı prinsiplərini formalaşdırmışdır:

- qanunçuluq (qanunda göstərilməyən əməl cinayət və cəzalanmalı olan əməl sayıla bilməz);
- qanun qarşısında vətəndaşların bərabərliyi;
- cəzanın cinayətin vurduğu ziyana uyğunluğu;
- məsuliyyətin labüdlüyü;
- sosial tədbirlər həyata keçirməklə cinayətlərin qarşısının alınması.

Bekkariya feodal ədliyyəsinin əsaslarına qəsd edən ideyaları yeni humanist prinsiplərə söykənərək öz dövründə, habelə bütün sonrakı zamanlarda rəşadətli cinayət hüquqi şüurun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

XVIII əsr mütəfəkkirləri içərisində İeremiya Bentamın kriminallaşdırmaya dair cinayət-hüquqi baxışları xüsusi maraq kəsb edir. Onun fikrincə, qanunvericilik əməlin kriminallığını müəyyən etməklə insanların davranışını arzu olunan istiqamətdə tənzim etmək istəyirsə, nəzərə alınmalıdır ki, hər bir halda cinayətə görə tətbiq edilən **cəza – zərərlə əlaqədardır**. O halda buna haqq qazandırmaq olar ki, onun tədbiri ilə **yetirilən zərərlə** müqayisədə nail **olunan fayda çox olsun**. Bu mülahizə baxımından İ.Bentam haqlı olaraq göstərir ki, mənəvi normaların köməyi ilə və başqa vasitələrlə davranışın tənzimi mümkündürsə, onun cinayət cəzası hədəsi ilə tənziminə yol verilməməlidir.

¹ Чезаре Беккария. О преступлениях и наказаниях. Русский перевод. М.: 1939, с. 227-228.

² Чезаре Беккария. İstinad edilən əsər, s. 295.

İ.Bentam qanunun düzgün tətbiq edilməsini, əsassız olaraq vətəndaşların məsuliyyətə alınmaması üçün **qanunun aydın** olmasını, kriminallığı müəyyən edilən əməllərin abstrakt formada müəyyən edilməsindən uzaqlaşmağı, mə-nəvi normalarla tənzim olunan davranışlarla, qanunvericiliklə tənzim olunan davranışların sərhədinin dəqiq müəyyən edilməsini tövsiyə edirdi. İ.Bentamın fikrincə, **insanın öz şəxsi mənafeyinə qəsd etmə halları** ilə cinayət – hüquqi yolla mübarizə aparmaq məqsədə müvafiq deyildir. **Məsələn, şəxsin qızıqdırıcı oyunlarla məşğul olması, sərxoş-luq, fiziki cəhətdən faydalanmaya, ləzzət almağa meyl gös-tərmə və s. kimi hərəkətlərin kriminallığının müəyyən edilməsi onun tərəfindən rədd edilirdi.** İ.Bentam belə əməllərin kriminallığının müəyyən edilməsinin zərərli olmasını, birincisi göstərilən əməllərin **qeydə alınmasının çətinlikləri ilə**, ikincisi, **cəzanın tətbiqi ilə yetirilən** zərərin, əməlin yetirdiyi **zərərdən az olması ilə izah edir.** Onun fikrincə, bu sahədə insanların sağlam məslək hissəsinə arxalanmaq lazımdır. Göstərilən sahədə əməlin kriminallığının müəyyən edilməsi zərərli nəticələrə gətirib çıxarırdı. Belə ki, qanunun adamlara olan münasibəti, körpə uşaqlarla olan davranışı xatırladan bir münasibət xarakterini almış olardı.

İ.Bentam zamanəsinə qədər qüvvədə olan qanunlara əsasən nigaha girməməyi, ifrat firavan həyat tərzini, müəyyən edilən biçimli paltar geymə normalarını pozmanı və s. belə əməlləri kriminal əməl kimi müəyyən edən qanunları ciddi tənqid edir¹.

Onun fikrincə, özünün və başqalarının mənafeyinə

¹ Иеремия Бентам. Принципы законодательства. О влиянии условий времени и места на законодательства. М., 1896, с. 46-47.

ziyan vurmayaacağı sferada insanlara fəaliyyət azadlığı ver-mək lazımdır. Qanun insanların bir-birinə, bütövlükdə cəmiyyətə zərər yetirəcəyi sahədə lazımdır. Kriminallığı müəyyən ediləcək əməllər bu sahədə axtarılmalıdır.

İ.Bentam xalqın adət və ənənələrinin mühafizəkarlığını, güclülüyünü qeyd edir. O, xalqın adət və ənənəsini güclü bir selə bənzədir. İ.Bentam tövsiyə edir ki, **qanun özünü belə selə qarşı qoymamalıdır.** Onun fikrincə, qanun öz nüfuzunun qayğısına qalmaq istəyirsə, xalqın adət və ənənələrinə münasibətdə ehtiyatlı olmalıdır, həmçinin qanun zərərli **adətlərə qarşı mübarizə aparmalıdır.** Lakin belə mübarizədə **nisbətən ehtiyatlılıq, yumşaqılıq, təcridlik gözlənilməlidir.** İ.Bentamın fikrincə, qanun həm də **təkcə ictimai rəyə əsaslanmamalıdır. Onun fikrincə, ictimai rəyə əsaslanan qanun bu günlə yaşayan qanundur. Lakin qanun sabaha səsləməlidir. Buna görə də o, təklif edir ki, qanun həm ictimai rəyin tam təsiri altında olmamalı, həm də ondan uzaq olmamalıdır¹.**

İ.Bentam öz cinayət hüququ ideyaları ilə bütün müasirlərindən daha irəli getmişdir.

XVIII əsrin ikinci yarısında Fransada mütərəqqi prinsiplər əsasında cinayət qanunvericiliyinin inkişafına təkan verən xeyli əsərlər yazılmışdır. Bu da təsadüfi deyildir. **İsveçrənin Bern şəhərində 1777-ci ildə «İqtisadi cəmiy-yətin» təşəbbüsü ilə «maarifçilik və humanizm» ideyaları əsasında cinayət qanunvericiliyi layihəsinin tərtib edilməsinə həsr edilmiş müsabiqə keçirilmişdir.** Müsabiqənin təşkilatı işinə Volter yaxından kömək etmişdir.

¹ Иеремия Бентам. Принципы законодательства. О влиянии условий времени и места на законодательства. М.: 1896, с. 66-67.

Volter tərəfindən hazırlanan və 1777-ci ildə dərc edilən «Ədalət və humanizm üçün mükafat» adlı əsər belə layihələrin hazırlanması üçün ümumi rəhbər müddəalar rolunu oynamışdır.

Müsabiqədə cinayət qanunvericiliyi layihəsi işləyib hazırlayan 44 müəllif iştirak etmişdir. **Müsabiqəyə 1782-ci ildə yekun vurulmuşdur.** Təqdim edilən 44 cinayət qanunvericilik layihəsi içərisində Fransada zamanəsinin ən görkəmli hüquqşünası sayılan **Qlobiq və Qusterinin** verdiyi layihələr bəyənilmiş və birinci mükafata layiq görülmüşdür¹.

Müsabiqədə Jan Pol Marat, Jan Pol Brisso, habelə Serven kimi inqilabçı demokratlar da öz əsərləri ilə iştirak etmişlər.

Jan Per Brissonun, habelə Servenin təqdim etdiyi işlər mükafata layiq görülməsə də, müsabiqə komissiyası tərəfindən **yüksək qiymət verilmişdir.**

Brissonun **«Cinayət qanunvericiliyi» əsəri 1782-ci ildə** dərc edilmişdir. Müəllifin fikrincə vətəndaş cəmiyyəti üçün nəzərdə tutulan cinayət qanunvericiliyi «Barbar praktika» səviyyəsinə endirilir. Belə ki, cəmiyyətin təşkilindən irəli gəlmiş yayınan hərəkətlər məhkəmələr tərəfindən **kor-korənə amansızcasına cəzalandırılır:** cəmiyyət belə qüsurların qarşısını almaqda gücsüz olduğundan, onların qarşısını qanunla təkməklə almağa səy edir. Müəllif feodal cinayət hüququnu tənqid edərək qeyd edir ki, cinayət qanunu cəmiyyətdə güclülərin zəiflər üzərinə, varlıların yoxsullar üzərinə qəsdinə çevrilmişdir. Mənəviyyətə ziyan yetirən əməllər cinayət sayıldığı halda, yoxsulluğun hökm sürdüyü

¹ Бах: Герцензон А.А. Проблемы законности и правосудия во французских политических учениях XVIII века. М.: 1962, с. 60-61.

şəraitdə mənəviyyətli adamlar oğurluğa görə mühakimə edilir. Cinayət qanunları təbiətin prinsipləri ilə ziddiyyət yaradır. Brissonun fikrincə, xalqı maarifləndirməklə, təfəkkürü və mənəviyyəti inkişaf etdirməklə cinayət qanunvericiliyinin qüsurlarını açıb aradan qaldırmaq olar.

Onun fikrincə, cinayət məəcəlləsinin planı idraka əsaslanaraq cinayətlərin təbiətini aydınlaşdırılmalı, onların təsnifi aparılmalı, cəzanın həddi cinayətin ağırlığına görə müəyyən edilməlidir.

Cinayət hüququ sahəsində mövhumata, gizli məhkəmə proseslərinə, işgəncə və qəddarlığa son qoyulmalıdır.

Brisso öz tədqiqatında üç istiqaməti ön plana çəkir:

1) cinayətin təbiətinin və onların təsnifatının cəmiyyətin idarəciliyinin təbiətindən, mənəviyyətdən və dindən asılı olaraq müəyyən edilməsi; cəzanın təbiətinin cinayətin təbiətindən asılı olması;

2) məhkəmə prosesinin prinsiplərinin işlənilib hazırlanması;

3) məhkəmənin təşkilinin prinsiplərinin işlənilib hazırlanması.

Brissonun fikrincə, cinayət məəcəlləsi sadə, aydın, dəqiq və kütlə üçün anlaşıqlı olmalıdır. Kazuallıqdan uzaq olmalı, humanizm prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Cinayət hüquqi islahat idrakının məzmununa (ruhuna) və humanizmə əsaslanmalıdır¹.

Müəllifin fikrincə, cəza intiqam vasitəsi deyil, qorxutmaq, çəkəndirmək vasitəsidir. **Cəza az hallarda tətbiq edilməlidir. Dövlətin tez-tez cəzaya müraciət etməsi, onun**

¹ Бах: Qersenzon А.А. İstinad edilən əsər. s. 120.

xəstəliyinin əlamətidir. Brissoya görə insan cinayətkar kimi doğulmur, onu həyatın uğursuzluqları, xüsusən yoxsulluq cinayətkara çevirir.

Brissonun «Cinayət qanunvericiliyi nəzəriyyəsi» əsəri sonradan Fransanın **1792-ci il** Cinayət məəcəlləsinin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır.

Cinayət hüquqi şüurun formalaşmasında «Ensiklopedistlər»in tədqiqatlarının əhəmiyyəti də qeyd edilməlidir.

Fransada 1751-ci ildə, 35-ci cildə nəşr edilən «Ensiklopediya»ya 100-dən artıq cinayət hüququna və cinayət prosesinə həsr edilmiş məqalələr daxil edilmişdir.

Ensiklopediyaya daxil olan cinayət hüququ ilə bağlı yazılar içərisində **«Cinayət» məqaləsi xüsusi maraq kəsb edir.** Məqalədə «Təbii hüquq» baxımından cinayətin ümumi xarakteristikası verilir. Burada həm də bir çox müxtəlif əlamətlərə görə cinayətlərin təsnifatı verilmişdir.

Məqalədə cinayətə verilən maddi tərifi xüsusi maraq kəsb edir. Cinayət – qəsdən, yaxud ehtiyatsızlıqla törədilən ictimai marağı və vətəndaşların hüquqlarını pozan qəddarlıqla səciyyələnən əməldir.

Cinayətin yuxarıda verilən təsnifi xeyli sadə sxem üzrə aparılmışdır. Həm də bu təsnifat Monteskye tərəfindən işlənilib hazırlanan təsnifata əsaslanırdı. Bu sxemə uyğun olaraq cəzanın da sistemi işlənilib hazırlanmışdır. Cəzanın cinayətin təbiətindən doğması, ensiklopediya müəlliflərinin fikrincə, azadlığın təntənəsi sayılmalıdır. Onlar hesab edirlər ki, **cəza qanunvericinin** iradəsindən asılı olmamalı, «şeyin təbiətindən» doğmalıdır.

Məqalədə cinayətlərə verilən təsnifatla yanaşı başqa səpgidə də təsnifat aparılmışdır. Məsələn, cinayətlər obyekt əlamətinə görə üç qrupa ayrılır:

a) bütövlükdə cəmiyyətin mənafeinə qəsd edən cinayətlər;

b) mülki cəmiyyətdəki mövcud qaydalara ziyan yetirən cinayətlər;

c) ayrı-ayrı fərdlərə ziyan yetirən cinayətlər.

Daha sonra cinayətlərin təqsirkarla zərərçəkən arasındakı əlaqələrinə görə, cinayətlərin ağırlıq dərəcəsinə görə, habelə cinayətlərin iştirakçılıqla edilməsi əlamətlərinə görə də təsnifatı aparılır.

Ağırlıq dərəcəsinə görə fərqlənən cinayətlərə aşağıdakılar aid edilir: niyyətin qatılığına görə fərqlənən cinayətlər; motivə, edilmə üsuluna və edilmə vasitəsinə görə fərqlənən cinayətlər; təqsirin xarakterinə, əməlin təkrar törədilməsinə görə fərqlənən cinayətlər; eləcə də yaşa, cinsə, zamana və məkana görə fərqlənən cinayətlər.

Ensiklopedistlərin **fikrincə cəzalandırmaq hüququ təbii hüquqdan doğur: törədilən cinayətə uyğun gələn cəza faydalı məqsəd güdməlidir.** Başqa sözlə, cəza cəmiyyətin sabitliyinə və təhlükəsizliyinə xidmət etməlidir. Cəza eyni zamanda məhkumu islah etməli və onun yenidən cinayət törətməsinə imkan verməməlidir.

«Cinayət» məqaləsinin sonunda aşağıdakı müddəalar irəli sürülür:

1) qanunverici öz arzusuna görə cinayətin təbiətini müəyyən edə bilməz;

2) cinayət əməli səhvlə və nadanlıqla bağlı əməllərlə eyniləşdirilməməlidir;

3) **cəzanın sərtliyi cinayətlərin artmasının qarşısını alan səmərəli vasitə hesab edilə bilməz;**

4) **qarşısı çətin alınan cinayətlərə görə nisbətən sərt**

cəzalar müəyyən edilməlidir;

5) yaxın keçmişdə törədilən cinayətlə müqayisədə nisbətən uzaq keçmişdə törədilən cinayətə görə yüngül cəza tətbiq edilməlidir;

6) cinayətə görə təqsirkardan kənar başqa şəxsin cəzalandırılmasına yol verilməməlidir;

7) törətdiyi əməlin cinayət olduğunu dərk etməyən, həm də dərk etməli olmayan şəxsi məsuliyyətə almaq ədalətsizlik olardı;

8) **eyni cinayətə görə həmişə eyni cəza tətbiq edilməz**, eləcə də eyni cəza müxtəlif növdən olan cinayətlərə görə tətbiq edilməməlidir;

9) insan təbiətinin zəifliyi üzündən (üzüyumşaqılıq) törədilən əməllərə görə nisbətən **«yumşaq» cəza tətbiq edilməlidir**;

10) cəzalanmalı olan əmələ görə həmişə cəza tətbiq etmək zəruri deyil; bəzən cəzadan gizlədilən əməlin aşkar edilməsi daha təhlükəli ola bilər;

11) təqsiri olan şəxsin cəzadan yayınmasına imkan vermək hesabına olsa da, təqsirsiz şəxsin mühakimə **edilməsinə yol verilməməlidir**;

12) rəisə təbəçilik üzündən cinayətə yol verilməməlidir¹.

Burjua inqilabı illərində Fransanın ictimai-siyasi həyatında Jan Pol Maratın «Cinayət qanunvericiliyi planı» əsəri mühüm rol oynamışdır. O müxtəlif feodal qanunlarının xalqazidd mahiyyətini açıb göstərmiş və belə qanunlardan tezliklə imtina edilməsi məsələsini qoymuşdur. Marat «Cinayət qanunvericiliyi planı» əsərində cinayət hüququnun

¹ Bax: Qersenzon A.A. İstinad edilən əsər. s. 76.

bir sıra mühüm müddəalarını işləyib hazırlamışdır. Onların bəzilərini qeyd edək:

a) cinayət qanununda təsbit edilən müddəalar dəqiq olmalıdır: hər bir şəxsin qanunu anlaması və qanunu pozmaqla özünü nəyə məruz qoyduğunu bilməsi vacibdir;

b) cinayət hüquqi qadağalar maksimum məhdud olmalı, insanın azadlığı mənasız olaraq məhdudlaşdırılmamalıdır*;

c) cinayət qanunu xalqa çatdırılmalıdır (elan edilməlidir);

ç) cinayətə görə cəzalandırmaqdan daha çox cinayətlərin qarşısının alınmasına üstünlük verilməlidir;

d) cinayət qanununda göstərilməyən əməl cinayət sayılmadığından, belə əmələ görə cəza da tətbiq edilməz;

e) cinayət qanunu qarşısında vətəndaşların bərabərliyi təmin edilməlidir;

ə) cinayətin və cəzanın uyğunluğu təmin edilməlidir;

f) cəza humanizmə əsaslanmalı və fərdiləşdirilməlidir;

g) fərdi məsuliyyət: cəza cinayət törədənin ailə üzvlərinə, yaxın adamlarına şamil edilməz;

ğ) cinayət qanununda analogiyaya yol verilməməlidir;

l) cinayət qanununun effektivliyi təmin edilməlidir;

m) məsuliyyətin labüdlüyü təmin edilməlidir; cəzanın yumşaqlığı deyil, cinayətə görə cəzasızlıq qanunu onu gücsüz edir.

Böyük fransız maarifçi-humanisti J.P.Maratın əsərini

* Bu müddəa intibah dövrünün digər görkəmli mütəfəkkiri Qobbs tərəfindən irəli sürülmüşdür. Qobbs qeyd edir ki, sahil çayın qarşısını kəsmək üçün deyil, onu istiqamətləndirmək üçün zəruri olduğundan qanun da insanın azadlığını məhdudlaşdırmamalı, onun azad fəaliyyətini istiqamətləndirməlidir. Bax: История философии права. Санкт-Петербург: 1915, с. 154.

xarakterizə edərək qeyd etməliyik ki, onun «Cinayət qanunvericiliyi planı» tam azad xalqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həqiqətdə də L.P.Maratin cinayət hüquqi ideyalarının həyata keçirilməsi dərhal mümkün olmamışdır.

Zənn edirik ki, Volter tərəfindən təşkil edilmiş «Ədalət və humanizm üçün mükafat» adlı müsabiqədə iştirak edən və yaxşı iş kimi qiymətləndirilən Jan Per Brissonun cəzaya dair baxışları ətraflı öyrənilməlidir. Çünki, J.P.Brissonun cəzaya dair irəli sürdüyü müddəalar Monteskye, Volter, Helvetski, Russo, İ.Bentam, Ç.Bekkariya və tarixin başqa nəhəng və işıqlı mütəfəkkirlərinin dünya görüşünə söykənirdi. J.P.Brisso cəzaya dair baxışlarını aşağıdakı qaydada ardıcılıqla formulə etmişdir:

1. Cəzanın həqiqi ölçüsü ictimai qaydaları bərpa etmək, yaxud da yetirilən zərəri aradan qaldırmaqdır. Cinayətlə cəza arasında dəqiq riyazi deyil, mənəvi nisbət müəyyən edilməlidir. Hər hansı yüngül və ağır cinayətlər «eyni çəki daşı» ilə ölçülməlidir. Cəza cinayətə uyğun olmadıqda dövlət üçün mənasız olur, çox halda qəddarlıq ifadə edir.

2. Cəzanın cinayətin ağırlığına mütənasib olması və özbaşınalığı ifadə etməməsi üçün, cəza cinayətin təbiətindən doğmalıdır.

3. Hər cür cəza faydalı olmalıdır. İctimai xarakterli cinayətlərə cəzanın tətbiqi aşağıdakı məqsədləri izləyir: ictimai qaydalara yetirilən ziyanı neytrallaşdırmalıdır; cəmiyyətə əyani nümunə olmalıdır; təqsirkarın cəmiyyətə ziyan yetirmək imkanını aradan qaldırmalıdır;

4. Tam sübutlar əldə edilənə qədər cinayətkar yoxdur və cinayət sübut edilənə qədər cəza yoxdur. Buna görə təqsirkarın öncə təqsirli olduğuna aydınlıq gətirilir və sonra

cəza tətbiq edilir. Bunsuz, öncə həbsxanaya salma və ona işgəncə vermə haqsızlıqdır, qəddarlıqdır.

5. Tətbiqi mütləq zəruri olmayan cəza təyini zamanı cinayətin ağırlığına adekvat olan cəza seçilməlidir, həm də seçilən cəza nisbətən az sərt olan cəza olmalı, uzun zaman insanlara effektiv təsir göstərməlidir. Cəzanın ifrat qəddarlığı – mənasızdır, barbarlıqdır.

6. Cəzanı cinayətkarın cəmiyyətdəki mövqeyi ilə əlaqələndirmək olmaz. Çünki cinayətkar ictimai mövqeyini, cəmiyyətdəki imtiyazını itirir.

7. Cəza cinayəti törədən şəxsin bilavasitə özünə tətbiq edilməlidir. Cəzadan onun ailə üzvləri ziyan çəkməməlidir.

8. Aşkar edildikdə xəcalət hissini pozan cinayətlərə görə cəza tətbiq edilməməlidir.

9. Təqsirkar ifşa edildikdə, hakim qanunun bütün gücündən istifadə edərək cəza tətbiq etməlidir.

10. Öz təbiəti ehtibarilə cəzalanması məqbul sayılmayan əməl cinayət qismində müəyyən edilməməlidir.

11. Anlaqsız şəxsə cəza təyin edilməsi ədalət mühakiməsini nüfuzdan salır və onun məqsədlərinə xidmət etmir.

12. Eyni növlü cəzanın tez-tez tətbiq edilməsi, belə cəzanı effektiv olmaqdan qoyur.

Brisso öz tədqiqatında üç istiqaməti ön plana çəkir:

1) cinayətin tətbiqinin və onların təsnifatının cəmiyyətin idarəçiliyinin təbiətindən, mənəviyyatından və dindən asılı olaraq müəyyən edilməsi; cəzanın tətbiqinin cinayətin təbiətindən asılı olması.

2) məhkəmə prosesinin prinsiplərinin işlənilib hazırlanması.

3) məhkəmənin təşkilinin prinsiplərinin işlənilib hazırlanması.

Brissonun fikrincə, cinayət məəcəlləsi sadə, aydın, dəqiq və kütlə üçün anlaşıqlı olmalıdır. Cinayət hüquqi islahat idrakın məzmununa (ruhuna) və humanizmə əsaslanmalıdır¹.

Müəllifin fikrincə, cəza intiqam vasitəsi deyil, qorxutmaq, çəkəndirmək vasitəsidir. Cəza az hallarda tətbiq edilməlidir. Dövlətin tez-tez cəzaya müraciət etməsi onun **xəstəliyinin əlamətidir**. Brissoya görə, insan cinayətkar kimi doğulmur, onu həyatın uğursuzluqları, xüsusən yoxsulluq cinayətkara çevirir.

Brissonun «Cinayət qanunvericiliyi nəzəriyyəsi» əsəri sonradan Fransanın 1792-ci il cinayət məəcəlləsinin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır.

Yuxarıda şərh edilənlər əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

1. Cinayət hüquq yaradıcılığı üçün irəli sürülən ədalətlik, humanizm, qanunçuluq və s. bu kimi ideyaların rüşeymləri hələ qədim zamanlarda yaranmış, orta əsrlərin qaranlıq gecələrində közərən odlar kimi işıq saçmış, intibah dövründə alışıb yanıbmışdır. O zaman ilkin burjua humanizmi bayrağı insanı alçaldan dini ideyaların pərdəsini dağıdaraq feodal maneələrinə qarşı üsyan edərək yüksəlmişdir.

2. İntibah dövrünün mütəfəkkirlərinin utopik, maarifçi demokratik, humanist ideyaları zəminində cinayət hüququnda «klassik hüquq məktəbi» təlimi doğulmuş, cinayət hüquq yaradıcılığı varlığın idrakı yolu ilə əldə edilən rəasional biliklər və gələcəyin proqnozu əsasında

istiqamətləndirilmişdir.

3. Araşdırılan dövrün mütəfəkkirlərinin cinayət-hüquqi ideyalara, cəzaya dair baxışları, yaşadıqları zamanın anlayışı hüdudlarından kənara çıxmış, ictimai-siyasi hüquqi fikri bir neçə əsr qabaqlayaraq, azadlıq, bərabərlik, qanunçuluq, humanizm kimi prinsiplər mövqeyindən dövlətlərin gələcək cinayət qanunvericiliyinə bünövrə hazırlamışdır.

4. İntibah dövrünün mütəfəkkirlərinin cinayət hüquqi ideyalarından doğan «qanunda göstərilməyən əmək cinayət deyildir» prinsipi bununla faktiki qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyəti səlahiyyəti bölgüsünün ayrılmasını irəli sürmüşdür. «Qanun konkret növdən olan əməlin əlamətlərini nəzərdə tuta bilər və həyatın konkret halına ancaq məhkəmə qanunu tətbiq edə bilər» tələbi qanunçuluğun real təminatlarından hesab edilir.

Fransada 1791-ci ildə qəbul edilən «Cinayət məəcəlləsində» «Şəxs ancaq cinayət edilənə qədər elan edilmiş və qüvvəyə minmiş qanunla müəyyən edildiyi qayda üzrə məsuliyyətə alına bilər» müddəasının təsbit edilməsi qeyd edilən ideyaların təntənəsi, yekunu idi.

Beləliklə, intibah dövrünün işıqlı mütəfəkkirləri, xüsusən D.Monteskye, İ.Bentam, Volter (Fransua Mari Arue), C.Bekkariya və b. mütəfəkkirlər cinayət və cəzaya dair son dərəcə qiymətli ideyalar işləyib hazırlamışlar. Onlar azadlığın istiqamətlənən əzablı yollarla, səngiməyən zəhmətləri ilə irəliləmiş və ucalmışlar. D.Monteskye «Qanunların ruhu» adlı əsərinin yazılmasına ömrünün 20 ilini həsr etmiş, hüquqi qanunlarla bağlı bəşəriyyətin bütün tarixi təcrübəsini yekunlaşdırmağa nail olmuşdur. Volter feodal istiqbalını ifşa edən əsərlərinə görə iki dəfə

¹ Бак: Герцензон А.А. İstinad edilən əsər, s. 120.

Bastiliyada həbsdə saxlanılmış, sonra da İngiltərəyə sürgün edilmişdir. C.Bekkariya «Cinayətlər və cəzalar» əsərinə görə uzun müddət inkvizisiya tərəfindən təqib edilmişdir.

Onlar azadlıq, bərabərlik, qanunçuluq, ədalətlik ideyalarının burjua qanunvericiliyinin prinsipləri qismində təsbit edilməsinə nail olmuşlar.

Bu prinsiplər öz səmərəsini vermişdir. Fransa burjua inqilabından (1789) sonra Avropa dövlətlərinin qanunvericiliyində silki mənsubiyyətə görə cinayət məsuliyyətindəki fərqlər aradan qalxır, cəzanın tətbiqində repressiya metodundan tədricən imtina edilir. Rumıniya, Portuqaliya, Hollandiya, İtaliya, Norveç kimi Avropa dövlətlərinin cinayət qanunlarından ölüm cəzası çıxarılır¹.

¹ Бах: Гоголь Л.К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией. Санкт-Петербург: 1910, с. 169-187.

III FƏSİL

CİNAYƏT HÜQUQUNDA KLASSİK HÜQUQ MƏKTƏBİNİN NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN CƏZAYA DAİR BAXIŞLARI

Cinayət hüququnda klassik hüquq məktəbinin inkişafı

Cəmiyyətin inkişafı, ictimai həyatda insan şəxsiyyətinin rolunun getdikcə artımı qəddarlıq və sərtlik kimi amillərin ictimai münasibətlərin tənzimində cəzanın yerinin və imkanlarının yenidən idrakını zəruri etmişdir. Bu da cəzanın vahimə yaratmasının lüzumsuzluğuna inam yaratmış humanist baxışların geniş yayılmasını, sosial proseslərə təsirin, eləcə də cinayətkarlığa təsirin humanistləşdirilməsinin zəruriliyini şərtləndirmişdir.

Humanist baxışlarının əsasları XVIII əsr böyük maarifçi mütəfəkkirlərdən Monteskye, Bekkariya, Volter, Didro və ictimai fikrin başqa işıqlı dühalarının əsərlərində şərh edilmişdir. Onlar cinayətkarlığa bütün təsir sisteminin humanistləşdirilməsini, cəzanın məhrumiyyət tərəfinin (sərtliyinin) azaldılmasını irəli sürürdülər. Bunun üçün insanlar arasında bərabərliyi bərqərar etməyi, yoxsulluğu və hüquqsuzluğu aradan qaldırmağı, bütün silki imtiyazların ləğv edilməsini, insanların işlə təmin edilməsini vacib tədbirlər kimi irəli sürürdülər. Onların fikrincə, belə tədbirlər cəmiyyətdə ahəngdarlıq yaradacaq, cinayətkarlığın azalması və aradan qaldırılması üçün ən zəruri tədbirlər olacaqdır.

Maarifçi-humanist cərəyanının nümayəndələri cəzanın yumşaldılması istiqamətində yeni fikirlər irəli sürmüş və əsaslandırmışlar. Həmfikirlərə, xüsusən, cinayətkarlıqla mübarizədə «... cəzanın sərtliyi yox, məsuliyyətin labüdlüyü kömək edə bilər» fikrini göstərmək olar. Zərb-məsələ çevrilən – «... bir nəfər təqsirsiz şəxsi məsuliyyətə almaqdansa, onlarla təqsirli şəxsi cəzasız qoymaq daha yaxşıdır...» fikri getdikcə dünyada insanların hüquqi şüuruna hakim kəsilmişdir.

Maarifçi-humanist cərəyanın nümayəndələrinin cinayətə və cəzaya dair sistemə saldıqları və əsaslandırdıqları ideyalar sonradan klassik cinayət hüquq məktəbinin yaradıcıları kimi dünya tarixinə daxil olmuş İ.Bentam, İ.Kant, C.Hovard, V.F.Hegel, A.Feyerbax və digər görkəmli simalar tərəfindən fəlsəfi və məntiqi cəhətdən əsaslandırılaraq, prinsiplər səviyyəsində formulə edilmiş və belə prinsiplər Fransanın 1810-cı il, Rusiyanın 1845-ci il, Almaniyanın 1871-ci il cinayət məəcəllələrində təsbit olunmuşdur.

a) İ.Kantın cinayət-hüquqi baxışları

Klassik alman fəlsəfəsinin əsasını qoyan görkəmli nümayəndələrindən biri İ.Kant (1724-1804) özünün fəlsəfi və ümumhüquqi təlimi ilə burjua cinayət hüquq nəzəriyyəsinin yaranmasına ciddi təsir göstərmişdir. O, özünün nəzəriyyəsini «Təmiz idrakın tənqidi» (1781), «Praktiki idrakın tənqidi» (1788), «Mühakimə qabiliyyətinin tənqidi» (1790), «Hüquq haqqında təlimin metafizik başlanğıcları» və s. fəlsəfi əsərlərində şərh etmişdir.

Kantın fəlsəfi və siyasi baxışları son dərəcə ziddiyyətli xarakter daşımışdır. Bu da o dövr alman burjuaziyasının

sosial-siyasi mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. K.Marks haqlı olaraq qeyd edirdi ki, alman burjuaziyası bir tərəfdən gizləndə feodal qaydalarının ləğv edilməsi arzusu ilə yaşayırdı, digər tərəfdən isə feodal mülkiyyətinə qarşı inqilabi mübarizəyə qalxmağa cəsarət etmirdi. Buna görə də, Marksın fikrincə, Kantın fəlsəfəsi Fransa burjua inqilabının nəzəriyyəsi idi. Kantın fəlsəfəsi alman bataqlığı üzərində fransız burjua inqilabının tənqidi ruhunu əks etdirirdi. Belə tənqid alman bataqlığı üzərində olduğundan yarımçıq, ikimənəli və qətiyyətsiz formada idi.

Kant cəmiyyətin inqilabi yolla deyil, təkamüllə təkmilləşdirilməsinin tərəfdarı olsa da, Fransa burjua inqilabına münasibətdə özünün həmrəylik hisslərini gizlədə bilmirdi.

Kantın məənəviyyat haqqında təlimi (bu təlim hüquq haqqında nəzəriyyəni də əhatə edir) «**reallıqla**», «**yaradılmalı olanın**» bir-birinə qarşı qoyulması ideyasına söykənirdi. Kant mövcud olanı (reallığı), insanların mövcud davranışını fəlsəfənin tədqiqat predmeti saymırdı. Ona görə ki, Kanta görə mövcud olan **qəti imperativdir**, onun dəyərləridir. Mövcud quruluş, onun dəyərləri (alman feodal qaydaları) o dövrün insan münasibətləri ilə yaşadılırdı. İ.Kantın «şey özündə» imperativi bir tərəfdən, mövcud olanın obyektiv xarakterli olmasını, insanların iradəsindən asılı olmadığını, digər tərəfdən, onun (mövcud olanın) idrakının mümkün olmamasını (transsendentallığını) əsaslandırmaqla, əslində alman feodal cəmiyyətini, onun qayda-qanunlarını toxunulmaz elan edirdi.

İ.Kant insanların necə davranmalı olmasını öyrənməyi fəlsəfənin tədqiqat predmeti sayırdı. Kantın «qəti

imperativ»inə görə, insanların həqiqi mənəviyyata söykənən, lakin hər hansı məqsədə çatmağa yönələn davranışı deyil, qəti imperativin şərtsiz tələblərinə tabe olmasını dərk etmək zərurəti ilə bağlı davranışı məqbul sayılırdı.

Qəti imperativin ali tələbi belə idi: «Elə prinsipə hərəkət et ki, həm bunu rəhbər tutsan, həm də eyni vaxtda sən belə davranışın ümumi qanuna çevrilməsini arzu edə biləsən». Qəti imperativin belə yüksək tələbindən Kant aşağıdakı praktiki imperativi nəticə kimi çıxarırdı: insan elə hərəkət etməlidir ki, məqsədə çatmaqda başqasından vasitə kimi istifadə etməsin. Kantın fikrincə, hüquq pozuntusunu törədən şəxs başqasının şəxsiyyətindən vasitə kimi istifadə edir. Burada hüquq pozuntusuna yol verən şəxs eyni zamanda «mənəvi imperativ»i pozmuş olur.

Kant məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil olmasını, vətəndaşların hüquqlarının qanunvericilik qaydasında təsbit edilməsini zəruri sayır, qanun qarşısında vətəndaşların hüquq bərabərliyinin müəyyən edilməsi mövqeyində dururdu.

İ.Kant hüququn dövlətdən yüksək olduğunu, buna görə də dövlətin və onun vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətinin hüquqa söykənməsinin zəruriliyini isbat edirdi. O, dövlət quruluşunun hüquqi prinsiplərə uyğun olmasının labüdlüyünü qeyd edirdi.

Kanta görə, cinayət məsuliyyətinin əsası şüurlu varlıq kimi hüquq pozuntusuna yol verən şəxsin iradə azadlığıdır. Kanta görə insan ikili təbiətə malikdir. Bir tərəfdən, təbiətin hissəsi kimi zərurətlə bağlı olan hadisələr dünyasının ünsürüdür, digər tərəfdən, şüurlu varlıq kimi «iradə azadlığına» malikdir, lakin «şey özündə» dünyasına mənsubdur.

Göründüyü kimi, Kant insanı və onun davranışını şərtləndirən amillərin idrakını inkar edir, beləliklə, insanla sosial mühit arasında bağlılığı, insan davranışının sosial determinantlarını qəbul etmirdi. İnsanın «iradə azadlığına» o, «mütləq azadlıq» kimi baxırdı.

İ.Kant «yaradılmalı olanı» «mövcud olana» qarşı qoyurdu. O, insanın kriminal davranışı ilə «mövcud olan» arasında əlaqəni rədd edir, onun səbəbini insanın mütləq iradə azadlığında görürdü. Beləliklə, sanki insanın həyatın zərurətinə görə deyil, «alın yazısına» görə hərəkət etməsi mövqeyində dururdu.

Kantın cəza haqqında maraqlı ideyaları olmuşdur. O, özünün cəzalandıran imperativ təlimini işləyib hazırlamışdır. Onun fikrincə «...cəza öz mahiyyətinə görə ...cinayət törədən üçün, yaxud ümumiyyətlə, mülki cəmiyyət üçün, hər hansı başqa dəyər üçün (utilitar məqsədə çatmaq üçün) təsir vasitəsi ola bilməz. Cəza cinayət törədənə tətbiq edilməlidir». Müəllifin fikrincə, müəyyən məqsədə nail olunmasında insandan vasitə kimi istifadə edilməməlidir.

Kanta görə, cəzadan məhkumun (onu islah etmək), yaxud da digər vətəndaşların (onları cinayətdən çəkindirmək üçün təsir göstərmək) xeyrinə istifadə etmək fikri yaranandan öncə şəxs (cinayəti törədən) cəzaya məruz qalan şəxs kimi tanınır. Cəzalandıran imperativ qəti imperativdir.

İ.Kant cəzaya dair baxışlarını formulə edərkən belə bir dini ideyadan da istifadə etmişdir: dünyaya insan tərəfindən gətirilən yamanlıq hökmən (açıq və ya gizli formada) onun özünə qayıdacaqdır. Bu ideya vaxtilə Foma Akvinski tərəfindən irəli sürülmüşdür. F.Akvinski belə bir prinsip formulə etmişdir: «yamanlıq edən yamanlığa, xeyirxahlıq

edən xeyirxahlığa düşar olur».

Bu prinsip Kant tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, o, müraciətlə deyir: «Sən xalqa etdiyin yamanlıqla öz-özünə yamanlıq edirsən», «başqasını təhqir edirsənsə, özünü təhqir edirsən, başqasını döyürsənsə, yaxud öldürürsənsə, deməli özünü döyürsən, özünü öldürürsən». Beləliklə, Kanta görə cəza məhkəmə çərçivəsində tərtib edilən əvəzdir (taliondur).

Kanta görə, cinayət hüququ hökmranın (dövlətin) hüququdur. Bu hüquqla hökmran cinayət törədən təbəələrini tənbeh edir (cəzalandırır). Kanti dövlətin azad və şüurlu varlıq olan təbəələri cəzalandırmaq hüququnun fəlsəfi problemi daha çox maraqlandırmışdır. Kanta görə törədilən cinayət kütləvi hüququ pozur, bununla da şəxs özünün həmin dövlətin vətəndaşı olmaq qabiliyyətini itirir.

Kantin cəzanın tətbiqi ilə bağlı irəli sürdüyü cəza nəzəriyyəsi faktiki talion prinsipinə söykənirdi. Kant cəzanın psixi hədə və islahətmə kimi məqsədlərə xidmət etməsini qəbul etmir. Kantin cəza nəzəriyyəsi mütləq xarakterli tələbləri əsaslandırır. Bu nəzəriyyə cinayətlə cəza arasında ədalətli nisbəti – cəzanın cinayətin doğurduğu nəticə ilə adekvat olmasında görür. Kant hesab edirdi ki, qəti imperativ adam öldürən barəsində ölüm cəzasının tətbiqini, zorlama və uşaqbazlıq əməlini törədən şəxs barəsində axtalanmanı, heyvanlarla cinsi əlaqəyə yol verən şəxslərin cəmiyyətdən qovulmasını, təhqir edən kütlə qarşısında diz çökərək zərərçəkənin əlini öpməsi və ondan üzr istəməsini tələb edir.

Kantin qəti imperativ nəzəriyyəsinin məntiqi nəticəsinə görə dəstə halında törədilən qətl cinayətində iştirak edənlərin hamısı barəsində ölüm cəzası tətbiq edilməlidir. Kantin qəti

imperativi məsuliyyətin diferensiasiyasını və cinayət törədənlərin bağışlanılmasını qəbul etmirdi.

b) A.Feyerbaxın cinayət-hüquqi baxışları

Ansem Feyerbax (1775-1833) XIX əsrin ən görkəmli burjua kriminalist filosof və alimlərindən olmuşdur. İ.Kantin fəlsəfi müddəaları zəminində A.Feyerbax özünün cinayət hüququ nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. O, 1813-cü il Bavariya Cinayət Məcəlləsinin layihəsini yaratmış, sonradan bu sənəd əsasında Almaniyanın cinayət qanunvericiliyi hazırlanmış, həmin layihə bir çox Avropa ölkələri üçün cinayət məəcəlləsi «modeli» rolunu oynamışdır.

A.Feyerbax dərin fəlsəfi hazırlığa malik hüquqşünas olmuşdur. O, 20 yaşında fəlsəfə doktoru, 23 yaşında hüquq doktoru dərəcəsi almışdır. A.Feyerbax hər iki sahə üzrə dissertasiya müdafiə etdikdən sonra Almaniyanın bir sıra universitetlərində müəllimlik etmişdir. 1804-cü ildə hökumət ona Bavariyanın Cinayət Məcəlləsini hazırlamağı tapşırırmışdır. Məcəllənin layihəsi 1807-ci ildə artıq hazırlanıb başa çatdırılmışdır. Məcəllə 1810-cu ildə müzakirə edilərək bəyənilmiş, lakin yaranmış beynəlxalq vəziyyətlə əlaqədar 1813-cü il oktyabrın 1-də qüvvəyə minmişdir.

A.Feyerbaxın cinayət hüququ sahəsində bir sıra qiymətli tədqiqat işləri olmuşdur. O, 1799-cu ildə «Qüvvədə olan cinayət hüququnun anlayışlarına və əsas müddəalarına yeni baxış» və 1801-ci ildə «Almaniyanın ümumi qüvvədə olan cinayət hüququ dərsləri» kimi əsərlərini yazıb dərc etdirmişdir.

A.Feyerbaxın sosial-siyasi baxışları İ.Kantin baxışlarına yaxın olmuşdur. A.Feyerbax İ.Kantin fəlsəfəsinin müddəaları zəminində cinayət qanunvericiliyi və onun

praktiki məsələlərini işləyib hazırlamışdır.

İ.Kantda mənəviyyat və hüquq bir-biri ilə bağlı olub, bir-birini tamamlayırdı. Lakin A.Feyerbax hüquqa müstəqil sahə kimi yanaşırdı, onun mənbəyini ümumiyyətlə, idrak deyil, praktik idrakın hüquqi funksiyası sayırdı. Əgər İ.Kant hər hansı davranışın, eləcə də hüquq pozuntusu sayılan davranışın mühitlə determinoloji əlaqədə olmasını inkar edirdisə, davranışı «iradə azadlığının» məhsulu sayırdısa, A.Feyerbax insanın davranışının **səbəbiyyət qanununa** tabe olduğunu qeyd edirdi.

İ.Kant cəzanı törədilən cinayətə görə ancaq əvəz hesab edirdisə, Feyerbaxa görə, cəzanın tətbiqi, pozulması insanların və dövlətin mənafeyinə zidd olan hüququn özünü qorumağa xidmət etməlidir.

İ.Kanta görə, cinayət qanunu «qəti imperativdir». Buna görə də, cinayət qanununun tələblərinə sözsüz əməl olunmalıdır. Bununla bağlı A.Feyerbax Cinayət Məcəlləsinin hüquqi zərurət haqqında qəti bəyannamə olduğunu qeyd edirdi.

Cinayət hüququnun əsas prinsiplərini formulə etmək A.Feyerbaxın xidməti olmuşdur. Feyerbaxa görə, onun formulə etdiyi prinsiplər daimidir, dəyişməzdir və cinayət hüququnun başlıca prinsipləri aşağıdakılardır:

1) «**nulla poena sine lege**» - qanunsuz (qanundan kənar) cəza yoxdur;

2) «**nulla poena sine crimine**» - cinayət yoxdursa, cəza yoxdur;

3) «**nullum crimen sine poena legali**» - heç bir cinayət cəzasız qalmamalıdır.

Özünün formal-demokratik prinsipləri mövqeyindən

çıxış edərək Feyerbax cinayətə hüquq qaydalarına qəsd edən qanunun pozulması kimi baxırdı. Bununla belə o, cinayətin sosial mahiyyətinə, onun real məzmununa əhəmiyyət verirdi. Ancaq cinayət qanununun pozulmasını Feyerbax təqsirkar barəsində cəzanın tətbiqinin həlledici əsası sayırdı.

A.Feyerbax cəza haqqında məsələyə münasibətdə nisbətən fərqli mövqedə dururdu. Onun fikrincə, cəza ümumxəbərdaredici məqsədə, cinayətkarlığın qarşısını almaq məqsədinə xidmət etməlidir.

Feyerbaxın cəza nəzəriyyəsi mahiyyət etibarilə qorxutma nəzəriyyəsinə söykənirdi. Onun fikrincə, qanunda təsbit olunan cəza hədəsi cinayət törətmək niyyətinə düşən şəxsə psixoloji təsir göstərməli və beləliklə, baş verə biləcək cinayətin qarşısını almalıdır. Feyerbax törədilən cinayətə görə cəzanın tətbiqindən irəli gələn çəkindirici təsirə deyil, cinayət qanununun müəyyən növ cinayətin törədilməsinə görə nəzərdə tutduğu cəza hədəsinin çəkindirici təsirinə üstünlük verirdi.

Feyerbax qanuna müəyyən nisbi sanksiyaların daxil edilməsinin tərəfdarı idi. O, qeyri-müəyyən sanksiyaların qanuna daxil edilməsini rədd edirdi. Onun fikrincə, cinayət törədən məhkum öncə cəzanın ona yetirəcəyi yamanlığın ölçüsünü bütün aydınlığı ilə dərk etməlidir. Qeyri-müəyyən sanksiya buna imkan vermir.

Cəzanın məqsədilə bağlı Feyerbaxla müasirlərindən K.Qrolman arasında xeyli müddət mübahisə olmuşdur. A.Feyerbax cəzanın ümumxəbərdarlıq məqsədini cinayətkarlığa qarşı mübarizədə vacib amil hesab edirdi. Həm də Feyerbax cəzanın ümumxəbərdarlıq məqsədini törədilən cinayətə görə tətbiq edilən cəza ilə əlaqələndirmirdi. O,

məhkuma nisbətən sərt cəza təyin etməklə başqalarını cinayətdən çəkəndirməyi məqbul saymırdı. Belə müddəa Kant fəlsəfəsinin **qəti imperativindən** irəli gəlirdi: insan «mövcud olan»ın ünsürü olduğundan **müəyyən məqsədə çatmaq üçün ondan vasitəsi kimi istifadə edilməlidir**.

A.Feyerbax cəzanın ümumxəbərdaredici təsirini cinayət qanununda sadalanan cinayətlərə görə müəyyən cəza sanksiyalarının vətəndaşlarda yaratdığı ümumi vahimə təsiri ilə əlaqələndirirdi.

Bundan fərqli olaraq Kant Qrolmanın cinayətlərin profilaktikasında cəzanın xüsusi xəbərdaredici məqsədini mühüm sayırdı. Qrolmana görə, vacib odur ki, cinayət törədənin yenidən cinayətə qayıtmasına imkan verilməməsidir. Onun fikrincə, məhkum barəsində qeyri-müəyyən hökmə cəza təyin edilməlidir. **Cəza törədilən cinayətə görə təyin edilsə də, cəzanı cinayəti törədən çəkir**. Cəzanın effekti məhkumun şəxsiyyətini dəyişdirmək, onu yeni cinayətdən çəkəndirməkdən ibarətdir. Buna görə cəzanın qeyd edilən məqsədinə nail olunana qədər məhkum cəza çəkməyə məcbur edilməlidir.

A.Feyerbaxla K.Qrolman arasında gedən mübahisə, əslində cinayət hüququnda cəzanın cinayətə görə, yaxud da cinayəti törədənin şəxsiyyətinin təhlükəliliyinə görə tətbiq edilməsidir məsələsi ətrafında idi.

O dövrün kriminalistləri qeyd edilən mübahisədə A.Feyerbaxın mövqeyinə haqq qazandırmışlar. Məhz A.Feyerbax ideyaları cinayətin hüququ tarixində klassik məktəb təlimi ilə bağlı olan və XIX əsrin 2-ci yarısında qəbul edilən burjua cinayət məcəllələrində öz əksini tapmışdır.

A.Feyerbax cinayət hüququnun əsas prinsiplərini,

cəzanın məqsədini formulə etməklə yanaşı, öz əsərlərində həm də «klassik hüquq məktəbi» çərçivəsində cinayət hüququnun mühüm institutu olan **cinayət tərkibi, təqsir, cinayətə cəhd, cinayətdə iştirakçılıq** və s. bu kimi institutların da əsas müddəalarını işləyib hazırlamışdır. Feyerbax xüsusən cinayət məsuliyyətinin obyektiv və subyektiv əsaslarının fərqləndirilməsinin zəruriliyini göstərirdi. O, qeyd edirdi ki, təkcə şəxsin cinayət niyyətinin olmasını aşkar etmək (əgər belə niyyət onun davranışında ifadə olunmamışdırsa) həmin şəxsin məsuliyyətə alınması üçün əsas ola bilməz.

A.Feyerbax təqsirin qəsd və ehtiyatsızlıq formalarının anlayışını vermiş, onların da hər birinin növlərini fərqləndirmişdir.

A.Feyerbaxın Bavariya Cinayət Məcəlləsinin layihəsi ilə Fransanın 1810-cu il Cinayət Məcəlləsi bir vaxtda hazırlandığından, onların bir-birinə təsirindən danışmaq çətindir¹. Qeyd edilən məcəllələrdə cinayət hüququnun bir çox həllinə eyni mövqedən yanaşılması, sadəcə olaraq müəlliflərin eyni sosial-siyasi mövqeyə malik olmaları ilə izah edilməlidir. A.Feyerbax Fransanın 1810-cu il Cinayət Məcəlləsi ilə tanış olduqdan sonra, böyük qürur hissi ilə yazırdı: «Napoleon Məcəlləsi hara daxil olursa, orada yeni era, yeni dünya, yeni dövlət yaranır».

A.Feyerbax tərəfindən hazırlanan və qəbul edilən Bavariyanın Cinayət Məcəlləsində əsasən nisbi müəyyən sanksiyalar nəzərdə tutulurdu. Bununla belə, bəzi cinayətlərə görə ölüm cəzası, ömürlük katorqaya göndərmə kimi cəza

¹ Решетников Ф.М. Уголовное право буржуазных стран. «Классическая школа и антрополого-социологическое направление». М.: 1985, с. 36.

növlərini nəzərdə tutan mütləq müəyyən sanksiyalar da mövcud idi.

Bütövlükdə Bavariyanın 1813-cü il Cinayət Məcəlləsi XIX əsr burjua cinayət hüququnun inkişafında mütərəqqi hadisə idi. Fransanın 1810-cu il CM-nin ardınca Bavariyanın Cinayət Məcəlləsi o dövr dağılmaqda olan feodal qanunvericiliyinin və feodal hüquqi şüurunun qalıqlarına qarşı yönəldilən hiss ediləcək zərbə idi.

c) Hegelin cinayət hüquq baxışları

A.Feyerbaxın qanunvericilik təcrübəsi Hegel tərəfindən əsaslı surətdə tənqid edilmişdir. Böyük alman filosofu Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831) obyektiv idealizmin əhatəli fəlsəfi sistemini hazırlamışdır. Onun fəlsəfəsi İ.Kantın subyektiv idealizmi ilə bağlı fəlsəfəsindən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Bununla belə, onların cəza barəsində baxışları xeyli yaxın olmuşdur.

Hegel cinayət və cəza haqqında daha bitkin nəzəriyyə yaratmağa səy etmişdir. Hegel cinayətkarlığın təbiətini hüquqi qanunların xüsusi mahiyyəti ilə əlaqələndirirdi. Onun fikrincə, iki növ qanunlar mövcuddur: **təbiət qanunları və hüquqi qanunlar**. Təbiət qanunları mütləqdir və necə varsa, elə də gücə malikdir. Təbiətdə qanunun mövcudluğu ən böyük həqiqətdir. Hüquqi qanunların tələblərə malik olması və qüvvəsinin olması, onun mövcudluğuna görə müəyyən edilmir. Burada hər bir insan **hüquqi qanunun onun şəxsi kriteriyasına uyğun olması tələbini qoyur**. İnsanların şüurundan asılı olmayan hüquq (ədalətlik) **mütləq ideyanın təzahürü kimi yaşayır**.

«Hüquq ümumiyyətlə, müqəddəsdir, ona görə ki,

hüquq varlığına görə mütləq anlayışdır»¹.

Hegelə görə, mütləq olan yaradandır (Allahdır). İnsan mütləq hüququ dərk etməyə və onu qanunda əks etdirməyə çalışır. Lakin heç də həmişə qəti adekvat inikasa nail olunmur. Beləliklə, burada mövcud olanla yaradılmalı olan arasında kolliziya yarana bilər. Özündə hüquqla (mövcud olanla) özü üçün olan hüquq (yaradılan hüquq) arasında ziddiyyətlər yaranır. Belə ziddiyyət ədalətli olmayan qanunun qiymətləndirilməsinin mənbəyi kimi çıxış edir, qanunun pozulmasına subyekt haqq qazandırır. Hegelə görə, hər bir insan ədalətlik haqqında şəxsi təsəvvürə malik ola bilər və özünün şəxsi hüququnu, ədalətli saydığı davranış normasını təsdiq edə bilər. Belə normalar cəmiyyətdə qəbul edilən hüquqi qanunlarla həmişə uzlaşmaya da bilər. İnsanlar çox halda dövlətin qanunlarına deyil, özlərinin qəbul etdiyi normalara riayət etməyə üstünlük verirlər.

Hegelin qeyd edilən ideyasının dərin mənası vardır. Onun fikrincə, ədalətli qanuna ölkənin əksər vətəndaşları haqq qazandırmalıdırlar. Qanunun mövqeyi nə qədər çox vətəndaş tərəfindən müdafiə olunursa, bir o qədər də, belə qanunu ədalətli qanun saymaq olar.

Hegel hər bir şüurlu insanın öz hüququnu təsdiq etmək hüququnu qəbul edirdi. Bunun üçün hər bir şəxs həm də hüququn tələbini özünə şamil etməlidir. «Tərədilən cinayətdə dövlətin cinayət törədəni mühakimə hüququ təsbit edilmişdir. Hegelə görə, potensial qatilin davranışı «həyata hörmət etmək lazım deyil...» fikrini daxili qanuna çevirən düşüncə ilə bağlı olur. Cinayətkar özünün əməli ilə

¹ Гегель В.Ф. Философия права. М.: 1990, с. 90.

ümumilikdə bunu bəyan edir, bununla da o, özünə ölüm hökmü çıxarır.

Hegelə görə cəza cinayətkara «şərəf» gətirir. Hegel cəzaya cinayət törədənin şəxsi hüququnun məzmunundan doğması, cinayətkarın öz əməli ilə hesablaşması kimi qiymət verirdi. Əgər cəzanın xarakteri və ölçüsü şəxsin törətdiyi əməlin özündən götürülməzsə, onda tətbiq edilən cəza onu şərəfləndirməyəcəkdir.

Beləliklə, Hegel İ.Kantın ardınca cəzanın ümumi və xüsusi xəbərdarlıq məqsədini inkar edirdi. Hegelə görə, cəza ədalətliyin təzahürüdür. Cəzaya belə münasibət onun humanist mahiyyətilə bağlı idi. Hegelə görə, başqasını öldürən özünü öldürür, başqasının əmlakını oğurlayan belə miqyasda özünə ziyan yetirir.

Hegel cəza təyininə dair dəqiq elmi kriteriya işləyib hazırlamağa cəhd etmişdir. Nəzəri cəhətdən o, buna nail olmuşdur. Cəza cinayəti aradan qaldırır. Cinayət özünün keyfiyyət və kəmiyyət tərəfinə malik olduğundan, onun inkarı üçün inkaredən də ona adekvat həcmdə olmalıdır. konkret cinayətlərə görə adekvat olan cəza növlərinin seçilməsi məsələsində Hegel müəyyən çətinliklərlə üzləşmişdir. Qətlə yol verən şəxs eyni zamanda öz ölümünə qərar verir. Lakin oğurluq edən şəxs əməlinə görə adekvat olan qərar qəbul etmək imkanında olmaya da bilər. Oğurluq edən şəxsin əmlakı olmaya da bilər və ya şəxs çıxılmaz vəziyyətdə acından ölməmək üçün oğurluq etmək məcburiyyətində qala bilər. Hegel öz təliminə zidd olaraq qeyd edirdi ki, əgər şəxs acından ölmək təhlükəsi qarşısında çıxılmaz vəziyyətdə cinayət edərsə, onun digər azad davranış variantı seçmək imkanı olmazsa, belə şəxs məsuliyyətdən

kənarda qalmalıdır. Hegelə görə, elmin inkişafı ilə qədim zamanlardan problemə çevrilən, cəzanın cinayətə adekvat olmasını təmin edən kriteriyalar tapılacaqdır.

Hegel cinayətkarlıq fenomenini təhlil edərək cinayətkarlığa təsir üsulları haqda maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətin ağılasığan quruluşa malik olmasına xeyli yer verirdi. Hegel dövlətin siyasətinə, əhatədə baş verən yeniliklərə haqq qazandırır. Onun aforizmə çevrilən belə bir «mövcud olan ağılasığandır» ifadəsi, şübhəsiz, Almaniyada feodal quruluşunun qalıqlarına haqq qazandırır. Bu ifadənin məbədi olaraq belə bir fikir də irəli sürürdü: «mövcud olanın heç də hamısı həqiqi olan deyildir». Hegel «cəmiyyətlə ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyini ahəngdar nəzərdə tutan dövləti həqiqi dövlət» kimi qəbul edirdi. Belə ahəngdarlıq olmayan dövlət yaşasa da, o, həqiqi yaşayan dövlət deyildir. Xəstə bədən yaşayan kimi, yararsız dövlət də yaşaya bilər, lakin onlar həqiqi realılıqla bağlı deyildirlər. Hegelə görə, həqiqi realılıq daxilən zəruri olandır.

Hegel məcbur etmə imkanlarına ehtiyatla yanaşırdı. O, yazırdı: «İnsan canlı varlıq kimi məcbur edilə bilər, başqa sözlə, onun fiziki və ümumiyyətlə, zahiri varlığını bu və ya başqasının hakimiyyətinə (iradəsinə) tabe etmək olar, lakin insanın daxili iradə azadlığını tabe etmək olmaz».

Hegelə görə, cəmiyyətin sağlam qüvvələrinin vəzifəsi öz xalqının daxili azadlığını müdafiə etməkdən və inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Hegelin dialektik inkişafı üçlük formasında baş verirdi – tezis; onun inkarı – antitezis; inkar edənin inkar edilməsi – sintez. Burada üçlüyün ikinci elementi – antitezis öncə mövcud olan inkişafı inkar edir. Üçüncü element – sintez

(inkarın inkarı) təkcə antitezisi rədd (inkar) etmir, həm də öncə mövcud inkişaf üçün dəyərli olanın hamısı bərpa edir.

Bu fəlsəfi müddəa cinayət və cəza məsələsinə tətbiq edilərkən aşağıdakı mənzərə yaranır, hamı üçün ümumi olan iradəni ifadə edən mücərrəd hüquq – tezis mövcuddur. Cinayətin törədilməsində ifadə olunan fərdi iradə – mücərrəd hüquq məzmununu inkar edir (antitezis). Cinayət törədən şəxsə tətbiq edilən cəza isə cinayəti inkar edir, pozulmuş hüquq bərpa edilir (sintez)¹.

Hegelə görə, mücərrəd hüquq hamı üçün ümumi olan mütləq şərtsiz iradənin zahiri ifadəsi olub, insanlar arasında ağılasığan iradə azadlığı çərçivəsində münasibətləri tənzim edir.

Mahiyyəti heçliklə bağlı olan cinayət, Hegelə görə, reallıqda baş verir, əbədi zəruri olan və şərtsiz ağılasığan olan hüququ pozur.

Hegelin fikrincə, dövlətin cəzalandırmaq səlahiyyəti cəzanın vahimə, yaxud islah etmək məqsədilə deyil, pozulan hüququn bərpasının zəruriliyi ilə bağlı olub, ədalətin və cəzanın tətbiqinin labüdlüyündən irəli gəlir.

Hegelin cinayət-hüquqi təlimində cinayət məsuliyyətinin təhlükəli fikirlə, niyyətlə deyil, şəxsin həyatda törətdiyi cinayət əməli ilə əlaqələndirilməsi pozitiv hal idi.

Hegel alman feodal hüququ üçün xarakterik olan obyektə təqsirləndirmənin, yəni təqsirin olmasını müəyyən etmədən, şəxsin törədilən əmələ və onun nəticəsinə görə məsuliyyətə alınmasının qəti əleyhinə çıxış edirdi.

¹ Решетников Ф.М. Уголовное право буржуазных стран. «Классическая школа и антрополого-социологическое направление». М.: 1985, с. 36.

Hegel cəzanın cinayətə görə əvəz kimi tətbiq edilməsini, Kantdan fərqli olaraq cəza ilə cinayət arasında maddi bərabərlik kimi qəbul etmirdi. Hegel cinayətlə cəza arasında bərabərlik prinsipini, onların dəyərinə verilən qiymətin adekvat olmasında görürdü. Buna görə də, oğurluq cinayətindən mülkiyyət ziyan çəksə də, təqsirkara azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq etməklə şəxsin azadlığına zərər yetirilməsi törədilən cinayətə görə adekvat olan əvəz sayırdı. Burada müəllifin fikrincə, törədilən cinayətlə tətbiq edilən cəza arasında daxili dəyərlərinə görə kəmiyyət bərabərliyinə nail olunur.

Hegelin fikrincə, dövlət cəzanın tətbiqindən müəyyən praktiki faydaya malik məqsədə yönələn vəzifələrin həllinə səy etməməlidir. Cəzanın mahiyyəti və mənası pozulmuş hüququn bərpası və onun yenidən inkişafa yönəldilməsi ilə bağlı olmalıdır.

ç) C.Hovard cəzanın humanistləşdirilməsi haqqında

C.Hovard (1726-1790) Britaniyada yaşayıb-yaradan alimlərdən olmuşdur. Peşəsinə görə hüquqşünas olan C.Hovard həyatını dünyanın müxtəlif ölkələrində məhkumların saxlanması vəziyyətinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. O, 1777-ci ildə «İngiltərədə və Uelsdə həbsxanaların vəziyyəti» adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir. Müəllif bu kitabı Britaniya parlamentinin üzvlərinə paylamışdır.

C.Hovardın monoqrafiyası müasirlərinin ictimai şüuruna ciddi təsir göstərmişdir. O, 1778-ci ildə zamanəsinin görkəmli alimi Vilyam Blekstonun yaxından köməyi ilə «Penitensiar müəssisələr haqqında akt» adlı qanun layihəsi hazırlamışdır. Qanun layihəsi parlamentə təqdim edilmiş və

bir il ərzində qəbul edilmişdir. Bu dövrdə bütün kateqoriyalardan olan məhbuslar həbsxanada birgə saxlanılırdı. C.Hovardın təşəbbüsü ilə hazırlanan və parlament tərəfindən qəbul edilən «Penitensiar müəssisələr haqqında akt» adlı qanunun qəbulundan sonra məhbuslar diferensial qaydada saxlanılmağa başlandı. Bu vaxtdan məhbus qadınlarla kişilər, yetkinlik yaşına çatmayanlarla, yaşa dolmuş məhkumlar ayrıca saxlanıldı. Bundan əlavə hətta məhbuslar törədilən cinayətin növündən asılı olaraq ayrıca saxlanılmağa başlandı.

C.Hovardın məhbusların diferensiasiyasına dair ideyaları dünya praktikasına böyük təsir göstərmişdir.

C.Hovard müxtəlif dövlətlərdə məhbusların saxlanılmasına və onlara münasibətin humanistləşdirilməsinə şəxsən kömək etmişdir. C.Hovard Rusiyaya gələrək həbsxana islahatının aparılmasında iştirak etmiş və burada da xəstələnərək 1790-cı ildə dünyasını dəyişmişdir.

C.Hovardın əsərləri bütün dünyada cəzanın icrası sisteminin humanistləşdirilməsinə təsir göstərmişdir. Bir müddətdən sonra C.Hovardın həbsxana islahatına dair ideyaları ABŞ-da həyata keçirilmişdir.

C.Hovard məhbusların tək saxlanılmasının əleyhinə çıxırdı. O, məhbusları psixi degradasiyadan qorumaq üçün müəyyən kateqoriyadan olan məhbusların birgə saxlanılmasını zəruri sayırdı.

d) Klassik hüquq məktəbinin mahiyyəti haqqında

Bekkariya, Hovard, Kant, Hegel, Feyerbax kimi tarixi şəxsiyyətlərlə və onların ardıcılarının tədqiqatlarından irəli gələn müddəalar əsasında cinayət hüququnda klassik məktəb təlimi formalaşmışdır. Avropa ölkələrində baş verən burjua

inqilablarından sonra yaradılan cinayət məcəllələrinin, xüsusən Fransanın 1810-cu il Cinayət Məcəlləsinin prinsipləri və institutları məhz klassik hüquq məktəbinin ideya və müddəaları zəminində formülə edilmişdir.

«Klassik» məktəbin əsas müddəalarına aşağıdakılar aiddir:

- cinayət törətməyə dair qərar qəbul etmə prosesi şəxs üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən psixi fəaliyyətdir; insan törədəcəyi cinayətin xeyirli və zərərli nəticələrini ölçüb-biçir və özü üçün onu faydalı saydığı hallarda belə cinayət törədir;

- cinayət cəzanı gücləndirməklə cinayətin «cazibədarlığını» gözdən salır, bu yolla insanları cinayət törətməkdən çəkindirir;

- qanunvericinin peşəkarlığı və onun humanizmi cəza «nə qədər çox şərtləşdirilərsə, bir o qədər yaxşı olar» prinsipi üzrə deyil, cəza «cinayətin cazibədarlığını gözdən salmaq üçün nə qədər lazımdırsa, bir o qədər şərtləşdirilməlidir» prinsipi üzrə həyata keçirilməlidir;

- insan iradə azadlığına malikdir və cinayət onun azad seçiminin nəticəsidir; insan mənəvi azadlığa malik olduğundan, mövcud davranış variantları içərisində yamanlıqla bağlı davranışı seçdiyindən cəzalanmalıdır;

- cinayət əməlinin determinantları cəmiyyətin ziddiyyətləri ilə, sosial mühitlə əlaqələndirilmirdi; bu da cinayət hüquq normalarının ancaq məntiqi qrammatik, semantik çərçivədə (**doqmatik**) araşdırılmasını müəyyən edirdi;

- qanunda nəzərdə tutulmayan cəza tətbiq edilə bilməz – «**nulla roena sine**»;

- cinayət yoxdursa, cəza da yoxdur – «**nulla roena sine crimine**»;

- heç bir cinayət cəzasız qalmamalıdır – «**nullun crime sine roena legali**»;

- cəza ümumi və xüsusi xəbərdaredici məqsədə xidmət etməlidir;

- cəza şəxsə, onun «təhlükəli vəziyyətinə» görə deyil, cinayət əməlinə görə tətbiq edilməlidir;

- törədilən əməlin obyektiv və subyektiv əlamətlərini nəzərdə tutan cinayət tərkibinin yaranması məsuliyyətin əsası ola bilər;

- təqsir törədilən ictimai təhlükəli əmələ qəsd və ehtiyatsızlıq formasında psixi münasibətdən ibarətdir;

- cinayətlər və cəzalar diferensiasiya edilir.

Cinayətkarın şəxsiyyətinin tədqiqinə lazımınca əhəmiyyət verilmədiyindən klassik məktəbin nümayəndələri müntəzəm tənqid edilmişdir. Xüsusən cinayət hüququnda **sosioloji məktəbin** banilərindən sayılan E.Ferri bu münasibətlə yazırdı: «Kriminalistlərin, hakimlərin və qanunvericilərin fəaliyyətində üç cəhət – cinayət, məhkəmə və cəza mərkəzi məsələ sayılır». E.Ferri klassik məktəbin nümayəndələrinin «cinayətkar» tanımadıqlarını qeyd edirdi.

Onun fikrincə, «cinayətkar» cəmiyyətin cinayətkarlıqdan ictimai müdafiəsində başlanğıc və son məqsəddir.

Əlbəttə, müəllifin klassik hüquq məktəbinin ünvanına söylədiyi tənqid bütövlükdə məqbul hesab edilə bilməz. E.Ferrinin cinayətkarlığın başlıca səbəblərini birbaşa insanla, insanın şəxsiyyəti ilə bağlaması əsasən yanlış fikir idi.

Klassik hüquq məktəbinin müddəaları o dövrün fəlsəfi və psixoloji fikrinin inkişaf səviyyəsinə söykənmirdi. Təsadufi deyildir ki, qeyd edilən məktəbin irəli sürdüyü

müddəa və prinsiplər öz zamanəsinin qabaqcıl elmi nailiyyətlərinə əsaslanırdı. Bu səbəbdən də, klassik hüquq məktəbinin müddəaları çox az dəyişikliyə uğramış və o, bu gün də yaşayır, dünyanın əksər ölkələrində cinayətkarlığa qarşı mübarizədə başlıca təsir sistemi kimi qalmaqdadır.

IV FƏSİL

XX ƏSR TOTALİTARİZM ŞƏRAİTİNDƏ CƏZA. ÖLÜM CƏZASI

XX əsr texnika əsri olmuşdur. Texnika və texniki fikir vüsətlə inkişaf etmişdir. Bəşəriyyətin həyatına elektrik enerjisi, havada uçan aparatlar, atom enerjisi daxil olmuş, kosmosa yol açılmışdır. Onlarla elm sahələri yaranmış, elm və praktika titanik addımlarla irəliləmişdir.

Bununla bərabər, XX əsr göstərdi ki, onun humanitar addımları kövrəkdir, qeyri-sabitdir. Ümumbəşəri dəyərlər ölkələr və xalqlar tərəfindən ümumtanınan ideologiyaya çevrilməmişdir. XX əsrdə – iki dünya müharibəsi baş vermiş, on milyonlarla insanları həyatdan məhrum etmişdir. Müharibələrin vurduğu ziyardan az olmayan ziyanı totalitar rejimlər yaratmış, dövlətlərin fəaliyyəti, atom silahının tətbiqi, ona sahibliyin getdikcə artması, beynəlxalq terrorçuluğun fəallaşması kimi amillər yetirmişdir.

Totalitarizm üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: ölkəyə təkbəşinə rəhbərlik edilir; muxalifət partiyalarının yaşamasına yol verilmir; xarici siyasət sahəsində, soyuq müharibə ön plana çəkilir, ancaq təcavüz təbliğ edilir, vahid ideologiya həyata keçirilir.

Totalitar rejimli dövlətlərdə cəza siyasətində repressiya metodları ön plana çəkilir: - məhvetmə, dəhşətə salma, cəzaya əvəz, qisas vasitəsi kimi baxılması xətti rəhbər tutulurdu.

Məsələn, Rusiyada Çar İvan Qroznının və 1-ci Pyotrun dövründə belə rejim mövcud olmuşdur.

Sovet dövrü: Sovet dövlətində xüsusən onun ilk dövründə kütləvi qırğınlar baş vermişdir. Ədəbiyyatda bu dövr bəzən Stalinin adı ilə bağlanır. Lakin hələ 1917-ci ilə qədər Proletariat diktaturası haqqında Marksist-Leninçi konsepsiya istismarçı siniflərin məhv edilməsi ideyasına söykənirdi. Bununla belə, marksist klassiklərində – insanların fiziki baxımdan kütləvi surətdə məhv edilməsi qoyulmurdu. Söhbət istehsal üsulunun və mülkiyyət formasının dəyişməsindən gedirdi. Yəni keçmiş mülkədarlar, bank sahibləri daha özgə əməyini istismar edə bilməzdilər, onlar da cəmiyyətin bərabər hüquqlu vətəndaşları sayılırdılar. Lakin bolşeviklər bunu bir qədər başqa cür izah edirdilər. Məsələn, 1918-ci ildə Q.V.Zinovyev yazırdı: «Düşmənlərimizlə uğurla mübarizə aparmaq üçün biz Rusiyada 100 milyon əhalinin 90 milyonunu sovet hakimiyyəti tərəfinə çəkməliyik. Əhalinin qalan hissəsi, təqribən on milyon insanlar məhv edilməlidir. Siyasi düşmənlərin məhv edilməsi prosesi qanun halına salınmışdır, siyasi düşmənlərə – dövlətə qarşı duran cinayətkarlar sayılırdı, 1918-ci ildən onlara qarşı «qırmızı terror» haqda qanun tətbiq edilmiş, məhkəməsiz, istintaqsız, belə adamlar yerindəcə məhv edilir. Bu terror 1953-cü ilə qədər – Stalinin ölümünə qədər davam etmişdir. Məhkəmədən və istintaqdan kənar siyasi ittiham üzrə **bir milyon** insan məhv edilmişdir. Bu güllələnənlər (siyasi düşmən kimi) içərisində tacirlər, mülkədarlar, çar dövlət aparatının xidmətçiləri, ruhanilər, daşınmayan əmlak sahibləri, ziyalılar və s. tərkibdən olan insanlar var idi. Onlar əslində sovet hakimiyyətinə qarşı durmayan insanlar idi.

Köhnə bolşevik N.İ.Buxarin Stalin dövründə terrora

qarşı yol verilən repressiyadan bəhs edərək yazırdı: «Mən hələ əvvəllər çox şeylər görmüşəm. 1930-1932-ci illərdə «terrora» qarşı yol verilən repressiya 1919-cu ildə yol verilən repressiya ilə müqayisə edilə bilməz. Nə dəhşətlər baş verirdi. Əvvəllər biz güllələyirdik, bizi də güllələyirdilər. Lakin hazırda (1930-1932-ci illərdə nəzərdə tutulurdu) kütləvi surətdə tamamilə qorunmayan, müqavimət göstərməyən insanlar, onların həyat yoldaşları və uşaqları məhv edilirdilər».

Buxarin 1937-ci ildə güllələndiyi üçün 1937-1938-ci illərin daha dəhşətli repressiyasını müşahidə etmək ona qismət olmamışdır.

Total məhv etmənin həqiqi miqyasını göstərmək üçün qeyd etməliyik ki, 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalan insanlar təkcə sovet dövlətinə qarşı çıxan əksinqilabçılar deyil, həm də potensial təhlükəli sayılan şəxslər, o dövrün dili ilə desək, başqa sözlə, cinayət etməsə də «casusluqda şübhə edilən» şəxslər də repressiya edilmişlər.

Repressiya «Xüsusi müşavirələr» tərəfindən həyata keçirilirdi. Nə cinayət, nə də ki, cinayət prosessual məcəlləsində nəzərdə tutulmayan «üçlüklər» tərəfindən insanlar repressiyaya məruz qalardı. «Üçlüklər» inkvizisiya metodları ilə işləyirdilər. İnsanlara işgəncə verməklə, etmədikləri əməllər onların ünvanına yazılırdı. Üçlüklərin çıxardığı ölüm hökmü dərhal icra edilirdi. Onlar inkvizisiyadan fərqli olaraq aşkar edam etmirdilər. Edamlar həbsxanalarda, digər xüsusi yerlərdə aparılırdı. SSRİ-də siyasi repressiyaya məruz qalan vətən xaini kimi həbs edilən və güllələnənlərin milli tərkibi belədir: ruslar – 830.491 nəfər, ukraynalılar – 181.095 nəfər, beloruslar – 44925 nəfər,

tatarlar – 24894 nəfər, qazaxlar – 17.723 nəfər, gürcülər – 11.723 nəfər, polyaklar – 1,686 nəfər, almanlar – 24.499 nəfər – **cəmi 1.161.154 nəfər**.

1920-1939-cu ilin birinci yarısına qədər **Azərbaycanda** repressiyalara məruz qalan 75.852 nəfərdən 5782 nəfəri güllələnmişdir.

Repressiyaya məruz qalan insanlara dəhşətli ingəncələr verilmişdir. Bu yolla törətmədikləri istənilən cinayətdə onlar təqsirləndirilmişlər.

Məsələn, MTN nazirliyində PR – 18726 nömrəli cinayət işlərində verilən ifadələrə diqqət yetirək. Böyükağa Talıblı ilə bir kamerada yatan İvan Qnezdov və Aleksey Mantadzenin ifadələrində deyilir ki, gecə saat 12-dən sonra Böyükağa Talıblını dindirməyə apardılar. Növbəti gün səhər onu xərəkdə qaytardılar. Danışır ki, onun cinsi orqanlarını sıxıb əziyyət verməklə, amansızcasına döyməklə ondan yalançı ifadələr alınmışdır. Belə ifadə əsasında o dövr respublika prokuroru Bahadur Vəlibəyov da vətən xaini kimi məsuliyyətə alınmışdır. Hər iki şəxs güllələnmişdir¹.

1940-cı ildə Siyasi büronun məxfi qərarına əsasən 25 min polşalı beynəlmiləlçiləri məhv edilmişlər.

1940-cı ildə bir milyon insan məhv edilmişdir. Bəhanə də bundan ibarət olmuşdur ki, yeni ictimai quruluş, onların şüuri ilə ağılasığan hesab edilmirdi.

Bütün repressiyalar yeni quruluşu məhvədən xilas edə bilmədi.

Totalitarizm ancaq vahimə yaradırdı. İzləmələr, xəbərçilik, informasiya xidməti, başqa cür düşüncələrin izlənməsi insanların bir-birinə olan etibarını qırır, ictimai mə-

¹ Eynal Əliyev. Xatirələr... düşüncələr, mülahizələr. Bakı: 2008, s. 67.

nəviyyat getdikcə zəifləyir, insanların gözündən düşürdü.

Totalitar sistem getdikcə cəmiyyətdə öz dayaqlarını itirirdi. Belə hal böyük ölkəni deformasiyaya uğramaqdan xilas edə bilmirdi. Nəticədə elə vəziyyət yarandı ki, totalitar rejim nə iqtisadi, nə siyasi və nə də ki, millətlərarası münasibətləri həll etməyə qadir oldu. XX əsrdə ictimai şüur mənəvi və ideoloji cəhətdən iflasa uğradı.

Alman faşizmi – totalitarizmin klassik nümunəsi kimi

Xalqları məhv etmək və dəhşətə salmaq sovet totalitarizminin yeganə eksperimenti olmadı.

Alman faşizmi – xalqlara daha böyük və dəhşətli bədbəxtçiliklər gətirdi.

Millətçi – sosialistlərin əsas ideologiyası irqi nəzəriyyə idi. Alman xalqının insandan daha yüksəkdə duran irqə mənsub olması ideyası aşılırdı.

Məşhur filosof F.Niçsenin «Müharibə və mərdlik yaxınlara olan məhəbbətlə müqayisədə bir çox böyük işləri həll etmişdir» fikri alman faşist ideologiyası ilə həmahəng səslənirdi. Müharibənin fəlsəfə və psixologiyası, zorakılıq və məhv etmə ideyası nasist ədliyyəsinin nəzəriyyə və praktikasına hopmuşdur.

Almaniyanın məhkəmə sistemində millətçi sosialistlərin hakimiyyətə gəlişi ilə məhkəmə sistemində ədalət və qanunçuluq yadlaşmağa başladı. Məhkəmələr siyasi mülahizələrin, irqçilik ideyalarının təsiri altında fəaliyyət göstərirdilər.

Siyasi xarakterli cinayət işlərinə xüsusi tərkibli məhkəmələr baxırdı. Belə məhkəmələrin tərkibinə iki nəfər

hüquqşünas və **beş nəfər** millətçi partiyaya mənsub olan qulluqçu (vəzifəli şəxs) daxil olurdu. Hakimlərə ünvanlandırılan təlimat məktublarında məhkəmələrin fəaliyyətinə dair qəti göstərişlər verilirdi.

Nyurnberq prosesində ABŞ-dan olan baş ittihamçı R.Çekson ittiham nitqində demişdir: «Gizli həbslər, ittiham vermədən qeyri-müəyyən müddətə tutma, hərəkətləri sübutsuz, müdafiəsiz, məhkəməsiz fəaliyyət, xoşagəlməyən hər bir insana cismani cəzalar tətbiq etməklə zərərsizləşdirmə gestaponun gündəlik ənənəvi işi olmuşdur».

Prosesdə çıxış edən Fransa ittihamçısı qeyd edirdi ki, bu ölkədə konslagerlər, ölüm düşərgələri, qaz kameraları, krimatoriyalar, peyvəndləşdirmə və sterilizasiya mərkəzləri vasitəsilə kütləvi qırğınlar törədilmişdir. «Aşağı irqə» mənsub olmasına görə bütöv xalqlar məhv edilmişdir. Qeyd edilən metodlarla faşistlər 19 milyon insanı məhv etmişdir.

Almanlara ziyan yetirilən qəsəbədə və ya kənddə əhali kütləvi surətdə meydanlara çıxarılır, hər on nəfərdən və ya beş nəfərdən biri güllələnirdi. Ümumiyyətlə, millətçilərə müqavimət göstərən insanlar, xüsusən partizanlar insanların gözü önündə güllələnirdi, yaxud da asılırdı.

Nyurnberq tribunalının çıxardığı hökmdə qeyd edilir ki, millətçi-sosialist partiyasının strategiyasında rəhbər tutulan metod siyasi rəqibləri və düşmənləri məhv etməkdən, dəhşətə salmaqdan ibarət olmuşdur. Millətçi sosialist partiyasının strategiyasında başlıca istiqamət demokratik qurumları məhv etmək, onu siyasi totalitar rejimlə əvəz etməkdən ibarət olmuşdur. Qanundan imtina edən millətçi sosialistlərin hərbi diktaturası Almaniyanın bütün həyat sahələrini əhatə edirdi.

Qestapo və millətçi sosialistlər planlı surətdə yəhudiləri və digər irqdən olan insanları qaz sobalarında, yandırırılar. Qestapo qul səviyyəsinə salınmış minlərlə, on minlərlə insanı işğal zonalarında, eləcə də Almaniyada hərbi məqsədlərə xidmət edən tikinti-qazıntı işlərinə cəlb edirdi.

Ölüm cəzası

Ölüm cəzasına yol verilməsi maarifçilik dövründə Avropa dövlətlərində insanın dəyəri ümumbəşəri dəyərlər içərisində aparıcı yer tutduğu şəraitdə kəskin mübahisə doğurmuşdur.

Dünyəvi dinlərin bu məsələyə münasibəti ziddiyyətli olmuşdur. Bibliyada, Tövratda və Quranda bu məsələnin həm lehinə, həm də əleyhinə müddəalar mövcuddur.

Ta qədimlərdən cəza, eləcə də ölüm cəzasının tətbiqi dövlətin səlahiyyətinə aid edilən məsələ olmuşdur. Bunun da səbəbləri olmuşdur. İnkvizisiya dövrü, Almaniyada irqi təmizləmə, SSRİ-də siyasi düşməndən xilas olma – bütün qeyd edilən repressiyaların keçirilməsi – tarixən haqq qazandırılan dövlətin sosial aksiyası kimi qiymətləndirilmiş, guya cəmiyyətin mənafehi üçün edilmiş və konkret insan isə həmişə kölgədə qalmışdır.

Lakin ölüm cəzası probleminin müzakirəsindən bəhs edərkən söhbət müəyyən situasiyada olan ayrı-ayrı insanların taleyindən gedir. Hansı hallarda ölüm cəzası təyin edilə bilər:

- a) xüsusən ağır cinayət törədilən hallarda;
- b) qanunla belə əmələ görə ölüm cəzası müəyyən edilməmişdir;
- c) belə şəxs dövlət tərəfindən yaxalanmalıdır;
- ç) yaxalanan şəxs artıq müdafiəsizdir, onun özü də heç

kəs üçün təhlükəli deyildir.

Ancaq belə şəraitdə müzakirənin predmeti yaranır. Belə şəxs barəsində ölüm cəzası tətbiq edilə bilərmi? Ölüm cəzasının lehinə və əleyhinə yüzlərlə əsərlər yazılmışdır. Şübhəsiz, bizim mülahizəmiz «tərəzinin» hansısa gözüne təsir etməyəcəkdir.

Ölüm cəzasının tətbiqinə haqq qazandıran pragmatik və əxlaqi yanaşmalar mövcuddur.

Ölüm cəzası nəzərdə tutan qanunun tətbiqində – belə bir mülahizə meydana gəlir – bu cəza növünün konkret şəraitdə tətbiqi lazımdır, məqsədəuyğundurmu? Bəzən ölkə başçıları bu haqda fikir söyləyirlər. Məsələn, Rusiyanın eksprezidenti V.V.Putin tərəfindən ölüm cəzasının tətbiqinin zəruriliyi dəfələrlə qeyd edilmişdir¹. Lakin hər hansı sırası kriminalist belə mövqe ilə razılaşmaz. Ölüm cəzasının mövcudluğu və tətbiqi cinayətkarlığın qarşısının alınmasına kömək etmir. Ölüm cəzasının tətbiqində pragmatik mülahizələr elmə söykənmir. Ölüm cəzası ləğv edilən bəzi ölkələrdə adam öldürmə cinayəti nəinki artmamış, əksinə azalmışdır. Yəni ölüm cəzasını tətbiq etmədən də ağır cinayətlərlə, xüsusən adam öldürmə cinayəti ilə mübarizə aparmaq mümkündür.

Ölüm cəzasına dair mənavi mövqe. Aparılan rəy sorğusu – ölüm cəzasının saxlanması mövqeyini müdafiə edir. Zənn edirik ki, bu öncə ölüm cinayətləri baş verən hallarda əvəz yetirmə, qisas alma kimi əhalinin şüurunun dərinliklərində adekvat reaksiya ilə cavab vermək arzusu yaranır. Belə meyl kütləvi şüurla bağlıdır.

¹ Известия qəz., 2002. 14 март.

Lakin ölüm cəzasının tətbiqini rədd edən mənəvi dayaq da mövcuddur. Belə mövqe insan şəxsiyyətinin ekvivalent olmayan dəyər kimi qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. İkinci dövlətin insan taleyində qeyri-məhdud səlahiyyəti qəbul edilmişdir.

Həyat hüququ haqqında beynəlxalq sənədlər

İnsanın həyat hüququ bütün digər insanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının mərkəzi məsələsidir. Bütün dünya sivilizasiyasında insan və onun həyatı mütləq dəyərdir. İnsan və onun həyatı olmayan bütün digər dəyərlər öz əhəmiyyətini itirir.

İnsan hüquqları haqda 1945-ci il Ümumdünya bəyannaməsində deyilir ki, hər bir insan həyat hüququna malikdir (maddə 3). Hər bir insan azadlıq və toxunulmazlıq hüququna malikdir. Bundan əlavə Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq saziş insan həyatına dair bəyannamənin mövqeyini konkretləşdirsə də **ən ağır cinayətlərə görə ölüm cəzasının tətbiqinə yol verirdi.**

Lakin xeyli sonralar, **1991-ci ildə** İnsan hüquqlarının müdafiəsi haqqında Avropa konvensiyasını təsdiq edən 6 sayılı protokolda elan edilirdi: **«Ölüm cəzası ləğv edilir»**. Heç kəs ölüm cəzasına məhkum edilə bilməz.

Bu konvensiya ilə ölüm cəzasının tətbiqinə üç halda yol verilirdi: 1) Qanunsuz zorakılıqdan müdafiə – yəni zəruri müdafiə vəziyyətində; 2) Məhkum tutularkən və ya məhkumun həbs yerindən qaçmasının qarşısı alınarkən; 3) Qiyam və kütləvi ixtişaş zamanı. Dövlətə qarşı yönələn belə qiyam və kütləvi ixtişaşın qarşısı alınan zaman başqasının

ölümünə yol verilə bilər¹.

Ölüm cəzasından imtina edilməsi mövqeyində durarkən biz hələ 1996-cı ildə mart ayında «Qanun» jurnalında aşağıdakı mülahizələrlə çıxış etmişdik:

«Ölüm cəzası» min illər boyu yaşamış, milyonlarla insanlar onun qurbanı olmuşlar.

Antik dövrün və orta əsrlərin bizə çatan abidələrində onun dəhşətli mənzərəsi əks-səda verir, zaman-zaman insan təsəvvürlərini məşğul edir.

Minilliklər ərzində ölüm cəzasının icrası ilə bağlı – açıq edam yerləri kütləvi tamaşa meydanları olmuş, «özü»nün əzab və işgəncələri ilə insanları heyrətə gətirmişdir. Lakin tarixin elə bir dövrü olmamışdır ki, ölüm cəzaları cinayətkarlığın azalmasına müsbət təsir göstərmiş olsun. Odur ki, edamlar tədricən tamaşa meydanlarından həbsxanaların uca divarları arasına köçürülmüşdür.

Ölüm cəzasını inkar edən fikri ilk dəfə C.Bekkariya özünün «Cinayətlər və cəzalar» adlı məşhur əsərində irəli sürmüşdür. Son dərəcə cəsarətli və təhlükəli ideya ilə Bekkariya dövrünün ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrini – Volteri, Monteskyeni, Russonu heyrətə salmışdır.

O vaxtdan başlayaraq ölüm cəzasının lehinə və ya əleyhinə təkcə hüquqşünaslar və filosoflar arasında deyil, həm də monarxlar və dövlət başçıları arasında da qızğın mübahisə başlamış və bu günə kimi davam etmişdir.

Ölüm cəzasının tərəfdarlarının bir qismi onun tətbiqini zəruri müdafiə institutunun müddəalarına görə

¹ Права человека. Учебник (Под ред. Е.А.Лукашевой). М.: 1999, с. 143.

əsaslandırmağa səy edirlər. Onların fikrincə hücumə məruz qalanın qəsd edəni öldürməklə öz həyatını müdafiə etməsi qanuna uyğun hal olduğu hallarda, cəmiyyəti belə hüquqdan məhrum etmək olarmı? Cəmiyyət fərdlərdən ibarətdir, fərdlərin müdafiə hüququnu və digər təbii hüquqlarını qoruyur, cəmiyyət bundan imtina edə bilməz.

Belə mühakimə zahirən inandırıcı görünsə də, mahiyyət etibarilə yanlışdır.

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində insanların təbii hüquqları mövqeyindən kriminal qəsdlərə qarşı insanın və vətəndaşın zəruri müdafiə hüququ təsbit edilmişdir. Hər bir şəxsin dinindən, irqindən, milliyyətindən, ictimai mövqeyindən, əmlak vəziyyətindən asılı olmayaraq kriminal qəsddən həyatını, səhhətini, əmlakını qorumaq hüququ vardır. Cəmiyyətdə buna təminat verilir. Lakin belə hüquq cinayət xarakterli qəsd başlanan andan qurtaran ana qədər olan zaman intervalında mümkündür. Qəsd qurtardıqdan sonra yol verilən «müdafiə» əməli zəruri müdafiə vəziyyətində yol verilən əməl sayılmır və ümumi əsaslarla cinayət məsuliyyəti yaranır.

Dövlət ölüm cəzasını tətbiq edərkən zəruri müdafiə vəziyyətində olmur. Ölüm cəzası tətbiq edilən şəxs, reallıqda cinayəti davam etdirən şəxs deyildir. Onun törətdiyi əməl zaman etibarilə keçmişdə qalmışdır. Buna görə də, dövlətin ölüm cəzası tətbiq etməsinə zəruri müdafiə hüququ baxımından haqq qazandırıla bilməz.

Siləhsiz adamın, döyüşdə əsir düşmüş düşmən əsgərlərinin öldürülməsinə, yaşlı adamın çətin tərbiyə olunan uşağı öldürməsinə haqq qazandırmaq mümkün olmadığı kimi, dövlətin də cəmiyyət adından cinayət törədən şəxsin

barəsində ölüm cəzası tətbiq etməsinə haqq qazandırmaq olmaz.

Yaşadığımız əsrin əvvəllərində ölüm cəzasının müdafiəçilərinin bir qismi Kantın və Hegelin mütləq nəzəriyyəsinə istinad edirdilər. Onlar bir sıra ağır cinayətlərə (məsələn, ağırlaşdırıcı hallarda adam öldürməyə) ekvivalent olan cəzalar tapmaq mümkün olmadığından ölüm cəzasının saxlanılmasını vacib sayırdılar.

Cəzaya mütləq ədalətin həyata keçirilmə vasitəsi kimi baxan şəxslər üçün belə mühakimə inandırıcı görünə bilər.

Lakin belə mövqeyi də yanlış hesab edirik. Cəzaya **törədilən cinayətə münasibətdə mütləq ekvivalent olan vasitə kimi baxış, öldürməyə görə öldürməklə cavab verməyi** özünün pozitiv qanunlarında təsbit edən dövlət, əslində «başqaları barəndə necə hərəkət edirsə, sən də elə hərəkət et» kimi əxlaq normalarından qidalanan «talion» qaydalarına qayıtmış olur.

Belə dövlətlərdə cəzanın tərbiyəedici məqsədi unudulur, ölüm cəzasının abstrakt çəkindirici təsirinə ümid edilir, əslində dövlət səviyyəsində həyata keçirilən belə cəza zərər çəkənlərin intiqam hissini daha da artırır.

Ölüm cəzasının tərəfdarlarının fikrincə, bu cəza növü qanundan çıxarılsa, zərər çəkənlər qatil barəsində qanunda «layiqli» cəza olmadığını zənn edib qan intiqamı əsasında və ya ümumiyyətlə intiqam almaq duyğusunun təsiri altında yenidən qətl cinayətlərinə yol verə bilərlər.

Belə mühakiməyə də haqq qazandırmaq olmaz. Qüvvədə olan cinayət qanunu intiqam hissi ilə, qısqanclıq hissi ilə və s. motivlərlə qəsddən adam öldürməyə görə (maddə 120) ölüm cəzası müəyyən etmir. Eləcə də güclü ruhi

həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürməyə görə (maddə 122), zəruri müdafiə həddini aşmaqla qəsdən adam öldürməyə görə (maddə 123), ananın yeni doğduğu uşağı öldürməsinə görə (maddə 121) qanunda daha yüngül cəzalar müəyyən edilir. Lakin praktikada qeyd edilən qətl cinayətlərinə cavab olaraq, qatil barəsində və ya onun yaxın adamları barəsində öldürmə əməlinə cəhd edilməsi, demək olar ki, qeydə alınmır.

Ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürməyə görə məsuliyyət müəyyən edən norma ilə belə əmələ görə ölüm cəzası nəzərdə tutulsa da (maddə 94), təcrübədə bu maddə ilə məsuliyyətə alınan hər 10 nəfərdən yalnız üç, yaxud da dörd nəfərinə bu cəza növü tətbiq edilirdi. CM-nin 94-cü maddəsi ilə məsuliyyətə alınan, barəsində ölüm cəzası tətbiq edilməyən şəxsin nə özü, nə də ki, onların yaxınları barəsində intiqam niyyətilə qətl cinayətinə yol verilməsi, demək olar ki, müşahidə edilmir.

Keçmişdə qüvvədə olan qanunvericiliklə respublikada barəsində ölüm cəzası nəzərdə tutulan cinayətlərə görə bu cəza növünün tətbiqi ancaq Ali Məhkəmənin səlahiyyətinə aid edilirdi. Mövcud prosessual qanunvericilikdə isə Ali Məhkəmənin çıxardığı hökmlərdən nə məhkumun, nə müdafiəçinin, nə də ki, prokurorun appelyasiya vermək hüququ nəzərdə tutulmur. Belə qayda da ölüm cəzası tətbiq edən məhkəmənin yol verdiyi səhvi düzəltməyə imkan vermirdi. Deməli, cinayətdə təqsiri olmayan şəxs barəsində də ölüm cəzasının tətbiqi istisna edilmirdi.

Həmçinin qeyd edək ki, Respublikanın 1960-cı il CM-si üzrə ölüm cəzası tətbiq edilən şəxslər barəsində çıxarılan hökmlər, professional qaydada yoxlanılırdısa, hər on

hökmdən üç-dördünə cəzaların fərdiləşdirilməsinin prinsiplərinə riayət edilməsi baxımından qiymət verilərsə, ölüm cəzasının təyin edilməsinə haqq qazandırmaq olmazdı. Buna baxmayaraq çıxarılan hökmlər icra edilirdi. Deməli, ölüm cəzasının tətbiqi, bu qəbildən olan işlərdə məhkəmələrin yol verdiyi professional səhvi aradan qaldırmağa imkan vermir¹.

Nəhayət, öz qanunları ilə adam öldürməni ən ağır cinayət elan edən dövlətin, belə cinayətlərə qarşı mübarizədə öldürmədən vasitə kimi istifadə etməsinə məntiqi qanunlarla haqq qazandırmaq olmaz.

Qeyd edilən mülahizələrə görə biz respublikanın yeni CM-də ölüm cəzasının nəzərdə tutulmamasını alqışlayırıq. Fikrimizi vaxtilə K.Marksın ölüm cəzasına dair söylədiyi kəlamla tamamlamaq istərdik «...Özünün sivil inkişafı ilə öyünən cəmiyyətdə ölüm cəzasının saxlanılmasının ədalətliyini və məqsədmüvafiqliyini əsaslandıran prinsiplər tapmaq olduqca çətinidir, yaxud da, demək olar ki, bu, ümumiyyətlə, mümkün deyildir».

¹ Səməndərov F.Y. Bir daha ölüm cəzası haqqında. «Qanun» jurnalı. 1996, №3, s. 5-6.

V FƏSİL

CƏZANIN ANLAYIŞI VƏ MƏQSƏDLƏRİ

§1. Cəzanın anlayışı

Cəza çox qədimlərdən tətbiq edilmiş, bundan sonra da tətbiq ediləcəkdir. Cəzanın tətbiqinə dair konkret tarix mövcud deyildir. Hər halda Barbar cəmiyyətin son inkişaf dövrü talion qaydaları ilə bağlı olmuşdur. Talion qaydaları icma, qəbilə, tayfa münasibətlərini daha korrekt tənzim etmiş, hüdudsuz qırğınların qarşısını almış, mədəni cəmiyyətə keçidin bir körpüsü rolunu oynamışdır. Cəza cinayətlə, dövlətlə və hüquqla bağlı olmuşdur. Bəşəriyyətin qədim dövrünün üfüqlərində cəza anlamı meydana gəlmişdir. Antik dövrün işıqlı mütəfəkkirləri cəzanın mahiyyətini dərk etmiş, onu cinayətkarlıqla mübarizədə zəruri vasitə kimi qiymətləndirmişlər.

Cəza son dərəcə çoxplanlı, ziddiyyətli, mürəkkəb anlama malik sosial-hüquqi hadisədir.

Cəzanın beş min ildən artıq yazılı tarixə malik olduğu qeyd edilir. Lakin cinayətkarlıqla mübarizədə bəşəriyyət cəzadan daha «dəyərli», «təsirli» başqa bir vasitə kəşf edə bilməmişdir. Cəzanın mahiyyət və məzmununun yozumu ilə bağlı yüzlərlə nəzəriyyələr yazılmış, lakin bu gün də cəzanın anlamı ətrafında vahid bir mövqe formalaşmamışdır. Cəza öncə ölüm cəzası ilə sinonim anlayış kimi işlədilmişdir. Sonralar cinayətin vurduğu ziyana görə, əvəzində qul, mal, heyvan, pul və s. ödəniş vasitəsi olmuşdur. Bundan əlavə,

qədim dövrdə kor etmək cəza növü kimi tətbiq edilmişdir. Orta əsrlərdə damğa vurma, döymə, daşqalaq etmə, daha sonralar isə azadlıqdan məhrum etmə, axtalama və s. cəza növləri meydana gəlmişdir. Zaman keçdikcə, cəza insanın bioloji varlığına yetirilən ziyandan tədricən uzaqlaşmaqla, insanın şəxsiyyət tərəfinə yetirilən ziyan kimi özünü büruzə verməyə başlamışdır.

Cəza insanları cinayətdən çəkindirirmi? Bu suala birmənalı cavab belədir. - Bəli cəza çəkindirir. Çünki, cəza ağrı yetirmə xüsusiyyətinə malikdir. Tətbiq edilən cəzanın mənəvi, maddi, psixoloji və fiziki ağrı yetirmək xüsusiyyəti vardır. Bu səbəbdən də, hər bir insan ona ağrı yetirən mühitdən uzaqlaşmağa səy edir. Belə xüsusiyyətə malik olduğundan cəza bundan sonra da cinayətkarlıqla mübarizədə həmişə tətbiq ediləcəkdir.

18-ci əsrdən başlayaraq utopik sosialistlərin, humanist maarifçilərin əsərlərində cəzaya humanist mövqedən münasibət bəslənilmişdir. 19-20-ci əsrdə cəza xeyli humanistləşdirilmişdir. Cəzanın humanistləşməsində cinayət hüququnda klassik hüquq məktəbi mühüm rol oynamışdır. 19-20-ci əsrlərdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzaların hüquqi tənziminə ciddi əhəmiyyət verilmişdir. Tədricən cəzaya dair cinayət hüququ elmi inkişaf etmişdir. Cəza sisteminin və cinayətlərə görə sanksiyaların qurulmasına dair elmi müddəalar işlənilib hazırlanmışdır.

Ayrı-ayrı ölkələrin cinayət qanunvericiliyində cəzanın anlayışının və məqsədlərinin formulə edilməsinə səy göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının ilk cinayət məəcəllələrində cəzanın anlayışını müəyyən edən normalar

olmamışdır. Ancaq Respublikanın 1960-cı il CM-də ilk dəfə cəzanın məqsədlərini müəyyən edən 20-ci maddə nəzərdə tutulurdu. Bununla belə, qanunda cəzanın məqsədini müəyyən edən 20-ci maddədə cəzanın anlayışı ilə bağlı mətnə mühüm bir əlamət haqqında da göstəriş vardır. CM-nin 20-ci maddəsində cəzanın yalnız törədilmiş cinayət üçün tənbeh (cəza) olmadığı qeyd edilirdi. Qanunun göstərişindən belə məna hasil olurdu ki, cəza, ilk növbədə, törədilən cinayətə görə məhkum barəsində **tətbiq edilən tənbehdir**. Lakin cəzanın törədilən cinayətə görə həm də tənbeh olması bütövlükdə onun anlayışının məzmununu açmağa imkan vermirdi. Buna görə də, cəzanın digər əlamətləri də araşdırılmalıdır.

Cəza nədir və hansı əlamətlərlə xarakterizə olunur?

1991-ci ildə qəbul edilən Cinayət Qanunvericiliyi Əsaslarında və Respublikanın qüvvədə olan CM-də cəzaya aşağıdakı məzmununda anlayış verilir: «**Cəzanın cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsə dövlət adından məhkəmənin hökmü ilə tətbiq edilən, qanunla nəzərdə tutulan məhrumiyyətlərdə, yaxud da məhkumun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasında ifadə olunan dövlət məcburiyyət tədbiridir**» (maddə 41).

Tərifdən göründüyü kimi cəza cinayət törətməkdə **təqsirli olan şəxs barəsində tətbiq edilir**. Burada törədilən cinayət şəxsin **məsuliyyətinin** və tətbiq edilən cəzanın **əsas**ı olur və hüquqi fakt kimi çıxış edir. Şəxs qanunla cinayət sayılan əməli həyatda törətməkdə təqsirli olur, belə əmələ ya qəsdən, yaxud da ehtiyatsızlıqdan yol verir.

Hüququn digər sahələrində də yayınan hərəkətlərə görə hüquqi məsuliyyət məsələsi həll edilir. Məsələn, inzibati

hüquq pozuntusuna görə müxtəlif cəzalar, əmək hüququnun pozuntusuna intizam xətası, mülki hüquq pozuntuları və s. uyğun sahələr üzrə tətbiq edilən tənbehin hüquqi əsası olur. Lakin cinayət törədən şəxsin əməli ilə bağlı olan ictimai təhlükəlilik, qeyri-hüquqilik (əməlin törədilməsi cinayət qanunu ilə, cəzanın tətbiqi hədəsi ilə qadağan edilir) və təqsirlilik (təqsirin predmet məzmunu) başqa növ hüquq pozuntularının uyğun əlamətlərindən fərqlənir.

Cinayətə görə tətbiq edilən cəza başqa hüquq sahələrində tətbiq edilən tənbehlərdən (həm xarakterinə, həm də hüquqi nəticələrinə görə) özünün daha sərtliyi ilə seçilir. Cinayətə görə, tətbiq edilən cəza – cəza növlərinin dairəsi başqa hüquq sahələrində hüquqi məsuliyyətə görə tətbiq edilən tənbeh növlərinin dairəsindən **daha genişdir**. Digər hüquqi tənbeh növlərinin tətbiqi **dövlət adından** icra edilmir və şəxs dövlət adından mühakimə olunmur.

Cinayətə görə tətbiq edilən cəzalar **əsas və əlavə cəza** qismində tətbiq edildiyi halda, hüququn başqa sahələrində tənbehlərin qeyd edilən qaydada tətbiqi nəzərdə tutulmur. Eyni zamanda bəzi cəza növləri ancaq cinayət hüququ üçün xarakterikdir. Məsələn, ölüm **cəzası, ömürlük azadlıqdan məhrumetmə və müddətli azadlıqdan məhrumetmə**. Eləcə də ictimai işlər (saatla tətbiq edilir), **hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma**, habelə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, ancaq cinayət hüququnda cəza növü kimi nəzərdə tutulur.

Azadlığını məhdudlaşdırma növlərində cəzalar da ancaq cinayət hüququnda tətbiq edilir.

Cəza dövlət adından məhkəmənin hökmü ilə tətbiq edilir. Cinayət sayılan əməllərin dairəsi qanunla dövlətin ali

hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən edilir. Bununla dövlət cəza tətbiq etmək iradəsi altında cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyətinin davranışını arzu olunan hədudlarda tənzim etməyə səy edir. Cinayət törədildiyi təqdirdə isə cinayətə görə qanunla müəyyən edilən sanksiya (cəza) dövlət adından ancaq məhkəmə orqanları tərəfindən tətbiq edilir.

Cinayətə görə cəzanın tətbiqindən öncə, məhkum və onun əməli **dövlət adından pislənir**, məhkum **ittiham edilir**. Bunun məbədi olaraq məhkuma hökm təsbit etməklə cəza təyin edilir. Digər hüquq pozuntularına görə tətbiq edilən tənbehdə şəxs və onun törətdiyi hüquq pozuntusu dövlət adından pislənmir.

Cinayətə görə tətbiq edilən cəzalar başqa hüquq pozuntularına görə tətbiq edilən tənbehlərdən **özünün prosessual qaydasına görə də fərqlənir**. Hüquq pozuntuları içərisində yalnız **mülki-hüquq sanksiyalarının tətbiqi bir qədər** cəzanın tətbiqi ilə bağlı olan prosessual qaydaya bənzəyir. Mülki hüquqi sanksiya qətnamə formasında prosessual aktla tətbiq edilir. Belə akt, həm də dövlət adından məhkəmə tərəfindən verilir. Cinayətə görə tətbiq edilən cəza dövlət məcburiyyət tədbirlərinin yeganə formasıdır ki, hökm qismində prosessual aktla tətbiq edilir. Hökm dövlət adından məhkəmə tərəfindən çıxarılır.

Cəza törədilən cinayətə görə tənbehdür. Tənbeh cəzanın yetirdiyi maddi, mənəvi və fiziki məhrumiyyətləri ifadə edir, cəzanın mahiyyətini əks etdirir.

Cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalarla bağlı tarixə diqqət yetirək. Qeyd etməliyik ki, cəzanın elementi kimi xarakterinin, növünün dəyişən təbiətə malik olduğu bəllidir.

Əlbəttə, tətbiq edilən cəzalar onların xarakteri həmişə

dövlətin siyasi təbiətindən, şəxsin törətdiyi cinayətdən asılıdır. Cəzanın tarixi ilə tanışlıq göstərir ki, bütün dövrlərdə və əksər dövlətlərdə insanın həyatı, bədən, bədən üzvləri, əmlakı, azadlığı, ləyaqəti və s. cəzanın predmeti olmuş və öldürmə, bədənə xəsarət yetirmə, döymə, bədənə ağrı yetirmə, çarmıxa çəkmə, qovma, əmlakdan məhrum etmə və s. cəzanın predmeti kimi çıxış etmişdir.

Tarixin **qədim çağlarında** cəzanın ziyanı ancaq insanın fiziki varlığına və onun əmlakına qarşı istiqamətləndiyi halda, sonrakı dövrlərdə tədricən belə mövqedən qismən uzaqlaşılmışdır.

Ümumiyyətlə, XIX əsrdən başlayaraq klassik hüquq məktəbinin, habelə cinayət hüququna dair meydana gələn digər mütərəqqi təlimlərin təsiri altında ayrı-ayrı dövlətlərdə cinayət qanunvericiliyinə aid keçirilən islahatlarda cəzanın predmetinə daha çox qeyri-əşya xarakterli ünsürlər, xüsusilə mənəvi ünsürlər daxil edilmişdir.

Tənbeh cəzanın mahiyyətini ifadə edir. Tənbeh bu və ya başqa cəza növü üçün xarakterik olan məhrumiyyətdir, kəmiyyət və keyfiyyət müəyyənliyinə malikdir. Hər **bir cəza növünün keyfiyyət tərəfi onun məhrumiyyətinin xarakteri** ilə müəyyən edilir.

Məsələn, azadlıqdan məhrum etmə cəzasının köməyi ilə məhkum cəza çəkmə müəssisələrində müəyyən müddətə məcburi qaydada məskun edilir; cərimə növündə cəzanın tətbiqi ilə müəyyən məbləğdə pul dövlət nəfinə keçirilir və s.

Konkret cəza növünün müəyyən etdiyi tənbehin kəmiyyət tərəfi, məhrumiyyəti qanunla yol verilən hədlərdə ifadə olunur. Belə ki, köhnə qanunla azadlıqdan məhrum etmə üç aydan on ilə qədər, bəzi cinayətlərə görə isə

on beş ilə qədər müddətə təyin edilirdi. Qüvvədə olan CM-də azadlıqdan məhrum etmənin yüksək həddi istisnasız 15 ilə qədər, hətta hökmlərin cəminə görə 20 ilə qədər müddətə təyin edilir. Köhnə qanundan fərqli olaraq qüvvədə olan CM-də ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza müəyyən edilir. Doğrudur, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə 1998-ci il fevral tarixli qanunla əvvəlki CM-nə daxil edilmişdir.

Cəzanın tənbeh ünsürü həmişə məlum, sabit kəmiyyət deyildir. Cinayətlər haqqında, tətbiq edilən cəzaların cinayətlərin ağırlığına uyğunluğu haqqında məsələ respublika vətəndaşlarının hüquq mədəniyyətinin, hüquqi şüurunda vəziyyətdən, eləcə də dövlətin ictimai-siyasi vəziyyətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Cəzanın cismani əzab vermə və insan ləyaqətini alçaltmaq məqsədi daşımamasına dair qanundakı göstərişi heç də cəzanın əzab verməsini rədd etmir, əksinə onu nəzərdə tutur. Əzabsız, izzirəbsiz cəza yoxdur. Cəzanın əzab və izzirəb vermək xüsusiyyətindən istifadə etməklə onun məqsədlərinə nail olunur.

Tənbehsiz cəzanı insanlar ədalətli tədbir kimi qəbul edə bilməzdi, eləcə də məhkəmə tərəfindən cəmiyyətin mənafeyi üçün və cinayəti törədəni islah etmək üçün təyin edilən cəzanın tərbiyəvi funksiyasına nail olmaq mümkün olmazdı.

Tənbehlə yanaşı cəza tərbiyəedici ünsürə malikdirmi?

Uzun zaman ədəbiyyatda cəzanın tənbeh və islahedici ünsürlərə malik olmasına dair hakim fikir mövcud olmuşdur. Lakin son illərdə bu məsələyə münasibət dəyişmişdir. Məsələn, cəza ətrafında tədqiqat aparan kriminalistlər tərəfindən cəzada islahedici ünsürün olmadığı qeyd edilir və göstərilir ki, islahedici ünsürün olması fikri – cəza ilə

cəzanın icrası prosesini müşayiət edən müxtəlif tərbiyəvi tədbirlərin (ictimai faydalı əmək, siyasi tərbiyə işləri, ümumtəhsil və peşə-texniki hazırlıq təlimi) eyniləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur.

İslah və tərbiyə vasitələrinin tətbiqi cəzanın icrası ilə bağlı olsa da, bu tədbirlər cəza icra qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Buna görə də, hazırda cəzanın məqsədləri ilə islah-əmək və s. tərbiyə vasitələrinin əlaqələndirilməsinin zəruriliyi qeyd edilir.

Cəzanın tətbiqi məhkumluq adlanan hüquqi nəticə doğurur. Məhkumluq, törədilən cinayətə görə hər hansı cəzaya məhkum edilən şəxsin hüquqi vəziyyətidir. Məhkumluq təyin edilən cəzanı nəzərdə tutan hökmün qüvvəyə minməsi ilə başlayır. Cəzanın çəkildiyi müddəti əhatə etməklə, həm də cəza çəkildikdən sonra qanunla müəyyən edilən müddətdə davam edir.

Məhkumluq şəxs üçün bir sıra arzuolunmaz hüquqi nəticələr doğurur. Cinayətlərin residivi zamanı və s. cəza təyin edilərkən məhkumluq nəzərə alınır.

Əvvəlki qanunda məhkumluq müddəti cəzanın növünə və həddinə görə müəyyən edildiyi halda, qüvvədə olan cinayət məəcəlləsinə görə məhkumluq müddəti cinayətlərin kateqoriyasına görə müəyyən edilmişdir (Bax, maddə 83). Məhkumluq şəxsin potensial təhlükəliliyinin göstəricisi sayılır. Məhkumluğa dair qanunda göstərilən müddət cəza çəkildikdən sonra davam edir, ödənildikdə və ya götürüldükdə onun hüquqi nəticəsi də aradan qalxır.

Cəza dövlət məcburiyyət tədbirlərinin formalarındandır. Lakin cəza ilə bağlı məcburiyyətin imkanları mövcuddur. Cinayətkarlıqla mübarizədə

cinayətkarlığının qarşısının alınmasına üstün yer verilir. Cinayətkarlığın qarşısının alınması probleminə, sosial proseslərin tənzim olunmasının bir sahəsi, sosial idarəetmənin bir növü kimi baxılır. Cinayətləri doğuran səbəblərin neytrallaşdırılmasına yönələn siyasi, iqtisadi, təsərrüfat-təşkilat və mədəni-tərbiyəvi tədbirlərə mühüm əhəmiyyət verilir. Cinayətkarlığın real vəziyyəti iki növ amillərdən – **Kriminogen və cinayətlərin törədilməsinə mane olan antikriminogen hallardan asılıdır.** Antikriminogen hallar sırasına həm də cəza daxildir.

Cəza cinayət baş verdikdən sonra, nəticəyə görə, onu törədən şəxs barəsində tətbiq edilir. Cinayətin müəyyən determinantları isə şəxsdən kənarda mövcud olur. Şəxsə cəza tətbiq etməklə faktiki belə kriminogen xüsusiyyətlərə malik olan obyektiv amilləri neytrallaşdırmaq mümkün olmur. Lakin cəzanın tətbiqi ilə cəzanın icrası prosesində cinayətin subyektiv səbəblərini aradan qaldırmaq mümkün hesab edilir. Buna görə də, cinayətkarlıqla mübarizədə cəza yardımçı vasitə olsa da, mühüm dövlət məcburiyyət tədbiri kimi cəzadan istifadə edilir. İnandırma və məcburiyyət cəmiyyətdə müstəqil təsir metodudur və bunlar bir-birinə qarşı durmur. Onlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. İnandırma metodu nəticə vermədikdə, məcburiyyətə istinad edilir. Məcburiyyət **azadlıq** barəsində tətbiq edilən tədbirlər və çoxluğun inamına əsaslanır. Burada məcburiyyətdən inandırmaya nail olmağın vasitəsi kimi istifadə edilir.

Cinayətlərə qarşı mübarizədə həyata keçirilən cəza siyasətinin iki istiqaməti fərqləndirilir. **Birinci**, ağır cinayət törədənlərə və residivistlərə daha sərt cəzalar təyin edilir. **İkinci**, böyük ictimai-təhlükə törətməyən cinayətləri edən

şəxslərə azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəza növlərinin tətbiqinə geniş yer verilir.

Şərh edilənlər əsasında cəza üçün xarakterik olan aşağıdakı əlamətləri fərqləndirmək olar:

- cəza cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxs barəsində tətbiq edilir.
- cəza dövlət adından məhkəmə hökmü ilə tətbiq edilir;
- cəza törədilən cinayətə görə tənbehdir;
- cəza məhkumluq yaradır;
- cəza dövlət məcburiyyət tədbiridir.

Beləliklə, cəza-cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsə, dövlət adından məhkəmənin hökmü ilə tətbiq edilən tənbeh olub, məhkumluq yaradan cinayət hüquqi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbiridir.

§2. Cəzanın məqsədləri

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, cəzaya canlı varlıq kimi baxmaq yalnız olardı. Buna görə də, cəzanın məqsədlərindən deyil, cəza qarşısına qoyulan məqsədlərdən danışmaq lazımdır. Cəza qarşısında insanlar tərəfindən **məqsəd qoyulur**. Qoyulan məqsəd cəzanın funksional təsiri ilə bağlıdır mı? Cəzanın məqsədinə dair müxtəlif fəlsəfi sistemlərdə fərqli fikirlər söylənilmişdir.

Cəzaya və onun məqsədlərinə dair çoxsaylı təlimlərin mövqelərini ümumiləşdirərək cəzanın məqsədinə dair iki istiqaməti xüsusən qeyd etmək lazımdır. Bunlara aiddir:

- 1) mütləq nəzəriyyə;
- 2) nisbi cəza nəzəriyyəsi.

Mütləq nəzəriyyənin özü də – teoloji nəzəriyyəni, maddi və dialektik əvəz nəzəriyyəsini nəzərdə tutur.

Eləcə də, cəzanın məqsədi kimi, nisbi cəza nəzəriyyəsi də üç qrupa ayrılır:

- ümumi xəbərdarlıq nəzəriyyəsi.
- xüsusi xəbərdarlıq nəzəriyyəsi.
- qarışıq nəzəriyyə¹.

Mütləq nəzəriyyəyə görə, cəzanın məqsədi – **mücərrəd ideyadır**. Mütləq nəzəriyyəyə görə cəza törədilən cinayətə görə məhkuma əvəz yetirməli, yamanlıq etməlidir. Əvəz nəzəriyyəsinə görə cəza cinayət törədən şəxsdən qisas almaq məqsədilə tətbiq edilir.

Teoloji nəzəriyyədə cinayətin törədilməsinə – həyatda günah işlətmək kimi baxılır. Buna görə də, teoloji nəzəriyyə, cinayətə görə, tətbiq edilən cəzaya cinayətkarın günahını yumaq vasitəsi kimi müəyyən edilir.

Cəzanın müəyyən məqsədə görə tətbiqini nə İ.Kant, nə də ki F.Hegel qəbul etmişdir.

Subyektiv idealist-filosof İ.Kant cəzanı maddi əvəzçixma ideyası ilə izah etmiş və onu əsaslandırmağa səy göstərmişdir. İ.Kantın maddi əvəz yetirmə nəzəriyyəsi heç də talion qaydalarına söykənmir, lakin onun bir çox ünsürlərini nəzərdə tuturdu.

Məsələn, Kanta görə, bədənə xəsarət yetirməyə səbəb olan əmələ azadlıqdan məhrum etmə, təhqirə görə insanlar qarşısında üzr istəmə, zorlamaya görə axtalama və s. cəzaların tətbiqi irəli sürülürdü.

Obyektiv idealist F.Hegel isə cinayətə görə dialektik

¹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Cinayət və cəza məsələləri. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı. 1994, s. 281.

əvəz nəzəriyyəsini irəli sürür və əsaslandırır.

F.Hegel ictimai varlıqdakı qaydaları ilahi varlığın yaratdığı qaydalar sayır və onun mövcudluğunu **əbədi və müqəddəs dəyər sayırdı**. Buna görə də, F.Hegel cinayətə görə tətbiq edilən cəzanı özünün triadası ilə izah edirdi. Hegelə görə cinayət əməli zərərli iradənin təzahürü kimi mövcud dəyişməz varlıqda (tezis) zərərli dəyişiklik yaradır. Hegel belə zərərli dəyişikliyi cinayətin törədilməsilə yaranan **antitezis sayır**. Cəzanın tətbiqi ilə hüququ inkar edən **cinayəti rədd edir. Sintez baş verir**¹.

Müəllifin fikrincə, cəza cinayətə görə əvəz kimi yetirilən zərər çəkənin hissini, izzətini neytrallaşmağa xidmət edir.

Cəzaya dair maddi əvəz nəzəriyyəsində törədilən cinayətin və tətbiq edilən cəzanın zahiri nəticələri kimi təzahür edən yamanlığın qəti ekvivalent olması (dişə-diş, gözə-göz və s.) tələbi qoyulduğu halda **mənəvi** əvəz nəzəriyyəsi qismən belə mövqedən uzaqlaşır. Tətbiq edilən cəzanın cinayətin ağırlığına uyğun gəlməsinə dair ədalətlik hisslərinin təmin edilməsi başlıca meyar olur. Bu da bir sıra cinayətlərə görə cəzanın xarakterini qismən dəyişməyə imkan verir. Məsələn, mənəvi əvəz nəzəriyyəsi təhqirə, oğurluğa, zorlamaya, uşaqlıqlığa və s. cinayətlərə görə zərər çəkmiş şəxsdən üzr istəmə, onun əlindən öpmə, əmlak müsadirəsi, müxtəlif müddətlərə katorqaya göndərmə, axtalama, cəmiyyətdən qovma kimi cəzaların tətbiqinə haqq qazandırır².

¹ Гегель Ф. Философия права. М. 1990, с. 149-151.

² Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть Общая. Том II, Санкт-Петербург: 1902, с. 883.

Nisbi nəzəriyyələrə görə cəza müəyyən praktiki məqsədə nail olmaq üçün, cəmiyyətin digər üzvlərini cinayətdən çəkəndirmək, habelə təqsirkarı islah etmək məqsədi izləməlidir. Nisbi nəzəriyyənin daxilində əsası İ.Bentam tərəfindən qoyulan vahimə nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyəni sonradan XIX əsrdə klassik hüquq məktəbinin əsasını qoyanlardan Ansem Feyerbax daha da inkişaf etdirmişdir. Ansem Feyerbax cəzanın ümumi və xüsusi xəbərdaredici məqsədə xidmət etməsinin zəruriliyini qeyd edirdi. A.Feyerbax cəzanın ümumxəbərdarlıq məqsədini qəbul edilən cinayət qanunlarının dərc edilməsilə, cəmiyyət üzvlərinə cinayət sayılan əməlləri haqqında məlumatın çatdırılmasında görürdü. Ümumiyyətlə, cəzanın ümumxəbərdarlıq məqsədini A.Feyerbax cinayət törədən şəxsə cəzanın tətbiqində onun kənar şəxslərə göstərdiyi təsirlə bağlamırdı. Vahimə nəzəriyyəsi kimi ümumxəbərdarlıq nəzəriyyəsi vətəndaşlara təsir etməli və onları cinayətdən çəkəndirməlidir. A.Feyerbaxa görə tətbiq edilən cəza təqsirkara cinayətin gətirdiyi faydadan daha çox ziyan yetirməlidir. Ancaq belə cəzanın vahiməsi şəxsi cinayətdən çəkəndirə bilər. Cəzanın vahiməsini real etmək üçün, hər bir halda törədilən cinayətə görə cəza tətbiq edilməlidir.

XIX əsrdən başlayaraq zamanəmizə qədər əksər kriminalistlər cəzanın integrativ xarakterli məqsəd izlədiyini qeyd edirlər.

Ədəbiyyatda buna qarışıq cəza nəzəriyyəsi adı verilmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə cəza müxtəlif kombinasiyalı məqsədlər izlənilir: **əvəzçixma, ümumi və xüsusi xəbərdarlıq, vahimə yaratma və islahetmə** və ç.

Məşhur rus kriminalistlərindən **M.S.Taqantsev, N.D.Sergeyevski, İ.Y.Foynitski, A.F.Kistyakovski** qarışıq cəza nəzəriyyəsinin nümayəndələri olmuşlar. Bu nəzəriyyənin bəzi tərəfdarları cəzanın vahimə yaratmaq məqsədinin, digərləri, məsələn, cinayət hüququnun **antropoloji** məktəbinin tərəfdarları isə cəzanın xüsusi xəbərdarlıq məqsədini ön plana çəkmişlər.

Cinayət hüququ sosioloji məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri alman kriminalisti List cinayətkarların təsnifatından asılı olaraq cəzanın məqsədlərini qruplaşdırırdı. Onun fikrincə, təsadüfi cinayətkarlar barəsində cəzanın məqsədi vahimə yaratmaqdan, zərərli meyllərdən xilas edilməsi mümkün olanları islah etmədən, vərdişkar cinayətkarları zərərsizləşdirməkdən (ömürlük həbs) ibarətdir.

«İslah etmək» və «yenidən tərbiyələndirmək» anlayışları məzmunca bir-birinə yaxın olsa da, eynimənalı anlayışlar deyillər. Məhkumu islah etmək onu yeni cinayəti törətməkdən çəkəndirə bilən zərərli sosial-psixoloji meyllərdən, kriminogen xüsusiyyətlərdən azad etməyi nəzərdə tutur. Cəmiyyətə zidd meyllərin neytrallaşdırılmasına nail olunması məhkumun yenidən ictimailəşdirilməsinin **birinci mərhələsi** sayıla bilər. Yenidən tərbiyə məhkumun şəxsiyyətinin daha dərinədən əsaslı dəyişdirilməsinə nail olmağı, onda cəmiyyət tərəfindən bəyənilən, fərd və cəmiyyət üçün faydalı olan yeni baxışların və prinsiplərin püxtələşməsinə müəyyən edir.

Cinayətkarlıqla mübarizədə cəzanın çoxillik tətbiqi təcrübəsi göstərir ki, cinayət törədən şəxslərin cəzanın tətbiqi ilə yenidən tərbiyələndirilməsi məqsədinə nail olunması reallıqdan xeyli uzaq məsələdir. Təsadüfi deyildir ki, 1991-ci

ildə qəbul edilən cinayət qanunvericiliyinin əsasları «yenidən tərbiyə etməni» cəzanın məqsədləri sırasına daxil etmirdi.

Təyin edən cəzanın ədalətli olması xeyli dərəcədə cəzanın izlədiyi sosial məqsəd baxımından nəticəli olmasına kömək edir. Cəza təyində ədalətliliyə nail olunması – kifayətləndirici meyar əsasında, bütövlükdə əməli, əməlin nəticəsini, cinayətin motivini, törədilən əmələ məhkumun münasibətini nəzərə almaqla məsuliyyətin və cəzanın fərdiləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Cəza təyini və onun icrası ilə bağlı zəruri və kifayətləndirici tədbirlərinin həyata keçirilməsi – bir tərəfdən cəzanın ümumi və xüsusi xəbərdarlığını təmin edir, digər **tərəfdən cinayətkarın yenidən** tərbiyə edilməsinə və onların düzgün əmək və həyat yoluna qayıtmasına qayğı göstərilməsini nəzərdə tutur¹.

Cəzanın islah etmək məqsədindən fərqli olaraq, onu yenidən tərbiyə etmək məqsədinə cəzanın tətbiqi ilə deyil, daha çox sosial-pedaqoji təsir tədbirlərinin, əmək tərbiyə vasitələrinin tətbiqi ilə nail olunur. Təkcə cinayət hüququ təsir tədbirləri ilə şəxsiyyətin deqradasiyaya uğramasının qarşısını almaq məhkumun şüurunda, baxışlarında tam dəyişiklik yaratmaq mümkün deyildir. İslah əmək müəssisələrinin hazırkı mövcud sistemi şəraitində cəzanın icrası ilə onun qarşısında məhkumların yenidən tərbiyə edilməsinə nail olmaq kimi vəzifənin müəyyən edilməsi, sosial hadisə kimi cəzanın imkanları daxilində olan məsələ deyildir.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət

Məcəlləsinin 41.2-ci maddəsində cəzanın məqsədlərinə dair aydın göstəriş vardır. Öncə qeyd edək ki, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi cəzanın məqsədlərini qarışıq cəza nəzəriyyəsi mövqeyindən həll etmişdir. CM-nin 41.2-ci maddəsində cəza qarşısında aşağıdakı məqsədlər qoyulur:

- cəza sosial ədaləti bərpa etməli;
- məhkumun islah edilməsi və onun yenidən cinayət törətməsinin qarşısını alması (xüsusi xəbərdarlıq);
- kənar şəxsləri cinayət törətməkdən çəkindirmək məqsədi izləyir.

Müəlliflərdən S.Ə.Vəliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, hüquq ədəbiyyatında cəzanın məqsədlərinə dair bir-biri ilə uyuşmayan müxtəlif mövqelər mövcuddur. Bunların içərisində ümdə qəbul edilən fikir, cəzanın xüsusi və ümumi xəbərdaredici məqsədlərə malik olması mövqeyi olmuşdur.

Müəllifin fikrincə, ən böyük mübahisə doğuran məsələ «tənbəh» və «əvəz çıxma» cəzanın məqsədi kimi təqdim edilən mövqe ilə bağlı olmuşdur¹.

Biz cəzanın məqsədləri ilə bağlı qeyd edilən məsələlər ətrafında mövxdə olan mövqelərə bir daha toxunmaqdan vaz keçirik.

Respublikanın qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi ənənəvi mövqedən öir az uzaqlaşaraq cəza qarşısında həm də **sosial ədalətin** bərpa edilməsi məqsədini də müəyyən etmişdir. Ədəbiyyatda bəzi müəlliflər cəzanın sosial ədaləti bərpa etməsi məqsədinə daha geniş anlam verir. Məsələn, tanınan kriminalist alim V.N.Kudryavtsevin fikrincə, «sosial ədalətin bərpası»nı – cəzanın kara (məhrumiyyət) tərəfi ilə

¹ Исмаилов И.А. Преступность и уголовная политика. Баку. 1990, с. 149.

¹ Vəliyev S.Ə. Cinayət hüququnda cəza və cəza təyin etmə. Bakı: Elm. 2004, s. 51-52.

əlaqələndirir¹. CM-nin 41.1-ci maddəsində cəzanın anlayışını müəyyən edən mətn daxilində, cəzanın məhrumiyyətlə bağlı xüsusiyyətlər təsbit edilmişdir. Cəzanın məhrumiyyət tərəfi onun ağrı yetirən xüsusiyyətilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın qüvvədə olan CM-nin 41.2-ci maddəsində cəzanın «Xüsusi» və «Ümumi» xəbərdaredici məqsədilə yanaşı, həm də cəza qarşısında «**sosial ədalətin bərqərar olması**» kimi yeni bir məqsəd də qoyulduğunun şahidi oluruq. Belə məqsədin müəyyən edilməsinə ehtiyac var idimi? Bəli, hesab edirəm ki, cinayətdən ziyan çəkən şəxs çox halda praktikada yaddan çıxırdı, kölgədə qalırdı.

Cinayətin zərərli nəticələrinin aradan qaldırılması təkcə cinayət törədənə cəzanın tətbiqi ilə bağlı deyildir. Doğrudur, cinayət törədənə cəzanın tətbiqi, hardasa zərər çəkənin «intiqam» hissini tam, yaxud da qismən təmin edilməsi ilə bağlı olur. Lakin cəzanın tətbiqi heç də cinayətin nəticələrini tam aradan qaldırmır. Cəzanın tətbiqi mənəvi baxımdan zərər çəkənə ruhi sakitlik gətirir. Cinayətdən doğan maddi nəticələrin aradan qaldırılmasına çox hallarda əhəmiyyət verilmirdi. Fikrimizcə, cinayətin zərər çəkənə yetirdiyi maddi zərər, ödənilməli mənəvi zərər kompensasiya edilməmişdir. Bundan əlavə cinayət törədən şəxsə tətbiq edilən cəza ədalətli olmalıdır. Əks halda tətbiq edilən cəza zərər çəkəndə ruhi sakitlik yaratmayacaqdır. Tətbiq edilən cəza cinayətin baş verdiyi sosial mühitdə sağlam mənəvi-psixoloji iqlimi bərpa etməlidir.

Beləliklə, cəzanın sosial ədalət məqsədinə nail

¹ Кудрявцев В.Н. Стратегии борьбы с преступностью. М.: Юристъ. 2003, с. 44-45.

olunması törədilən cinayətlə bağlı bütün neqativ maddi və mənəvi nəticələrin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, cəzanın sosial ədalət məqsədinə nail olmaq üçün – üç istiqamətdə fəaliyyət həyata keçirilir:

1-ci, məhkuma ədalətli cəza təyin edilir;

2-ci, cinayətdən zərər çəkən şəxs barəsində, maddi ziyan ödənilir, mənəvi ziyan kompensasiya edilir;

3-cü, cinayətin törədilməsilə cəmiyyətin hüquqi şüurunda yaranan narahatçılıq və ictimai psixikada yaşanan iztirabın neqativ nəticələri aradan qaldırılır.

Cəmiyyətdə yaşayan vətəndaşlarda zərərli-faydalı, xeyir-şər qadağan olunan və yol verilən, təhlükəli olan, təhlükəli olmayan, bütövlükdə ədalətli olan və ədalətsiz olan barədə şüurlarda, təxəyyüldə, xüsusən hüquq düşüncəsində poliyarizasiya baş verir. Buna görə də, baş verən cinayət və tətbiq edilən cəzaya dair müəyyən pozitiv, yaxud da neqativ rəy formalaşır. Başqa sözlə, cinayətin törədilməsinin bütün neqativ nəticələri ədalət hisslərinə uyğun olaraq aradan qaldırılmalıdır.

Cəzanın xüsusi xəbərdarlığı. Cəzanın xüsusi xəbərdarlığı cinayət törədən şəxsə qarşı yönəlir. Cinayətə görə cəzanın təyini mərhələsində «məhkuma islah tərbiyəedici təsir göstərilmir» fikri ilə biz razılaşıırıq. Cəzanın islahedici təsiri, cəza təyini mərhələsində başlayır. Əgər cəza ədalətli təyin edilirsə, yəni təyin edilən cəza cinayətin ağırlığına və cinayətkarın şəxsiyyətinin təhlükəliliyinə uyğun gəlirsə, məhkəmə prosesində məhkəmə etikasına riayət edilmişdirsə, belə amillərin nəzərə alınması ilə təyin edilən cəza islah etmənin ilkin düzgün əsasını qoymuş olur.

Əlbəttə, cəzanın islahedici təsiri üç mərhələdə realizə

edilir: 1) cəza təyini mərhələsi; 2) cəzanın icrası mərhələsi və 3) cəzadan azad edilənlərin reabilitasiya mərhələsi. Hər üç mərhələnin düzgün funksional fəaliyyəti cəzanın effektivliyini təmin edə bilər.

Cəzanın xüsusi xəbərdarlıq məqsədi məhkuma cəzanın elə təsirini nəzərdə tutur ki, bunun da nəticəsində məhkum yenidən cinayət törətmir. Beləliklə, cəza törədilən cinayətdən sonra tətbiq edilsə də, onun qarşısına perspektivli məqsəd qoyulur; öncə məhkum edilən şəxsin residiv cinayətin qarşısını almaq; cəzanın məzmununa daxil olan elementlərin realizəsi yolu ilə buna nail olunur. Burada məhkumun tərbiyə edilməsi, vahimə yaratma, fiziki cəhətdən məhkuma residiv cinayətə yol vermək imkanlarının qarşısının alınması və s. xüsusi xəbərdarlıq məqsədinin elementi olur.

Cəzanın məhrumiyyət tərəfi cəzanın tənbehlə bağlı elementi olub, məhkuma çəkindirici təsir göstərir.

Cəzanın xüsusi xəbərdaredici məqsədi kimi, onu göstərir ki, müəyyən növdə və həddə cəzaya məhkum edilmiş şəxs, cəzasını çəkərkən öz davranışının neqativ tərəfini dərk edir və bir daha yeni cinayətlər törətmir. Bir sıra müəlliflər haqlı olaraq qeyd edir ki, azad olunan bir məhkumun cəzalanmaqdan qorxaraq yenidən cinayət törətməsini, digərinin isə daxili inam və dünya görüşünün dəyişməsi nəticəsində cinayət törətməməsini fərqləndirmək, onlar arasında sərhədi müəyyən etmək çətindir.

Cəzanı tətbiq etməklə islah etmək məqsədinə nail olunmanın obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi meyarı qismində, cəzasını çəkmiş və ya cəza çəkməkdən azad edilmiş məhkumun davranışı əsas götürülür.

Bu həmin şəxsin cəzaların icrası müəssisələrinin

rejiminə, əməyə, təhsilə, ictimai həyatda iştirakına və s. münasibətləri əsasında müəyyən edilə bilər.

Məhkumun cəza çəkdiyi dövrdə davranışını seyrçi münasibət yolu ilə öyrənilməsi, heç də həmişə onun islah olunub-olunmaması barədə çıxarılan nəticə reallığa uyğun olmur. Zənn edirik belə ənənəvi metodla yanaşı həm də məhkumların islah olunması ilə bağlı müasir psixologiya elminin diaqnostik metodlarından istifadə edilməlidir. Psixoloqlar (belə psixoloq-mütəxəssislər cəza çəkmə müəssisələrində fəaliyyət göstərməlidir) tərəfindən məhkumlar cəzanın icrasına cəlb edilən vaxt və cəzanın icrası tamamlananndan sonra hər bir məhkumda diaqnostik psixoloji metodun köməyi ilə yaranmış zərərli vərdiş və meyllərdən xilas olub-olmamasına aydınlıq gətirilməlidir.

Məhkumun islah olunması, ona xüsusi cinayət-hüquqi təsir tədbirləri tətbiq etmədən də mümkündür. Bəzən şəxsin dövlət tərəfindən ittiham edilməsi faktı, onun islah olunması işinə kifayət edir. Bunu nəzərə almaq bəzi hallarda məhkəmə hökmlərinin dəyişdirilməsinə və ya ləğv edilməsinə səbəb olur. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Appelyasiya Məhkəməsinin 14 iyun 2002-ci il tarixli qərarına diqqət yetirək. Vətəndaş S. saxta sənədlər düzəltməklə, qardaşının ona etibar etdiyi yanacaqqaldurma məntəqəsini öz adına qeydiyyatdan keçirir. Bu əmələ görə Kürdəmir rayon Məhkəməsi M.-in Azərbaycan Respublikası CM-nin 178.2, 221.1; 320.1 və 320.2 maddələri ilə təqsirli bilərək, onu üç il azadlıqdan məhrum etmişdir. Respublika Appelyasiya Məhkəməsi M.-in müdafiəsi üzrə apellyasiya şikayəti əsasında isə yenidən baxaraq müəyyən etmişdir ki, məhkum azadlıqdan məhrum edilmədən də islah oluna bilər.

Bu səbəbdən də apellyasiya kollegiyası birinci instansiya məhkəməsinin hökmünü dəyişmiş və M.-in 1 il sınaq müddəti müəyyən etməklə, 1 il 6 ay müddətinə şərti olaraq azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum etmişdir.

Cinayət qanunu məhkumun islah olunmasını cəzanın məqsədi kimi təsdiq edərək, cinayət-hüquq tədbirlərinin tətbiqi ilə onu cəmiyyət üçün təhlükəsiz və zişansız insana çevirməkdən ötrü şəxsiyyətin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, məhkumun islah edilməsinin yekun nəticəsi ona yönəldilir ki, residiv cinayətə yol verilməsin yaxud da minimum residivlik azalsın. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, residiv bir tərəfdən kriminoloji anlayış, digər tərəfdən isə cinayət hüququ anlayışı kimi çıxış edir.

Şərh edilənlərdən bəlli olur ki, cinayət hüququnun mövqeyindən residivlik qanununun müəyyən etdiyi çərçivədə öyrənilməli və mübarizə aparılmalıdır. Residivliyin kriminoloji istiqaməti onu doğuran obyektiv və subyektiv amillərə aydınlıq gətirilməsini nəzərdə tutur. Yalnız bu zəmində onu doğuran amilləri neytrallaşdırmaqla residivliyin azaldılmasına nail oluna bilər. Cəzanı sərtləşdirməklə residiv cinayətlərlə mübarizə aparmaq uğur gətirə bilməz. Doğrudur, məhkumu islah etməklə, məhkumdakı zərərli vərdiş və yönəlişləri neytrallaşdırmaqla, məhkumu belə yönəlişlərdən xilas etməklə, onu yeni cinayət törətməkdən çəkindirmək olar. Başqa sözlə, cəzanın effektiv tətbiqi ilə residivin subyektiv amillərinin təsirini neytrallaşdırmaq mümkündür.

Cəzanın ümumi xəbərdarlığı. Biz cəzanın yuxarıda ümumi xəbərdarlığına nail olmağın iki yolunu göstərmişdik: birincisi, qüvvədə olan cinayət qanunlarının təbliği və onu

hər bir vətəndaşa çatdırmaqla; ikincisi, baş verən cinayətləri dönmədən aşkar etmək və cinayət törədənlərə ədalətli cəza təyin etməklə.

Cəzanın yaratdığı vahimədən maksimum istifadə edilməlidir. Bununla biz heç də cəzanın sərtləşdirilməsi mövqeyində durmuruq. Biz klassik hüquq məktəbi tərəfindən işlənmiş belə bir fikri – cəzanın tətbiqindən doğan yamanlıq, cinayətin törədilməsindən doğan yamanlıqdan üstün olmalıdır – müddəasını rəhbər tuturuq. Müəlliflərdən B.S.Volkov yazır ki, cəzanın vahiməsi bütün halda cinayətin qarşısını ala bilməsə də, şəxsi cinayətə vadar edən stimulları ciddi surətdə zəiflədir¹. Cəzanın çəkindirici təsiri, ilk növbədə, latentliyin azaldılmasını, baş verən hər bir cinayətə cinayət hüququ təsirləri ilə reaksiya verilməsini tələb edir. Burada başqa bir amilin rolunu da nəzərə almaq lazımdır. Bu da cəzaçəkmə müəssisələri ətrafında mövcud təsəvvürü, cəzaçəkmə yerlərindəki rejim məhdudiyyətilərini, insanın azad fəaliyyətinin müəyyən çərçivəyə alınması və s.-nin təbliği də müəyyən rol oynayır.

Müəlliflərdən İ.M.Qalperin yazır ki, azadlıqdan məhrum etmə qorxusu səbatsız insanlara, cinayətə görə böyük müddətə cəza təyini deyil, həm də cəzaçəkmə yerinin şəraiti ona məxsus məhdudiyyətlərlə təsir göstərməlidir².

Cəzanın tətbiqi və ya cəzanın tətbiqi imkanının yaratdığı vahimə insan davranışının vacib determinantlarından biridir. Belə determinantların təsiri mexaniki

¹ Волков Б.С. Мотивы преступлений. Изд-во Казанского Университета. 1982, с. 119.

² Галперин И.М. Наказание: Социальные функции, практика применения. М.: 1983, с. 117.

deyil, onlar insan şüurundan keçir və insanın iradə və davranışına təsir göstərir¹.

Müəlliflərdən İ.O.Noy hesab edir ki, cəzanın determinant kimi təsir göstərici xüsusiyyəti, ancaq cinayətə az-çox meyilli olan şəxslərə ünvanlanır. Müəllifin fikrincə, cəzanın vahiməsi belə şəxsləri cinayətdən çəkindirir². İ.S.Noyun mövqeyinə görə, cəza digər insanlara ancaq tərbiyəvi təsir göstərir. Digər müəllif A.E.Nataşev qeyd edir ki, cəzanın cəmiyyət üzvlərinə təsirini diferensiasiya etmək olmaz. Cəza, onun çəkindirici təsiri bütün insanları heç də əhatə etmir³.

Müəlliflə razılaşmaq olmaz. Cəzanın vahiməsi müxtəlif insanlara müxtəlif dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, elə kateqoriya adamlar vardır ki, onlar cəza hədəsindən çəkinərək kriminal əmələ yol vermirlər. Elə kateqoriya insanlar da vardır ki, onlar cəzanın yaratdığı vahimədən qorxmur və çəkinmirlər. Belə kateqoriya şəxslər, adətən dəfələrlə cinayət törədən, qatı cinayətkarlardır. Ümumiyyətlə, cəzanın yaratdığı vahiməni, cəzanın islahedici xüsusiyyətlərini müxtəlif insanlar müxtəlif cür qəbul edir. Əksəriyyətin qəbul etdiyi belə bir fikir də vardır ki, müəyyən kateqoriya cinayət törədənələrə cəza təyin etmədən, sadəcə onların dövlət adından mühakimə edilməsi belə məhkumların islah edilməsi üçün kifayətdir. Lakin əksər cinayət törədən şəxslərə cəza ilə bağlı dövlət məcburiyyət tədbirləri tətbiq

¹ Vəliyev S.Ə. Cinayət hüququnda cəza və cəza təyinatı. Bakı: Elm. 2004, s. 74.

² Ной И.О. Сущность и функция уголовного наказания в Советском государстве. Саратов: 1973, с. 158.

³ Наташев А.Е., Стручков Н.А. Основы теории исправительно-трудового права. М.: 1967, с. 30.

edilməlidir. Bunun üçün məhkuma ədalətli cəza təyin edilməli, cəzanın icrası ilə bağlı cəza icra qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməli, cəzanın icrası prosesində məhkumlar neqativ təsirlərdən qorunmalı, məhkumlar əmək fəaliyyətinə, peşə təhsilinə cəlb edilməli, məhkumların cəzanı çəkib qurtaran andan, onların azad həyatda adaptasiya olunmasına yönələn reabilitasiya qurumlarının fəaliyyəti həyata keçirilməli, onların işlə, yaşayış yeri ilə təmin edilməsi kimi məsələlərin həllinə nail olunmalıdır.

Qeyd edilən hallar cəzanın xüsusi xəbərdarlığı ilə bağlı olsa da, cəzanın real çəkilməsi barədə fikir yaradır və belə psixoloji təsirin ümumxəbərdaredici əhəmiyyəti vardır.

Zənn edirik ki, respublikada cəzanın ümumxəbərdaredici təsiri ilə bağlı istiqamətdə aparılan təbliğat işini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. İstər qüvvədə olan cinayət qanunlarının təbliği, istərsə də cinayət törədənələrə tətbiq edilən cəzalar barəsində məlumatların kütləvi informasiya vasitələri ilə yayılması bu gün yarıtmaz vəziyyətdədir. Bununla biz cəzanın vətəndaşlara, ümumiyyətlə, çəkindirici təsirini inkar etmirik. Beləliklə də, cəzanın çəkindirici effekti potensial cinayətkarlara təsir edir, cinayət cəzasının ümumi xəbərdarlıq təsirinin obyektı insan davranışının daxili mexanizmidir. Bu, onu göstərir ki, cəzanın insanların psixikasına göstərdiyi təsirdən yan keçmək olmaz. Cəzanın insanın şüuruna və əməlinə təsir göstərən kifayət qədər səmərəli olmayan vasitə olması, o demək deyildir ki, cəzanın köməyi ilə insanın fikrini lazımi tərəfə «yönəltmək» mümkün deyildir.

Qeyd edək ki, cəzanın insan duyğusuna, insan davranışına təsiri təkcə cəzanın sərtliliyindən asılı deyildir.

Cəzanın insanlara təsiri hər bir halda baş verən cinayətə dövlətin reaksiya verməsindən daha çox asılıdır. Başqa sözlə, ölkədə latent cinayətlərin azalması və məsuliyyətin labüdlüyünün təmin edilməsi başlıca məsələlərdəndir.

Bir neçə kəlmə də hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasının cəza siyasəti haqqında Sovet dövründə cinayət hüququ siyasəti, eləcə də onun tərkib hissəsi olan cəza siyasəti, siyasi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi üstünlük ideologiyasına xidmətə yönəlmişdir. Sovet dövründə cəza siyasətində – cəzanın xüsusi xəbərdarlığı məqsədində məhkumların yenidən cinayətə qayıtmaması üçün onların cismani məhv edilməsinə üstünlük verilmişdir. Ölkədə ölüm cəzası kimi «müstəsna» cəza tətbiqi tezliyinə görə seçilirdi. Xüsusən, müttəfiq respublikalar içərisində Azərbaycanda ölüm cəzasının addımbaşı tətbiqinə yol verilirdi. Məsələn, statistik məlumatlardan bəlli olmuşdur ki, Sovet dövründə Azərbaycan CM-nin 88.1-ci maddəsi ilə məhkum edilənlərin hər üç nəfərindən birinə güllələnmə növündə cəza tətbiq edilmişdir¹. Eləcə də, respublikada azadlıqdan məhrumetmə növündə cəzanın tətbiqi faizi yüksək olmuşdur. Cəzanın sərtliliyinin gücləndirilməsi ilə ölkədə qanunçuluq rejiminin möhkəmləndirilməsinə səy edilirdi. Lakin ölkələrin həyatında başlayan iqtisadi və siyasi böhran getdikcə dərinləşirdi. Belə vəziyyətdə cəzanın lüzumsuz sərtləşdirilməsi ölkə həyatını öz axarına salmağa qadir deyildir. Ölkənin böhranlı həyatı təcili ictimai iqtisadi və ictimai-siyasi islahatların aparılmasını tələb edirdi. Gözləmə mövqeyi, müxtəlif kosmetik tədbirlər gözlənilən «sosial»

partlayışın qarşısını ala bilmədi. Sosializm cəmiyyəti dağıldı, Sovetlər ittifaqı ictimai-siyasi qurum kimi yaşamağa qadir olmadığından süqut etdi.

Yeni müstəqillik dövründə respublikanın qanunları azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə yenidən qurulmağa bağladı. Azad bazar iqtisadiyyatından yaranan ictimai münasibətlərə xidmət edən qanunlar, eləcə də cinayət qanunları doğruldu. Ölkədə hüquqi dövlət quruculuğu strategiyası qarşıya qoyuldu. Yeni təfəkkürə, azad bazar iqtisadiyyatının qanunlarına və yeni ümumbəşəri prinsiplərə və dəyərlərə söykənən hüquqi islahatlar aparıldı, o cümlədən cinayət qanunvericiliyi yarandı. Yeni dövrün cəza siyasətinin parametrləri necə müəyyən edilməlidir? Cəza siyasətinin istiqamətləri nədən asılıdır?

Zənn edirik ki, cəza siyasəti işlənilib hazırlanarkən aşağıdakı müddəalar nəzərə alınmalıdır:

- cinayətkarlığın mövcudluğu cəmiyyətin ictimai, iqtisadi, sosial, siyasi və ideoloji həyatda yaşayan neqativ, obyektiv səbəblərlə bağlıdır;
- cəzaların sərtləşdirilməsi az-çox insanda qorxu hissi yarada bilər, cinayətkarlığın obyektiv səbəblərinə təsir göstərə bilməz;
- cinayətlərə görə qurulan sanksiyalar obyektiv meyarlara deyil, «yoxlama və səhv etmə» prinsipinə söykənir;
- cəzanın sistemi və bu sistemə daxil edilən cəza növləri müəyyən edilərkən ümumbəşəri dəyərlər rəhbər tutulur.

Müstəqillik illərində cəza siyasətində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, cinayətkarlıqla mübarizədə sərt cəzaların tətbiqindən əsasən imtina edilmişdir; cəzanın sistemindən ölüm cəzası çıxarılmışdır; cinayət məsuliyyətin-

¹ Исмаилов И.А. Преступность и уголовная политика. Баку. 1990, с. 266.

dən azad etmənin dairəsi genişləndirilmişdir.

Cinayətlərə görə, qurulan sanksiyalar içərisində alternativ sanksiyalara üstünlük verilmiş; azadlıqdan məhrumetmənin tətbiqi tezliyi zəifləmiş, cəzaya qənaət prinsipi, cəzanın tətbiqində aparıcı istiqamət kimi müəyyən edilmiş və bu mövqe qüvvədə olan CM-də, onun 58-ci maddəsində təsbit edilmişdir.

§3. Tətbiq edilən cəzaların effektivliyi haqqında

Cəzanın effektivliyi məsələsi sosioloqların və hüquqşünasların diqqətini cəlb edən məsələlərdəndir. Məlum problemin həlli ətrafında xeyli təcrübə toplanmış, bu problemin təkcə nəzəri istiqamətdə deyil, həm də praktiki tərəfdən tədqiqi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür.

Sosial-hüquqi ədəbiyyatda cinayət qanununun effektivliyinin anlayışı və kriteriyaları, cinayət qanununun ayrı-ayrı institutlarının effektivliyi, cinayətə görə tətbiq edilən cəzaların bütövlükdə, habelə ayrı-ayrı cəza növlərinin effektivliyi məsələsi keçən əsrin 70-ci illərində nisbətən geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur¹.

Zənn edirik cinayət qanununun effektivliyi və cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzaların effektivliyi arasında fərq qoyulmalı və bunlar ayrıca tədqiq edilməlidir.

Çünki son dərəcə mükəmməl sayılan cinayət qanununa görə tətbiq edilən cəza müəyyən səbəblər üzündən effektivliyi olmaya da bilər.

Cinayətə görə tətbiq edilən cəzaların təzyiqi altında cəmiyyət üzvünü cinayətdən çəkəndirməyin mümkünlüyü məsələsini, bir çox müəlliflər effektivliyi müəyyən edən dəqiq kriteriya kimi qəbul etmir. Hesab edilir ki, təklif edilən kriteriya xeyli abstraktdır.

¹ Кудрявцев В.Н. Эффективность системы уголовной юстиции / «Социалистическая законность», 1971, №7; Яковлев А.М. Социальная законность уголовного закона / «Советское государство и право». 1967, №10; Эффективность уголовно-правовых мер борьбы с преступностью. М.: 1968; Эффективность применения уголовного закона. Под ред. Н.Ф.Кузнецов и И.Б.Михайловской. М.: 1973; Шаргородский М.Д. Наказание, его цели и эффективность. М.: 1973.

Cəza sanksiyası müəyyən edən qanunun təsirliliyi onun tətbiqi ilə yaranan nəticənin, qanunun ictimai məqsədinə olan nisbəti ilə əlaqələndirilir. Başqa sözlə, cəzanın məqsədinə nail olma dərəcəsi, onun təsirliliyinin meyarı kimi götürülür¹.

Cəzanın effektivliyi xeyli dərəcədə belə cəzanı müəyyən edən qanunun mükəmməlliyindən asılıdır. Cinayət qanununun özünəməxsus tam effektivliyi imkanları (belə qanunun cəmiyyətin inkişafının obyektiv qanunlarının tələblərindən doğması, qarşısına həyata keçirilə bilən məqsəd qoyması, qanunvericilik texnikasının tələblərinə cavab verməsi və s.) hələ cəzanın tətbiqini labüd effektiv etmir.

Qanuna görə müəyyən edilən cəza sanksiyasının mükəmməlliyi də onun effektivliyini təmin etmir. Cinayətin ağırlığını düzgün əks etdirən sanksiyanın effektivli olması avtomatik, öz-özünə baş vermir. Effektivli ola bilən sanksiya (bütövlükdə, cəza) imkandır, onun həqiqətə çevrilməsi və qarşısına qoyulan məqsədə nail olunması bir sıra amillərdən asılıdır.

Öncə cəzanın qarşısına qoyulan məqsəd haqqında. Cəzanın məqsədlərinə nail olmaq istiqamətində onun nəticəli olması, yəni səmərəli olması cəzanın effektivliyinin meyarı olmasını qəbul etmək təklif edilir. Belə təkliflə ilk dəfə müəlliflərdən M.D.Şarqorodski çıxış etmişdir. Müəllifin 1973-cü ildə çap edilən «Cəza, onun məqsədi və effektivliyi» əsərində cəzanın yuxarıda qeyd edilən effektivliyinin meyarları irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə cəzanın xüsusi xəbərdaredici, habelə ümumi xəbərdaredici məqsədinə tam

¹ Вах: Самошенко И.С., Никитинский В.И. Изучение эффективности действующего законодательства / «Советское государство и право», 1969, №8, с. 67.

yaxud qismən nail olunmasını cəzanın tətbiqinin effektivliyi kriteriyası kimi qəbul edilməlidir.

Zənn edirik, cəzanın effektivliyinin kriteriyası məsələsi ilə bağlı yuxarıda səslənən fikrə bir az da aydınlıq gətirmək lazımdır.

O cəza effektiv hesab edilir ki, cəzanın xüsusi və ya ümumi xəbərdaredici məqsədinə nail olunsun.

Xüsusi xəbərdaredici məqsəd haqqında. Müəyyən zaman kəsiyində cəzanın tətbiqi residivliyin (təkrar məhkumluğun) azalma meylini şərtləndirirsə – cəzanın xüsusi xəbərdaredici məqsədinə **tam** yaxud da qismən nail olunduğu üçün, belə cəza effektiv cəza sayılır. Deməli, burada «**residivliyin**» **azalması** cəzanın **xüsusi xəbərdaredici meyarı** kimi çıxış etmiş olur.

Müəyyən zaman kəsiyində (bir il, iki, üç,.. beş il ərzində və s. müddətdə) tətbiq edilən cəza **cinayətkarlığın vəziyyətində və dinamikasında** sabit azalma meyli yaradarsa – belə cəzaların effektivli olması barədə fikir söyləmək olar. Göründüyü kimi, burada cəzanın tətbiqi cəzanın ümumxəbərdaredici məqsədinə nail olmaq istiqamətində nəticəli olduğu üçün yəni cinayətkarlığın **vəziyyətində və dinamikasında müsbət dəyişiklik** yaratdığı üçün onun effektivli olması barədə fikir söyləmək olar.

Qanunla müəyyən edilən cəzaların praktikada tətbiqinin effektivliyini yüksəltmək üçün bir sıra obyektiv amillər nəzərə alınmalıdır. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- baş verən cinayətlərin latentliyinin azaldılması;
- cəzanın tətbiqinin nisbi sabitliyinin təmin edilməsi;
- sanksiyaların düzgün formulə edilməsi, sanksiyaların cinayətin ağırlığını adekvat əks etdirməsi;

- cinayətə görə müəyyən edilən cəza sanksiyalarının geniş əhali kütləsinin məlumatlandırılması;

- tətbiq edilən cəzalarla bağlı kütləvi informasiya vasitələri ilə müntəzəm məlumatların verilməsi;

- vaxtaşırı müəyyən zaman kəsiyi həddində cəzanın tətbiqi ilə bağlı əks informasiyanın öyrənilməsi;

- əgər residivin və cinayətkarlığın vəziyyətində neqativ dəyişikliklər baş vermişdirsə bunların səbəbləri araşdırılmalıdır;

- qeydə alınan cinayətlərin açılmasının vəziyyəti öyrənilməlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qanunda nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələri vətəndaşların bilməsi əksər hallarda onların hüquq normalarının tələblərinə riayət etmələri üçün kifayət edir¹.

Tətbiq edilən cəzalarla əlaqədar müxtəlif kanallarla verilən hüquqi məlumat insanların hüquq düşüncəsini zənginləşdirir, onlara cinayət əməli və qanunun tələbi haqqında əlavə bilik verir. Bilik isə insanların hər cür əməli fəaliyyətinin zəruri şərti kimi çıxış edir.

Burada hüquq düşüncəsi bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olan iki cəhəti əlaqələndirir: birincisi, ictimai təhlükəli əməlin anlayışından ibarət məlumatın subyektdə dərk olunmuş əksini yaradır, ikincisi, fərddə əməli fəaliyyət üçün əsas olan məqsəd müəyyən edir. Birinci halda maddi olan (qanunun cəza hədəsi ilə müəyyən neqativ davranışından çəkinmə tələbi) insanın idrakına «köçürülür», hüquq düşüncəsini zənginləşdirir, ikinci halda isə ideal olandan (hüquq

düşüncəsindən) maddi olana (qanunun tələb etdiyi qaydada) əks keçidi məqsəd kimi qarşıya qoyur.

Beləliklə, cinayət qanunu, ilk növbədə, cəza hədəsinin təsiri altında cəmiyyətdə insanların davranışını arzu olunan səmtdə istiqamətləndirməklə nəinki mövcud ictimai münasibətləri müdafiə edir, həm də ictimai inkişafın, insanların təcrübəsinin qanunauyğunluqlarını hüquqi formada ifadə etməklə nəzəri bilik forması kimi, elmi-mədəni sərvət kimi çıxış edir.

Buna görə də, cinayət qanunları ilə cəmiyyət üzvlərinin məlumatlandırılmasının faydasını təkcə cinayət etmək meylinə olanları cinayətdən çəkindirməklə deyil, həm də qanunun cəmiyyət üzvlərinə obyektiv müsbət təsirində görmək lazımdır. Cinayət qanunu sanksiyasının müəyyən etdiyi cəza, birinci növbədə, öz ictimai-psixoloji xüsusiyyətlərinə, cəmiyyətə zidd vərdislərinə və baxışlarına görə cinayət etmək meylinə olan şəxslərə ümumxəbərdarlıq təsiri göstərir.

Respublikada Cinayət qanunu ilə müəyyən edilən sanksiyalar və onların tətbiqi ilə bağlı məlumatların cəmiyyət üzvlərinin məlumatlandırılmasını da məqbul saymaq olmaz.

¹ Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в Социалистическом государстве. М.: 1966, с. 177-178.

VI FƏSİL

CƏZANIN SİSTEMİ VƏ NÖVLƏRİ

§ 1. Cəzanın sistemi

Cəzanın sistemi və bu sistemə daxil olan hər bir cəza növü sosial zərurətin tələblərindən doğur. Müəyyən əməllərə cinayət-hüquqi qadağanın qoyulmasını zəruri edən amillər, eyni dərəcədə belə əməllərin törədilməsinə görə cəza növlərinin seçilməsinə də təsir göstərir. Belə asılılıq dinamik xarakterlidir və sosial hadisələrin inkişafı meylləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Sosial şəraitin dəyişməsi yeni cəza növlərinin müəyyən edilməsinə, əvvəllər uğurla tətbiq edilən bu və ya digər cəza növünün ləğv edilməsinə, yaxud da onun məzmununun dəyişdirilməsinə əsas ola bilər.

Beləliklə, cəzanın sistemi həmişə məlum və dəyişməz kateqoriya deyildir. Azərbaycan Respublikasının 1927-ci və 1960-cı illərdə qəbul edilən cinayət məəcəllələrində cəzanın sistemini müəyyən edən maddələri müqayisə etdikdə buna asanlıqla əmin olmaq olar. Belə ki, Respublikanın 1927-ci il Cinayət Məcəlləsinin (maddə 22) cəzanın sistemində nəzərdə tutulan «ölkədən qovma», «zəhmətkeşlərin düşməni elan etmə», «siyasi və ayrı-ayrı mülki hüquqlardan məhrum etmə» və s. bu kimi cəza növləri, o dövrün mövcud ictimai-siyasi şəraiti ilə bağlı olmuşdur. Lakin ikinci Məcəllənin qəbulundan sonra keçən 30 il müddət ərzində, ölkədə ictimai-siyasi şərait ciddi dəyişdiyindən 1960-cı ildə Respublikanın yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul edilərkən yuxarıda qeyd edilən cəza növləri cəzanın sistemində daxil

edilməmişdir.

Eləcə də sosial şəraitin dəyişməsi, sürgün və köçürmə növündə cəzanın effektiv tətbiq edilməsinə zəruri təminatın olmaması, qeyd olunan cəza növlərinin 1960-cı il CM ilə müəyyən edilən cəzanın sistemindən çıxarılmasını zəruri etmişdir.

Dövlət məcburiyyətinin kəskin forması olmaqla cəza və onun sistemi həm də müəyyən sabitliyə malik olmalıdır. Bunsuz cinayətkarlıqla mübarizədə istər cəzanın sisteminin, istərsə də bu sistemə daxil olan ayrı-ayrı cəza növlərinin effektiv olub-olmamasını, onların nəyə qadir olduğunu müəyyən etmək olmazdı. Cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsi uzun müddət sınaqdan çıxmış vasitələrin tətbiqini tələb edir.

Cəzanın sistemi eyni vaxtda inkişafda olmalı, təkmilləşdirilməlidir. Bu da cinayətkarlıqla mübarizə tədbirlərinin müntəzəm təkmilləşdirilməsi vəzifəsindən irəli gəlir. Cəzanın sistemi anlayışı ilk növbədə sistemin ümumi elmi anlayışına əsaslanmalıdır.

Sistem anlayışı bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olan müəyyən tamı yaradan zəruri və kifayətləndirici elementlər çoxluğunu nəzərdə tutur. Sistem üçün onu yaradan elementlərin qarşılıqlı əlaqəsilə yanaşı, belə elementlərin yaratdığı tamla (sistemlə) xarici mühit arasında daimi rabitə yaranır və belə qarşılıqlı münasibətdə sistem öz varlığını ifadə edir.

Sistem üçün iyerarxiyalıq, çoxsəviyyəlilik, funksiyaya malik olmaq kimi keyfiyyətlər xarakterikdir¹.

Sistem üçün xarakterik olan əlamətlər baxımından

¹ Философский энциклопедический словарь. М., 1983, с. 610-611.

cəzanın sisteminə ədəbiyyatda verilən anlayışı qənaətləndirici saymaq olmaz. Cinayət hüquq ədəbiyyatında, bir qayda olaraq, cəzanın sisteminə «...tətbiqi məhkəmələr üçün məcburi sayılan, ağırlığına görə müəyyən qaydada düzülmüş cəza növlərinin qəti siyahısıdır» kimi anlayış verilir. Verilən belə anlayışlarda, ilk növbədə cəzanın sisteminə daxil olan cəza növləri arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğu qeyd edilmir. Sistem anlayışı üçün xarakterik olan əlamətlər baxımından qeyd etmək lazımdır ki, cəzanın sistemində cəza növləri tamlığa malik deyildir. Sistemdəki cəza növlərinin hamısının funksional fəaliyyəti təmin edilmir.

Respublikanın 1960-cı il CM ilə müəyyən edilən cəzanın sistemində bəzi cəza növlərinin funksional fəaliyyətinin itməsi sistemdə diskret (fasiləlilik) vəziyyəti yaratmışdır. Belə ki, cəzanın sistemində azadlıqdan məhrum etmədən sonra duran sürgün və köçürmə kimi cəza növlərinin uzun müddət praktikada tətbiq edilməməsi, sonradan isə onların cinayət qanunundan tamamilə çıxarılması, cəzanın sistemində disproporsiya doğurmuş, sistemin funksional fəaliyyətində müəyyən tərəddüdlər yaratmışdır. Qeyd edilən vəziyyət cəzanın sistemində əsasən azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın tətbiqi tezliyini artırmış və bu da süni surətdə cəzanın sərtliliyini gücləndirməyə səbəb olmuşdur.

Cəzanın sistemində yaranmış disproporsiyayı aradan qaldırmaq üçün sistem daxilində cəza növlərinin iyerarxiyası bərpa edilməli və onlar arasında mütənasib «məsafələrlə» uyğun intervalların yaradılmasına nail olunmalıdır. Bunun üçün cəza sistemində azadlıqdan məhrum etmədən sonra

gələn, lakin azadlıqdan məhrum etməyə nisbətən yüngül, islah işlərindən isə nisbətən ağır olan yeni cəza növü cəzanın sisteminə daxil edilməlidir*.

Cəzanın sistemi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan, müəyyən funksiyaya malik, ağırlığına görə qanunla müəyyən edilən qaydada düzülmüş cəza növlərinin qəti siyahısıdır.

Cəzanın sistemi anlayışı bir sıra mühüm əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- cəzanın sisteminə daxil olan cəza növləri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur;
- cəzanın sistemi sosial mühitin neqativ sosial-psixoloji hallarını neytrallaşdırır, cinayətkarlığa təsir göstərir;
- cəzanın sistemi qanunla müəyyən edilən cəza növlərinin qəti siyahısıdır;
- cəzanın növü, həddi, tətbiqi əsasları və qaydaları ancaq qanunda göstərilir;
- CM-in Xüsusi hissəsinin konkret növdən olan cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən maddələrinin sanksiyaları 42-ci maddədəki cəzalar sistemində göstərilən cəza növlərinə görə müəyyən edilir. Tərədilən cinayətə görə cəza təyin edilərkən CM-in 42-ci maddəsində sadalanan cəzaların istənilən növü təyin oluna bilməz. Məhkəmə ancaq təqsirkarın əməlinin tövsif edildiyi maddənin sanksiyasında göstərilən cəza növlərini tətbiq etməkdə haqlıdır;
- cəzanın sistemi ağırlığına görə cəza növlərinin müəyyən qaydada düzülüşünü nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-in 42-ci maddəsində müəyyən edilən cəzanın sistemi cəza növlərinin yüngülündən

* Qeyd edilən müddəə respublikanın 1960-cı il CM-nin 22-ci maddəsində müəyyən edilən cəzanın sistemi ilə bağlıdır.

ağırına doğru istiqamətdə düzülüşünü nəzərdə tutur.

Cəzanın sistemi müxtəlif xarakterli cəza növlərinin çoxluğu ilə xarakterizə olunur. Məcəllənin 42-ci maddəsində 13 növ sistemaltı ünsür kimi cəza növləri müəyyən edilir. Lakin «müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə» cəzasının faktiki iki cəza növünü - «müəyyən vəzifə tutma hüququndan məhrum etmə»ni və «müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə»ni, eləcə də, «Xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə» cəzasının faktiki dörd cəza növünü - «xüsusi rütbədən məhrum etmə», «hərbi rütbədən məhrum etmə», «fəxri addan məhrum etmə», «dövlət təltifindən məhrum etmə»ni təsbit etdiyi nəzərə alınarsa, cəzanın sistemində faktiki 13 cəza növünün deyil, 17 cəza növünün müəyyən edildiyi bəlli olur.

Cəzanın sistemində cəza növlərinin çoxluğu törədilən cinayətlərə görə sanksiyaların daha düzgün qurulmasına, cəzaların ədalətli fərdiləşdirilməsinə kömək edir.

Lakin cəzanın sistemində ifrat sayda cəza növləri daxil edilə bilməz. Buna görə də, cəzanın təsirliliyini və effektiv tətbiqini cəza sistemində daxil edilən cəza növlərinin çoxsaylı olmasından asılı edən cinayət hüququ kursunun müəlliflərinin mövqeyi ilə razılaşmaq olmaz¹.

Hər bir sistemi zəruri və kifayətləndirici sistemaltı elementlər yaratdığı kimi, cəzanın da sistemində **zəruri və kifayətləndirici sayda cəza** növləri daxil etməklə mükəmməl sistem yaradıla bilər.

Cəzanın sistemi üçün xarakterik olan **ikinci xüsusiyyət**

onun humanizm prinsipi ilə bağlılığıdır. Cəza sisteminin humanizmlə bağlılığı sistemə daxil olan cəzaların növləri və onların hədləri ilə əlaqədardır. Cinayət qanununda ölüm cəzası və digər cismani cəzalar nəzərdə tutulmur. Qanunda göstərilən 17 cəza növündən yalnız üç cəza növü məhkumu cəmiyyətdən təcrid edir: intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama; müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə; ömürlük azadlıqdan məhrum etmə. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının ən yüksək həddi 15 ildir. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası rejimi birbaşa cinayət qanunu ilə müəyyən edilir. Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqinə müstəsna hallarda yol verilir.

Cəzanın sistemi üçün xarakterik olan **üçüncü xüsusiyyət** qanunçuluq prinsipi ilə bağlıdır. Cəza sistemində daxil olan cəza növlərinin tətbiqi ancaq qanunla tənzim edilir. Törədilən cinayətə görə tətbiq ediləcək cəza, məhkəmənin mexaniki olaraq cəza sistemindən cəza növünün seçilməsinə əsaslanmır, yalnız Məcəllənin əmələ görə məsuliyyət müəyyən edən Xüsusi hissəsinin normasının sanksiya hissəsində göstərilən cəza tətbiq edilir. Cinayətə görə cəza ilə paralel təhlükəsizlik tədbiri tətbiq edilmir, ümumiyyətlə, qanunda belə tədbirlər sistemi nəzərdə tutulmur.

Cəzanın sistemində daxil olan və burada sadalanan cəza növləri müəyyən əlamətlər üzrə təsnif edilə bilər. Belə təsnif öncə praktik əhəmiyyət kəsb edir, ayrı-ayrı cəza növlərinin düzgün tətbiq edilməsinə kömək edir. Cəza növləri məhkumu cəmiyyətdən təcrid etməklə və ya təcrid etməməklə bağlı olub-olmamasına görə, cəza növlərinin tətbiqi qaydasına, yaxud da cəza növlərinin tətbiqinin

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 2. М., 1999, с. 25.

müstəqilliyinə görə, cəzanın tətbiq edildiyi subyektlərin dairəsinə görə, müddətli olub-olmamasına, habelə məhkuma islah-əmək tərbiyə təsiri göstərməsi əlamətinə görə təsnif edilə bilər.

Cəmiyyətdən təcridətmə ilə bağlı olan cəza növlərinə aşağıdakılar aiddir: intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama; müəyyən müddətə azadlıqdan məhrumetmə; ömürlük azadlıqdan məhrumetmə.

Cəzanın sisteminə daxil olan digər cəza növləri məhkumu cəmiyyətdən təcrid etmə ilə bağlı deyildir.

Cinayət Məcəlləsinin 43-cü maddəsində bu Məcəllənin 42-ci maddəsində nəzərdə tutulan cəza növləri onların **tətbiqi müstəqilliyinə görə** əsas, əlavə, əsas və əlavə cəza növlərinə ayrılır.

Əsas cəzalar məhkəmənin hökmü ilə müstəqil tətbiq edilən və başqa cəza növlərinə qoşulmayan cəzalardır. Əsas cəzalara aiddir: *ictimai işlər, islah işləri, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, azadlığın məhdudlaşdırılması; müəyyən müddətə azadlıqdan məhrumetmə və ömürlük azadlıqdan məhrumetmə.*

Əlavə cəzalar müstəqil tətbiq edilməyən, yalnız əsas cəzalara qoşulan cəzalardır. Cinayət Məcəlləsinin 43.3-cü maddəsində sadalanan cəzalardan belə cəza növlərinə aiddir: xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan, yaxud dövlət təltifindən məhrumetmə, nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrumetmə, əmlak müsadirəsi və Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənara məcburi çıxarma.

Əsas və əlavə cəza növü kimi tətbiq edilən cəza növlərinə aiddir: cərimə, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrumetmə. Sa-

dalanan cəza növləri CM-in Xüsusi hissəsinin maddələrinin sanksiyalarında əsas cəza növü kimi də nəzərdə tutula bilər.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrumetmə əlavə cəza kimi azadlıqdan məhrumetmə, habelə islah işi növündə cəzalara qoşula bilər. Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrumetmə əlavə cəza kimi tətbiq edilən maddənin sanksiyasında nəzərdə tutulub-tutulmamasından asılı olmayaraq məhkəmənin onun tətbiqini zəruri saydığı hallarda təyin edilə bilər.

Subyektlərin dairəsinə görə cəzaların tətbiqi **ümumi və xüsusi cəza** növlərinə görə təsnif edilə bilər. **Ümumi cəza növləri** cinayət törətməkdə təqsirli olan hər bir şəxs barəsində tətbiq edilə bilər. Məsələn, azadlıqdan məhrumetmə, islah işləri, ictimai işlər, azadlığı məhdudlaşdırma.

Hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrumetmə növündə cəzalar **xüsusi cəza növünə** aiddir.

Tətbiq edilən cəzalar müddətlə bağlı olub-olmaması əlamətinə görə müddətli və müddətsiz cəza növlərinə bölünür. **Müddətli cəza növlərinə aiddir.** Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrumetmə; intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama; azadlığın məhdudlaşdırılması; hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma; ictimai işlər; islah işləri; nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrumetmə; müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrumetmə; Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənara məcburi çıxarma.

Бязаларын тятбиг едилмә гайдасына әурә		
Ясас ызалар	Ясас вә яләвә	Яләвә ызалар
Юмцрлик азадлыгдан мящруметмә (ЪМ-ин 42.0.13-ыц маддәси)	Мцяййән вәзифә тутмә вә йә мцяййән фяәлиййәтлә мящуъл олмә щцгугундан мящруметмә (ЪМ-ин 42.0.3-ыц маддәси)	Хисуси вә йә щярби ригбәдән, фяхри аддан вә дювләт тятлифиндән мящруметмә (ЪМ-ин 42.0.5-ыи маддәси)
Мцяййән мцддәтә азадлыгдан мящруметмә (ЪМ-ин 42.0.12-ыи)		Ъяримә (ЪМ-ин 42.0.1-ыи маддәси)
Интизам характерли щярби щиссәдә сахламә (ЪМ-ин 42.0.11-ыц маддәси)		Ямләк мцсадирыси (ЪМ-ин 42.0.80-ыи маддәси)
Азәдлыбын мящудлашдырылмәси (ЪМ-ин 42.0.10-ыу маддәси)		Азәрбајған Республикасынын щцдудларындән кянара мяъбури чыхармә (ЪМ-ин 42.0.9-ыу маддәси)
Щярби хидмәт цзрә мящудлашдырма (ЪМ-ин 42.0.7-ыи маддәси)		
Ислащ ишләри (ЪМ-ин 42.0.06-ыы маддәси)		
Иътимаи ишләр (ЪМ-ин 42.0.4-ыц маддәси)		

a) cərimə

163

Cərimə törədilən cinayətin ağırlığı və məhkumun əmlak vəziyyəti nəzərə alınmaqla on min manatadək miqdarda müəyyən olunur (43).

Cərimə mülkiyyət əleyhinə, habelə iqtisadi fəaliyyət sahəsində edilən cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən əksər normaların sanksiyalarında nəzərdə tutulur. Hazırda cərimə məhkəmə təcrübəsində nisbətən geniş tətbiq edilən cəza növü hesab edilir.

Cərimə **əsas cəza** növü kimi aşağıdakı hallarda təyin edilir:

2) cərimə, cinayətə görə qanunda nəzərdə tutulan cəzadan daha yüngül olan cəza kimi təyin edilir (CM-in 62-ci maddəsi);

Cərimə əlavə cəza kimi Məcəllənin Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan hallarda **islah işindən başqa** bütün digər

əsas cəza növlərinə qoşula bilər¹.

Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 23-cü maddəsinə əsasən cəriməni müəyyən edən hökm qanuni qüvvəyə mindiyi gündən ***bir aydan gec olmayaraq*** müvafiq bank hesabına köçürülməklə ödənilməlidir. Məhkəmə icraçısı cərimə ödənilmədiyi halda məhkumu, ondan cərimənin məcburi tutulacağı barədə xəbərdar edir. Məhkum cəriməni üzrlü səbəbdən bir ay müddətində ödəyə bilmədikdə Azərbaycan Respublikası CPM-in 510.3-cü maddəsinə əsasən məhkəmə məhkum tərəfindən cərimənin ödənilməsini altı ayadək müddətə təxirə sala bilər və ya cərimənin hissə-hissə ödənilməsini müəyyən edə bilər.

Cərimə ilə bağlı hökmün icrasının təxirə salınması məsələsinə məhkumun ərizəsi əsasında məhkəmə tərəfindən baxılır (CPM-in 510.4-cü maddəsi).

Məhkum cəriməni müəyyən edilən müddətdə ödəmədikdə cərimə növündə cəzanın icrası hökmünü çıxarmış məhkəmə tərəfindən məcburi qaydada, yəni məhkumun xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakına və ya ümumi mülkiyyətdə olan payına yönəldilməklə həyata keçirilir. Məhkumun əmlakı olmadıqda, yaxud da əmlak olsa da, cərimənin tamamilə ödənilməsi üçün kifayət etmədikdə, cərimənin tutulması məhkumun əmək haqqına, yaxud başqa qazancına yönəldilir.

Cinayət Məcəlləsinin 44-cü maddəsinə və Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 26-cı maddəsinin göstərişinə görə, məhkum ona edilən rəsmi xəbərdarlıqdan sonra cəriməni ödəməkdən boyun qaçırırsa və onun xüsusi mülkiyyətdə

¹ Bax. «Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə və İnzibati Xətalər Məcəlləsinə dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu». 16 may 2008-ci il.

əmlakı, ümumi mülkiyyətdə payı və digər qazancı olmazsa, məhkəmə əsas cəza kimi təyin edilmiş bu cəza növünü məhkəmə icraçısının təqdimatına əsasən ictimai işlər, islah işləri və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilə əvəz edə bilər.

Lakin qanunda cərimənin ictimai işlərlə, islah işləri ilə, habelə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilməsinin mexanizmi müəyyən edilməmişdir*.

b) nəqliyyat vasitələrini idarəetmə hüququndan məhrum etmə

Nəqliyyat vasitələrini idarəetmə hüququndan məhrumetmə əlavə cəza növüdür, müddətlidir.

Nəqliyyat vasitələrini idarəetmə hüququndan məhrumetmə cəza növü bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda cinayətin xarakteri, təqsirkarın şəxsiyyəti və cinayətin digər halları nəzərə alınmaqla, bir ildən beş ilədək müddətə təyin edilir (CM-in 45-ci maddəsi).

Nəqliyyat vasitələrini idarəetmə hüququndan məhrum etmə, azadlıqdan məhrum etmə, habelə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzalara qoşulduqda cəzanın bu növü azadlıqdan məhrum etmə, habelə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzanın icra edildiyi bütün müddətə şamil edilir. Məhkum azadlıqdan məhrumetmə,

* Əgər təyin edilən cərimə cəzası – azadlıqdan məhrumetmə, ictimai işlər və ya islah işləri cəza növləri ilə alternativ formada sanksiyada nəzərdə tutulursa, onun icrasından boyun qaçırıldıqda bu halda cərimə sanksiyada göstərilən azadlıqdan məhrumetmə ilə, habelə digər alternativ cəzalardan biri ilə əvəz edilə bilər. Rusiyanın təmsalında belə məzmununda mətn CM-nin 44-cü maddəsinə əlavə edilməsini məqbul sayırıq.

habelə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasını çəkdiyi müddətdə heç bir nəqliyyat növünü (traktoru, avtomobili, digər özüyəriyən maşınları) idarə edə bilməz. Bu cəza növünün icrası azadlıqdan məhrum etmə və intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzaların icrası başa çatdıqdan sonra başlayır.

c) müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə cəzası məhkəmənin hökmü ilə şəxsə bu və ya başqa vəzifəni tutmağı, yaxud da müəyyən növ əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmağı qadağan edir. Bu cəza əsas cəza növü kimi bir ildən beş ilə qədər, əlavə cəza növü kimi bir ildən üç ilə qədər müddətə tətbiq edilir (CM-in 46-cı maddəsi).

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə cəzası vəzifəsi ilə və ya peşə fəaliyyətilə əlaqədar cinayət törədən şəxslərə təzyiq və tərbiyəvi təsir göstərməklə bərabər, həm də belə şəxslərin təkrar cinayət etmələrinin qarşısının alınmasına kömək edir.

CM-in 46-cı maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə *dövlət orqanlarında, yerli özünüidarə orqanlarında* konkret vəzifə tutmağın və ya konkret peşə və ya digər fəaliyyətlə məşğul olmağın qadağan edilməsindən ibarətdir.

Xarakterinə görə törədilən cinayət vəzifə və ya peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar olduqda, məhkəmə məhkumun vəzifədə qalmasını və ya belə peşə ilə məşğul olmaq

hüququnun saxlanmasını mümkün hesab etmir. Bu cəza hökmü göstərilən müddətə məhkumu vəzifə və ya peşə seçmə kimi subyektiv hüquqlardan məhrum edir.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə məhkumu bir sıra imtiyazlardan, yaxud da üstünlüklərdən məhrum edir, yaxud da onun hüquqlarını məhdudlaşdırır (məsələn, cəzanın tətbiqi ilə əlaqədar müəyyən vəzifənin, yaxud da peşənin itirilməsi, xüsusi əmək stajında fasilənin yaranması və s.). Araşdırılan cəza növü xeyli müddətə təyin edildikdə, bu, məhkumun ixtisas dərəcəsinin dəyişməsinə, yeni peşəyə yiyələnməsini zəruri edir. Beləliklə, bir tərəfdən, məhkum mənəvi iztiraba məruz qalır, digər tərəfdən, ona əmlak xarakterli zərər yetirilir.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə yalnız əməlin tövsiyə edildiyi maddənin sanksiyasında nəzərdə tutulduqda, yaxud da CM-in 62-ci maddəsinə əsasən qanunda nəzərdə tutulduğundan daha yüngül cəza növünə keçilən hallarda, əsas cəza kimi təyin edilə bilər.

Müəyyən hallarda araşdırdığımız cəza növü maddənin sanksiyasında digər əsas cəzalarla alternativ formada əsas cəza kimi nəzərdə tutulursa, məhkəmə digər əsas cəzanı təyin edərsə, belə halda müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəzanı əlavə cəza kimi təyin etməyi zəruri hesab edərsə, o, CM-in 46-cı maddəsinə istinad etməklə bu cəza növünü əlavə cəza növü kimi təyin edə bilər. Məsələn, CM-in 308.1-ci maddəsinin sanksiyasında müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə

əsas cəza kimi nəzərdə tutulur. Məhkəmə 308.1-ci maddəsilə cəza təyin edərkən cərimə növündə cəzanı əsas cəza kimi təyin edirsə, bu maddənin sanksiyasında əsas cəza kimi nəzərdə tutulan müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzasını əlavə cəza kimi təyin etmək üçün hökmən CM-in Ümumi hissəsinə - 46-cı maddəyə istinad etməlidir. Əks halda o, bir cinayətə görə iki əsas cəza təyin etmiş olardı¹.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə növündə cəza tətbiq edilən maddənin sanksiyasında nə əsas, nə də ki, əlavə cəza kimi müəyyən edilməmişdirsə, lakin məhkəmə bu cəzanı əlavə cəza kimi tətbiq etməyi zəruri hesab edirsə, CM-in 46-cı maddəsinə istinad etməklə onu tətbiq edə bilər (CM-in 46.2-ci maddəsi).

CM-in 46.3-cü maddəsində aşağıdakı məzmununda göstəriş vardır: «Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəza növünün ictimai işlərə, islah işlərinə əlavə olaraq təyin edildiyi hallarda, habelə şərti məhkum etmə zamanı əlavə cəzanın müddəti hökmün qanuni qüvvəyə mindiyi andan hesablanır».

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəzanın icrası ilə bağlı işəgötürən hökmün surətini aldığı gündən sonra üç gün ərzində məhkumla əmək müqaviləsinə qanunvericilikdə

¹ Azərbaycan Ali Məhkəməsi Plenumunun «Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin əlavə cəza tədbirlərinin təyini təcrübəsi haqqında» 28 dekabr 1972-ci il tarixli 2 №-li qərarı (Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Азербайджанской ССР (1961-1983). Баку: Азернешр, 1985, с. 133.).

nəzərdə tutulmuş qaydada xitam verir və məhkəmənin hökmünə uyğun olaraq məhkumun əmək kitabçasına onun hansı əsaslar, hansı müddətə və hansı vəzifəni tutma hüququndan məhrum edilməsi və ya hansı fəaliyyət növü ilə məşğul olma hüququndan məhrum edilməsi barədə qeyd edir. Hökmü çıxarmış məhkəməyə bu barədə dərhal məlumat verilir.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəza təyin edilmişdirsə, müdiriyyət hökmə zidd olmadıqda, məhkumun razılığı ilə ona başqa vəzifə və ya başqa fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq imkanı yarada bilər.

Qanun *vəzifə* anlayışı altında seçki yolu ilə və ya təyin etmə qaydasında tutulan pullu, yaxud ictimai əsaslarla olan vəzifələri, habelə daimi və ya müvəqqəti vəzifələri nəzərdə tutur. *Fəaliyyət* dedikdə, dövlət idarə və müəssisələrində, ictimai idarə və müəssisələrdə, habelə yerli özünüidarə orqanlarında şəxsin müəyyən peşə ilə əlaqədar işləməsi (məsələn, tibb müəssisələrində çalışan həkimin fəaliyyəti) nəzərdə tutulur.

Şəxs iki və ya daha artıq cinayəti törətməkdə təqsirli olan hallarda məcmuya daxil olan cinayətlərin hər biri üzrə əsas cəza ilə yanaşı, araşdırdığımız cəza növü də əlavə cəza kimi təyin edilə bilər. Məcmuya daxil olan cinayətlərə görə təyin edilən əlavə cəzalar eyni cəza növünə aiddirsə (məsələn, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə), az ciddi cəza daha ciddi cəza ilə əhatə edilməklə, yaxud da həmin cəzalar tam və ya qismən toplanılmaqla təyin edilən əlavə cəza qəti cəzaya qoşulur. Əgər məcmuya daxil olan cinayətlər üzrə

təyin edilən əlavə cəzalar müxtəlif növlüdürsə (məsələn, əmlak müsadirəsi və müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə), belə halda onlar təyin edilən qəti cəzaya müstəqil qoşulur.

Hökmərin məcmusu qaydasında cəza təyin edilərkən məcmuya daxil olan cinayətlərin hər biri üzrə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə növündə əlavə cəza təyin olunan hallarda, cəzalar CM-in 67-ci maddəsində müəyyən edilən əsaslarla toplanır və qəti cəzaya qoşulur.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etməni nəzərdə tutan məhkəmənin hökmünün icrasından məhkumun boyun qaçırmasına, habelə məhkəmənin hökmünün işə qəbul etmə və işdən çıxarma hüququ olan vəzifəli şəxs tərəfindən icra edilməməsinə görə həm məhkum, həm də bu şəxslər barəsində CM-in 306-cı maddəsilə məsuliyyət yaranır.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməyə məhkum olunmuş şəxs əmək müqaviləsi bağlayarkən onun əmək kitabçasında müvafiq qeyd olmadıqda işəgötürən bu cəzanın icrasına nəzarət edən müvafiq məhkəmə icraçısının təqdimatı ilə məhkəmənin hökmünə uyğun olaraq həmin əmək kitabçasında onun hansı əsasla, hansı müddətə və hansı vəzifəni tutma hüququndan məhrum edilməsi və ya hansı fəaliyyət növü ilə məşğul olma hüququndan məhrum edilməsi barədə qeyd edir (CİM-in 29.3-cü maddəsi).

Məhkəmə bu cəza növünü təyin edərkən şəxsin konkret hansı vəzifəni tutmasından, yaxud hansı peşə ilə məşğul olmaq hüququndan məhrum edildiyini hökmdə dəqiq

göstərməlidir. Bunun üçün məhkəmə, ilk növbədə, törədilən cinayətin xarakterini, əməllə məhkumun vəzifəsi və ya peşə fəaliyyəti arasında olan əlaqəni nəzərə alır. Hökmdə məhkumun məsul vəzifə tutmasının (məsələn, ticarət sahəsində) və ya maddi məsuliyyətlə əlaqədar vəzifə tutmasının qadağan edilməsi, onun birinci halda ticarət təşkilatlarında məsul vəzifə ilə əlaqədar olmayan vəzifə tutmasını, ikinci halda isə, ticarət təşkilatlarında maddi məsuliyyətlə əlaqədar olmayan fəaliyyət ilə məşğul olmasını istisna edə bilməz.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma cəzasının icrasından boyun qaçırılan müddət cəzanın müddətinə hesablanmır. Bu cəzanın müddətləri aylarla və illərlə hesablanır.

Törədilən cinayətə görə əmlak müsadirəsi, cərimə və s. kimi əlavə cəzaların tətbiqi məhkum barəsində həm də müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmənin əlavə cəza kimi tətbiqini istisna etmir.

ç) ictimai işlər

İctimai işlər əsas cəza növüdür, müddətli cəzadır və törədilən cinayətə görə məsuliyyət müəyyən edən maddənin sanksiyasında nəzərdə tutulan hallarda tətbiq edilir. İctimai işlər altmış saatdan iki yüz qırx saata qədər müddətə müəyyən edilir və gün ərzində dörd saatdan artıq olmamaqla icra edilir.

İctimai işlər cəza növü məhkum tərəfindən gündəlik əsas işindən və təhsilə sərf etdiyi vaxtdan kənar, asudə vaxtında cəmiyyətin xeyrinə əvəzi ödənilmədən ictimai fay-

dalı işlərin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Belə işlərin növləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

İctimai işlər növündə cəza məhkumun yaşadığı ərazinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (yerli icra hakimiyyəti orqanının) müəyyən etdiyi ictimai yerlərdə məhkəmə icraçısının bilavasitə nəzarəti ilə icra edilir. Lakin ictimai işlərin icrası zamanı məhkəmə icraçısının bilavasitə məhkumun başının üstə durması, işin icra olunduğu yerə gəlməsi məcburi deyildir.

İctimai işlərin icrasına məhkumu işəgötürən şəxs (orqan, təşkilat) nəzarət edir. İşəgötürən məhkumların işlədikləri saatların uçotunu aparır və ictimai işlərin yerinə yetirilməsindən boyun qaçırma halları barədə məhkəmə icraçısına məlumat verir.

İctimai işlər növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslər məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünün surətinin və müvafiq göstərişin məhkəmə icraçısı tərəfindən alındığı gündən on beş gün müddətində cəzanın çəkilməsinə cəlb olunurlar.

Məhkumlar ictimai işləri yerinə yetirdikləri yerin müəssisədaxili intizam qaydalarına riayət etməli, əməyə vicdanla yanaşmalı, onlar üçün müəyyən olunmuş yerlərdə və hökmə müəyyən olunmuş müddətdə işləməli və yaşayış yerini dəyişdikdə bu barədə məhkəmə icraçısına məlumat verməlidirlər (CİM-in 35.1-ci maddəsi).

İctimai işlər növündə cəzanın icrası, bir qayda olaraq, həftə ərzində on iki saatdan az olmayaraq müəyyən edilir. İctimai işlər istirahət günlərində və məhkumun əsas işindən və ya təhsilindən asudə vaxtlarında dörd saatdan, iş

günlərində isə iki saatdan, məhkumun razılığı ilə isə dörd saatdan çox ola bilməz.

Bu cəza növü yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin edildikdə onları gün ərzində icra müddəti daha az olur. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, ictimai işlər on beş yaşına qədər olan şəxslərə təyin edildikdə, işin gündəlik müddəti iki saatdan, on beş yaşından on altı yaşına qədər məhkumlar üçün isə gündə üç saatdan artıq ola bilməz.

Məhkum cəzanı icra etməkdən qəsdən boyun qaçırdıqda, ictimai işlər azadlığı məhdudlaşdırma və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilir. İctimai işlər azadlığı məhdudlaşdırma və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza ilə əvəz edildikdə məhkumun ictimai işləri yerinə yetirdiyi müddət nəzərə alınır. İctimai işlər göstərilən cəza növləri ilə əvəz edildikdə ictimai işin 8 saati azadlığı məhdudlaşdırmanın bir gününə, on iki saati müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmənin bir gününə bərabər tutulur.

İctimai işlər cinayət törətmiş birinci və ikinci qrup əlillərə, hamilə qadınlara, himayəsində səkkiz yaşına qədər uşağı olan qadınlara, pensiya yaşına çatmış qadın və kişilərə, hərbi xidmətə çağırış üzrə müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulara tətbiq edilmir.

d) xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə

Xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə əlavə cəza növüdür. Bu cəza növü rütbədən, fəxri adlardan və dövlət təltiflərindən məhrum etməklə məhkumun sosial və iqtisadi xarakterli dəyərləri,

imtiyazları itirməsinə səbəb olur, ona psixoloji təsir göstərir.

Xüsusi rütbə prokurorluq, daxili işlər, ədliyyə orqanlarının əməkdaşlarına, diplomatik, gömrük, vergi xidməti orqanları işçilərinə və başqalarına verilən rütbədir.

Hərbi rütbə Respublika Silahlı Qüvvələri sırasında xidmət edən zabit və ali zabit heyətinə verilən rütbədir¹.

Fəxri ad çoxillik vicdanlı əmək fəaliyyətinə, peşəkar yaradıcılığa görə elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyat və incəsənətə verdiyi «qiymətli» töhfələrə görə vətəndaşlara verilən addır. Məsələn, dövlət mükafatı laureatı, əməkdar elm xadimi, xalq artisti və s.²

Dövlət təltifi vətəndaşlara verilən orden və medalları, fərqlənmə nişanlarını və s. nəzərdə tutur.

Cinayət törədən şəxsin rütbəsi, orden və ya medalları, fəxri adları varırsa, məhkəmə məhkumu bunların hamısından, yaxud da bir hissəsindən məhrum edə bilər.

Məhkəmənin xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə barədə hökmü qüvvəyə mindikdən sonra hökmün surəti və müvafiq təqdimat məhkəmə tərəfindən xüsusi və ya hərbi rütbəni, fəxri adı və dövlət təltifini vermiş orqana göndərilir.

Müvafiq orqan müəyyən edilmiş qaydada məhkumun xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum edilməsi haqqında müvafiq sənədlərə yazılı qeyd edir, habelə şəxsin xüsusi və ya hərbi rütbə, fəxri addan və dövlət təltifi ilə əlaqədar hüquq və güzəştlərdən məhrum

edilməsinə dair tədbirlər görür (CİM-in 159-cu maddəsi).

Ehtiyatda olan hərbi qulluqçuya dair hökmün surəti onun qeydiyyatda olduğu hərbi komissarlığa göndərilir.

Hökmün surətini və təqdimatı alan müvafiq orqan bir ay ərzində hökmü çıxaran məhkəməyə onun icra edilməsi haqqında məlumat verir.

e) islah işləri

İslah işləri əsas cəza növüdür, müddətli cəzadır, maddi məhrumiyyətlə və islah-əmək təsir tədbirləri ilə bağlıdır.

İslah işləri törədilən cinayətə görə qanunda nəzərdə tutulan halda məhkəmə tərəfindən tətbiq edilir. Beləliklə, islah işləri hökmdə göstərilən müddətə, qazancın müəyyən faizini dövlət gəlirinə tutmaqla məhkumun əməyə cəlb edilməsində ifadə olunan cəza növüdür.

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi islah işləri növündə cəzanın anlayışında qismən dəyişiklik etmişdir. Cinayət Məcəlləsinin 49-cu maddəsində qeyd edilir ki, islah işləri iki aydan iki ilədək müddətə təyin edilir və həmin cəza məhkumun **iş yerində** çəkilir. Köhnə qanun islah işinin məhkumun iş yerindən kənarda da icrasını müəyyən edirdi.

Nisbi işsizliyin mövcudluğu, dövlət sektorunda olan müəssisələrin işləmədiyi şəraitdə islah işinin məhkumun iş yerindən kənarda icrasını təmin etməyin mümkün olmayacağına nəzərə alaraq qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsi islah işlərinin ancaq məhkumun iş yeri olan hallarda təyin olunmasını müəyyən etmişdir.

İslah işləri öz məzmununa görə vətəndaşların əmək hüquqlarını və bununla bağlı iqtisadi hüquqlarını

¹ Çağırışçı...hərbiçi...qanun. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001, s. 55.

² Dövlət təltifləri, fəxri adlar və nişanlar haqqında (Azərbaycan Respublikasının qanunlar külliyatı. I cild. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001, s. 760-792).

məhdudlaşdırır.

İslah işləri əsas cəza növü kimi ancaq tətbiq edilən maddənin sanksiyasında nəzərdə tutulan hallarda təyin edilir. Tətbiq edilən maddənin sanksiyasında nəzərdə tutulmasa da, istisna hal kimi, islah işləri, həm də cinayətə görə müəyyən edilmiş cəzadan daha yüngül cəza təyin edilən hallarda da tətbiq edilə bilər.

Məlum olduğu kimi, islah işləri məhkumun iş yerində icra edilsə də, məcburi xarakter daşıyır. CİM-in 47-ci maddəsinin göstərişinə görə, məhkumun işləməkdən boyun qaçırması, başqa işə keçməsi və ya işdən azad edilməsi haqqında əvvəlcədən məhkəmə icraçısına məlumat verilir.

İslah işləri növündə cəzanın icrası müddəti məhkumun işlədiyi və onun qazancından tutmaların aparıldığı aylarla və günlərlə hesablanır.

Məhkumun işlədiyi günlərin sayı məhkəmənin cəza üçün müəyyən etdiyi təqvim ayına düşən iş günlərinin sayına uyğun olmalıdır. Məhkum göstərilən miqdarda iş günlərini işləmədikdə və işlənməmiş günlərin cəza müddətinə hesablanması üçün qanunla müəyyən edilmiş əsaslar olmadıqda, islah işləri növündə cəzanın icrası nəzərdə tutulmuş miqdarda iş günlərinin məhkum tərəfindən tamamilə işlənməsinə qədər davam edir.

İslah işləri növündə cəzanın çəkilməsi hökmü qanuni qüvvəyə mindiyi gündən icraya yönəldilir. Məhkəmə icraçısı üç gün müddətində hökmün surətini və müəyyən edilən formada bildirişi işəgötürənə göndərir. Müdiriyyət belə göndərişi alan gündən faktiki islah işinin icrası başlanmış sayılır.

Məhkum əvvəlki iş yerini itirdikdə məhkəmə icraçısı

məhkuma üç ay müddətində işə girməyi təklif edir və zəruri olduqda ona işə düzəlməkdə kömək edir. Dərhal iş tapmaq mümkün olmadıqda, məhkəmə icraçısı məhkumu məşğulluq xidməti orqanlarında qeydiyyatla salır. Məhkum məşğulluq orqanının ona təklif etdiyi işdən imtina edə bilməz.

İslah işləri cəzasının icrasına baxan məhkəmə icraçısı islah işlərinə məhkum olunmuş şəxsləri işə göndərir, yaxud da onlara işə düzəlməkdə yardım göstərir, məhkumların qazancından tutmaların düzgün aparılmasına nəzarət edir, məhkumlarla tərbiyə işi aparılmasında iştirak edir, islah işlərinə məhkum olunmuş şəxslərin uçotunu aparır, islah işini çəkməkdən boyun qaçıran məhkumların axtarılmasını təşkil edir, əmək qabiliyyətini itirmiş məhkumların cəzasının başqa cəza növü ilə əvəz edilməsi ilə əlaqədar məhkəmə qarşısında vəsatət qaldırır və s.

Ümumiyyətlə, iş üzrə islah işləri cəzasının çəkilməsinə mane ola biləcək məlumatlar müəyyən edildikdə, məhkəmə şəxsə nəinki islah işi cəzası təyin etmir, həm də azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan başqa növ cəza təyin edir.

Törədilən əmələ görə seçilən maddənin sanksiyasında islah işi ilə yanaşı, başqa cəza növləri də nəzərdə tutulan hallarda, islah işlərinin tətbiqi haqqında məsələnin düzgün həlli hökmün icrası üçün həlledici əhəmiyyəti olan məsələlərin - cinayət törədən şəxsin şəxsiyyəti, əmək qabiliyyətinin olub-olmaması, ailə vəziyyəti, ailədə uşaqların sayı, təqsirkarın istehsalatda və məişətdə davranışı, əməyə münasibəti, cinayət edilən vaxt təqsirkarın işləməməsinin səbəbləri və s. haqqında məlumatların diqqətlə aydınlaşdırılmasından asılıdır. İslah işləri növündə cəza təyin

edərkən məhkəmə hökmdə bunun müddətini və məhkumun əmək haqqının neçə faizinin dövlət xeyrinə tutulacağını göstərməlidir. Hökmdə göstərilən konkret tutma faizi cinayətin ağırlığından, məhkumun ailə və maddi vəziyyətindən, cinayət nəticəsində dəymiş zərərin həcmindən və s. asılı olaraq müəyyən edilir.

İslah işlərinə məhkum olunmuş şəxslərin qazancından tutmalar bütün qazanc məbləğindən ödəniləcək vergilər və digər tədiyələr istisna edilmədən, habelə icra sənədləri üzrə məhkum barəsində mövcud olan iddialardan asılı olmayaraq aparılır.

Tutmalar ayın ikinci yarısında əmək haqqı verilərkən hər işlənmiş ay üçün, məhkum işdən çıxdıqda isə ayın işləmiş hissəsi üçün aparılır. Əvəzçilik üzrə işləyən şəxslərdən tutmalar hər iş yerindəki qazancdan olur.

Tutmalar ictimai təminat və ictimai sığorta qaydası ilə alınan pensiyalardan və müavinətdən, birdəfəlik verilən və əmək haqqı sistemində nəzərdə tutulmayan ödəmələrdən, ezamiyyətlərlə əlaqədar xərclər üçün əvəz kimi verilən məbləğlərdən və başqa ödəmələrdən aparılır.

Kənd təsərrüfatı sahələrində işləyən və cinayət etdiyinə görə islah işinə məhkum edilən şəxslərdən tutmalar, onların gəlirinin həm pul, həm də natura hissəsindən aparılır. Gəlirin məhkumlardan tutulmuş natura hissəsi təsərrüfat orqanlarının sərəncamında qalır, dövlət satınalma qiymətləri üzrə onun dəyəri isə dövlətin nəfinə keçirilir. Tutulmuş pul məbləği hər ay təminatlı əmək haqqı verilən gün dövlətin nəfinə keçirilir.

Tutmalar gəlirin natura hissəsi daxil olmaqla və kənd təsərrüfatı ilinin yekunlarına görə haqq-hesab çəkildikdə aparılır. Əmək haqqı birdəfəlik mükafat qaydasındadırsa

(yazıçılar, bəstəkarlar, heykəltəraşlar, rəssamlar və b.), tutmalar aylıq orta mükafat məbləğinə görə hesablanır.

Məhkumun üzrlü səbəblərə görə işləmədiyi və ona qanuna uyğun olaraq əmək haqqı verildiyi vaxt cəzanın çəkilməsi müddətinə hesablanır.

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət verilməyən xəstəlik vaxtı islah işlərinin çəkilməsi müddətinə hesablanmır.

İslah işləri cəzasını çəkərkən məhkum yol verdiyi hüquq pozuntusuna görə həbs qismində inzibati tənbeh almışsa, ona təyin olunan inzibati tənbeh müddəti islah işlərinin çəkilməsi müddətinə hesablanmır.

Məhkumların islah işləri cəzasını çəkdiqləri yer üzrə müəssisə, idarə və təşkilatların müdiriyyəti bu növ cəzanın icrası ilə əlaqədar bir sıra vəzifələri yerinə yetirirlər. Belə ki, müdiriyyət məhkəmə hökmünün məzmunu ilə əmək kollektivini tanış edir, kollektivin köməyi ilə məhkumların davranışına nəzarət edir, onlarla tərbiyə işi aparılmasını təşkil edir, məhkumların peşə ixtisasının artırılmasına qayğı göstərir, məhkum barəsində həvəsləndirmə və tənbeh tədbirləri tətbiq edir, məhkumun qazancından dövlətin nəfinə tutmaların vaxtında keçirilməsini təşkil edir, cəza çəkməkdən boyun qaçıran məhkumlar barəsində məhkəmə icraçılarına məlumat verir. İslah işləri növündə cəzaya məhkum edilən şəxs cəzanı çəkməkdən boyun qaçırdıqda məhkəmə icraçısı ona rəsmi xəbərdarlıq edir. Belə xəbərdarlıq nəticə vermədikdə, məhkəmə icraçısı islah işləri növündə cəzanın çəkilməmiş hissəsinin azadlığı məhdudlaşdırma və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza ilə əvəz edilməsinə dair məhkəmə qarşısında vəsatət qaldırır.

Məhkəmə qaldırılan vəsatəti əsaslı hesab etdikdə, islah işinin çəkilməmiş müddətinin bir gününü azadlığı məhdudlaşdırmanın bir gününə, yaxud da islah işlərinin üç gününü azadlıqdan məhrum etmənin bir gününə bərabər tutaraq islah işlərini ya azadlığı məhdudlaşdırma, ya da ki, müddətli azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edir.

Cinayət hüquq ədəbiyyatında cəzanın növü kimi islah işləri birmənalı qiymətləndirilmir. Məsələn, müəlliflərdən V.D.Menşaginın fikrincə, islah işləri müəyyən qədər «maskalanmış» cərimədir. Müəllifə görə, islah işləri hətta cərimə növündə cəzadan yüngüldür, çünki cərimə birdəfəlik, islah işləri aylar üzrə ödənilir¹. Müəllifin islah işi ilə cərimənin bənzəyişinə dair söylədiyi fikir nə qədər inandırıcı görünsə də, hər halda islah işi ilə cərimə arasında xeyli fərqlər vardır. Islah işi cərimədən aşağıdakı əlamətlərə görə fərqlənir:

1)icrasının xarakterinə görə: cərimə birdəfəyə ödənilirdi halda (istisna hallarda altı ay ərzində), islah işləri, təyin edilən cəzanın bütün müddəti üzrə icra olunur;

2)sosial-hüquqi nəticələrinə görə: islah işləri əmək fəaliyyəti sahəsində müəyyən məhdudiyyətlərlə bağlı olduğu halda, cərimə belə məhdudiyyətlə bağlı deyildir;

3)bu cəza növlərinin icrasından boyun qaçırma hallarında onların icrası qaydasına görə, islah işlərinin icrasından boyun qaçırma cəzanın çəkilməyən müddəti azadlığı məhdudlaşdırma və ya müddətli azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz edildiyi halda, cərimə belə cəza növləri ilə əvəz edilə bilməz;

¹ Меньшагин В.Д. О принудительных работах по месту работы. «Социалистическая законность», 1938, №12.

4)islah işləri əsas cəza növü olduğu halda, cərimə həm əsas, həm də əlavə cəza növüdür;

5)islah işləri əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə təyin edilə bilmədiyi halda, cərimə növündə cəza belə şəxslərə təyin edilə bilər¹.

ə) hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma

Hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma əsas cəza növüdür, müddətli cəzadır, qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində ilk dəfə nəzərdə tutulmuşdur.

CM-in 50-ci maddəsində bu cəza növünün anlayışı müəyyən edilmişdir. Orada deyilir: «Hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma kontrakt (bağlaşma) əsasında hərbi xidmət keçən və hərbi xidmət əleyhinə cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş hərbi qulluqçulara bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş islah işləri əvəzinə iki aydan iki ilədək müddətə tətbiq edilir.

Hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma cəzasına məhkum olmuş şəxsin qazancından dövlət nəfinə beş faizdən iyirmi faizədək məbləğdə pul tutulur.

Hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma cəzasına məhkum olunmuş şəxs cəzasını çəkdiyi müddətdə vəzifəsində və ya rütbəsində yüksələ bilməz, cəzanın müddəti isə növbəti hərbi rütbənin verilməsi üçün xidmət illərinə hesablanma bilməz».

Hökm qüvvəyə mindikdən sonra hərbi hissə komandiri üç gündən gec olmayaraq yazılı əmr verir. Əmrdə məhkum olunmuş hərbi qulluqçunun vəzifədə və rütbədə

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 2. М.: 1999, с. 41-42.

yüksəlməməsinin müddəti, cəza müddəti dövründə növbəti hərbi rütbənin verilməməsi, cəzanın müddətinin xidmət illərinə daxil edilməməsi göstərilir. Əmrdə, həmçinin cəza müddəti ərzində məhkumun aldığı aylıq pul təminatından dövlət nəfinə tutulacaq məbləğ göstərilir.

Əgər törədilmiş cinayətin xarakteri və digər hallar nəzərə alınmaqla məhkum tabeliyində olan şəxslərə rəhbərlik etməklə əlaqədar vəzifədə saxlanıla bilməzsə, o, müvafiq komandirin əmrinə və ya təqdimatına əsasən həmin hərbi hissədə, yaxud digər hərbi hissədə başqa vəzifəyə keçirilir. Belə hallarda hökmü çıxarmış məhkəməyə dərhal məlumat verilir (CİM-in 135-ci maddəsi).

CM-in 76-cı maddəsinə əsasən, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma növündə cəza çəkən şəxs cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilə bilər.

Hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma cəzasını çəkən şəxs hərbi xidmətdən tərxis olunduqda, hərbi hissənin komandiri cəzanın çəkilməmiş hissəsinin digər cəza növü ilə əvəz olunması üçün məhkəməyə təqdimat verir. Məhkum da öz növbəsində cəzasının başqa daha yüngül cəza ilə əvəz edilməsilə bağlı məhkəməyə ərizə ilə müraciət edə bilər.

Bu cəza növünü islah işləri növündə cəzadan fərqləndirmək lazımdır. Hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma cəza növü kontrakt üzrə xidmət edən hərbi qulluqçular barəsində tətbiq edilə bilər. İslah işləri isə əmək qabiliyyəti və əsas iş yeri olan daha geniş dairədən olan hər bir subyekt barəsində tətbiq edilə bilər.

İslah işləri növündə cəza ancaq əmək və maddi xarakterli hüquqi məhdudiyyətlə bağlı olduğu halda, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma cəzası maddi məhdudiyyətlə

yanaşı, digər məhdudiyyətlər də müəyyən edir. Belə ki, cəza müddəti ərzində məhkuma rütbədə və vəzifədə yüksəlməyə imkan verilmir. Cəzanın müddəti məhkumun növbəti rütbə alması üçün zəruri olan müddətə hesablanmır.

İslah işləri növündə cəzanı çəkməkdən qəsdən boyun qaçıрма hallarında qanunla islah işinin çəkilməyən müddəti azadlığı məhdudlaşdırma və ya müddətli azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza ilə əvəz edildiyi halda, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma cəzasını çəkməkdən boyun qaçıрма hallarında bu cəzanın başqa cəza növü ilə əvəz edilməsinə dair qanunda göstəriş nəzərdə tutulmur.

f) Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma

Respublikanın hüduqlarından (ərazisindən) kənara məcburi çıxarma *əlavə cəza* növüdür. Bu cəza növü azadlığın məhdudlaşdırılması, islah işləri, ictimai işlər, habelə müddətli azadlıqdan məhrum etmə cəza növlərinə qoşulan hallarda qeyd edilən əsas cəza növləri çəkildikdən sonra, əcnəbi vətəndaş respublikanın ərazisindən məcburi qaydada kənarlaşdırılmaqla əlavə cəza icraya yönəldilir.

Fikrimizcə, respublikanın hüduqlarından kənara məcburi çıxarma növündə əlavə cəza, cərimə və müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə növündə əsas cəzaya da qoşula bilər.

Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma cəzası əlavə cəza kimi Məcəllənin Xüsusi hissəsinin normalarının sanksiyalarında nəzərdə tutulmur. Məcəllənin 52-ci maddəsinin göstərişindən bəlli olur ki, məhkəmə CM-in 58-ci maddəsinin müddəalarını rəhbər

tutaraq cinayət törədən əcnəbiyə cəza təyin edərkən, həm də belə şəxs barəsində respublikanın hüduqlarından kənara məcburi çıxarma növündə cəzanın tətbiqini zəruri saydıqda, bu cəza növünü əlavə cəza kimi təyin etməyə haqlıdır. Respublikanın hüduqlarından kənara məcburi çıxarma növündə əlavə cəza müddətsiz cəzadır.

Fikrimizcə, barəsində həm də respublikanın hüduqlarından kənara məcburi çıxarma növündə cəza tətbiq edilən şəxs, əsas cəzaya görə onun barəsində yaranan məhkumluq müddəti ödənilənə və ya götürülənə qədər yenidən respublikaya, onun ərazisinə gələ bilməz.

Respublikanın hüduqlarından kənara məcburi çıxarma cəza növü aşağıdakı şəxslərə şamil edilmir:

- məhkum edilən şəxs barəsində hökm qüvvəyə minənə qədər Azərbaycan Respublikası ərazisində beş il daimi yaşayan şəxslərə;
- məhkum edilən şəxs barəsində hökm qüvvəyə minənə qədər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı ilə nikahda olan şəxslərə;
- Azərbaycan Respublikasında doğulan şəxslərə;
- valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxslərə;
- qaçqın statusuna malik olan və ya Azərbaycan Respublikası tərəfindən siyasi sığınacaq verilmiş şəxslərə;
- himayəsində yetkinlik yaşına çatmayan uşağı, habelə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya I və II qrup əlil olan şəxslərə;
- məcburi çıxarıldığı zaman gedəcəyi ölkədə işgəncəyə və ya təqibə məruz qala biləcəyinə ciddi əsaslar olduğu ehtimal edilən şəxslərə.

g) azadlığın məhdudlaşdırılması

Azadlığın məhdudlaşdırılması əsas cəza növüdür, müddətlidir. Bu cəza növü cinayət törədən və işə baxılarkən yetkinlik yaşına çatmış şəxslər barəsində tətbiq edilir. Azadlığın məhdudlaşdırılması cəza növü məhkumu cəmiyyətdən təcrid etmir, lakin məhkum nəzarət altında xüsusi müəssisələrdə saxlanılır.

Azadlığın məhdudlaşdırılması yeni cəza növüdür. Respublikanın 1960-cı il CM-də cəzanın sistemində belə cəza növü nəzərdə tutulmurdu, lakin azadlığın məhdudlaşdırılması ilə məhkumu məcburi əməyə cəlb etməklə azadlıqdan məhrum olunmağa şərti məhkum etmə (köhnə Məcəllənin 23-1-ci maddəsi) arasında xeyli oxşarlıq vardır. Bununla belə, azadlığın məhdudlaşdırılması və məcburi əməyə cəlb etməklə azadlıqdan məhrum olunmağa şərti məhkum etmə aşağıdakı başlıca cəhətlərə görə bir-birindən fərqlənir:

- azadlığın məhdudlaşdırılmasından fərqli olaraq məcburi əməyə cəlb etmədə şəxs azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edilirdi və məhkum həmin müddətə məcburi əməyə cəlb edilirdi;
- azadlığın məhdudlaşdırılmasından fərqli olaraq məcburi əməyə cəlb etmədə şəxs azadlıqdan məhrum olunmağa şərti məhkum edilirdi.

Azadlığın məhdudlaşdırılması məhkumluğu olmayan və qəsdən cinayət törətməyə görə məhkum edilən şəxslərə bir ildən üç ilə qədər müddətə, habelə ehtiyatsızlıqdan cinayət törətməyə görə məhkum edilən şəxslərə bir ildən beş ilə qədər müddətə təyin edilir.

Məhkəmə azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzanı aşağıdakı hallarda təyin edir:

1) CM-in Xüsusi hissəsinin maddəsinin sanksiyasında nəzərdə tutulan hallarda;

2) sanksiyada nəzərdə tutulmasa da, məhkəmənin Məcəllənin 62-ci maddəsində müəyyən edilən qayda üzrə cinayətə görə müəyyən edilmiş cəzadan daha yüngül cəza təyin etdiyi hallarda;

3) CM-in 77-ci maddəsi üzrə məhkəmə cəzanın çəkilməmiş hissəsini daha yüngül cəza növü ilə əvəz edən hallarda;

4) məhkumun icra etməkdən qəsdən boyun qaçırdığı ictimai işlər və ya islah işlərinin çəkilməyən müddətinin məhkəmə tərəfindən azadlığın məhdudlaşdırılması cəzası ilə əvəz edilən hallarda.

İctimai işlər və islah işləri azadlığın məhdudlaşdırılması ilə əvəz edildikdə, azadlığın məhdudlaşdırılması bir ildən az müddətə də təyin edilə bilər.

Azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzaya məhkum edilən şəxsə, hökm qüvvəyə mindikdən sonra cəzanın çəkiləcəyi yerə getmək haqqında sərəncam təqdim edilir. Məhkum cəzanın icra yerinə getmək haqqında göstəriş aldıqdan sonra cəzanın icrası yerinə getmədikdə, yaxud getməkdən boyun qaçırdıqda, o yeddi gün ərzində tutulur və getməmənin səbəbləri aydınlaşdırılır.

Azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzanın icrası müddəti məhkumun xüsusi müəssisədə qeydiyyatı alındığı vaxtdan başlayır (CİM-in 54-cü maddəsi).

Azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzanın icrasına Respublika Ədliyyə Nazirliyinin Xüsusi Müəssisəsinin

müdiriyyəti cavabdehdir. Xüsusi Müəssisənin rəhbəri tərəfindən qeydə alınan məhkumun hərəkət edəcəyi ərazinin sərhədi müəyyən edilir, ona xüsusi vəsiqə təqdim edilir.

Cəza çəkən məhkumlar Xüsusi Müəssisənin ərazisində yataqxanalarda yerləşdirilir. Məhkumlar Xüsusi Müəssisənin müəyyən etdiyi yerdə Xüsusi Müəssisənin səyi ilə işlə təmin edirlər. Məhkumlar ictimai faydalı əməklə məşğul olmalıdırlar (CİM-in 56-cı maddəsi).

Məhkumlar müdiriyyətin icazəsi olmadan xüsusi müəssisənin ərazisini tərk etməməlidirlər. Məhkumlar yaşadıkları yataqxananın kommunal-məişət xərclərini ödəməlidirlər.

Azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzaya məhkum edilmiş şəxslərin işlədikləri yer üzrə işəgötürən məhkumun əməyini əmək qanunvericiliyinə uyğun təşkil edir və onların islah edilməsində iştirak edir.

İşlədikləri yer üzrə işəgötürən məhkumları onları işdən azad etdikdə, onlar bu barədə Xüsusi Müəssisənin müdiriyyətinə məlumat verməlidir.

Azadlığın məhdudlaşdırılması birinci və ikinci qrup əlillərə, hamilə qadınlara və ya səkkiz yaşına qədər uşağı olan qadınlara, qocalığa görə pensiya yaşına çatmış qadın və kişilərə, habelə müddətli hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulara tətbiq edilmir.

Azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzaya məhkum edilən şəxslər cəzanın icrasından qərəzli boyun qaçırdıqda, azadlığın məhdudlaşdırılması onun təyin edildiyi müddətə müddətli azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza ilə əvəz edilir. Belə hallarda azadlığın məhdudlaşdırılmasının bir günü müddətli azadlıqdan məhrum etmənin bir gününə

bərabər tutulur.

ğ) xüsusi müsadirə

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 12 yanvar 1999-cu il tarixli qərarı ilə əmlak müsadirəsi əlavə cəza növü kimi qanundan çıxarılmışdır. Qərarda qeyd edilir: «Cinayət Məcəlləsinin 32-ci maddəsinin məhkumun xüsusi mülkiyyətində olan əmlakının hamısının məcburi qaydada, əvəzsiz olaraq müsadirə edilməsini nəzərdə tutan müddəaları qüvvədən düşmüş hesab edilsin».

Konstitusiyaya Məhkəməsinin qeyd edilən qərarının 2-ci hissəsində əmlak müsadirəsi altında ancaq *«xüsusi müsadirə»* nəzərdə tutulur. Qərarın 2-ci hissəsində qeyd edilir: «...əmlak müsadirəsi yalnız cinayət törədilərkən istifadə edilmiş alət və vasitələr, habelə cinayət yolu ilə əldə edilən əmlak barəsində tətbiq edilə bilər».

Xüsusi müsadirə ilə bağlı CM-in 51-ci maddəsində aşağıdakı dəyişikliklər edilməlidir:

1. CM-nin 51-ci maddəsi *«Xüsusi müsadirə»* adlandırılmalıdır.

2. Qüvvədə olan CM-in Xüsusi hissəsinin aşağıda sadalanan maddələrinin sanksiyalarında nəzərdə tutulan əmlak müsadirəsi növündə əlavə cəza Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 12 yanvar 1999-cu il tarixli qərarına uyğun olaraq cinayət qanunundan çıxarılmalıdır: 144-1.1; 144-1.2; 144-1.3; 165-2.1; 165-2.2; 165-3.1; 165-3.2; 177.2; 177.3; 178.2; 178.3; 179.2; 179.3; 180.2; 180.3; 181.1; 181.2; 181.3; 182.2; 182.3; 183.1; 183.2; 184.3; 193-1.1; 193-1.2; 194.2; 199.3; 204.1; 204.2; 204.3; 205.2; 206.2; 206.3; 206.4; 207; 213-1.1; 213-1.2; 214.2; 214-1; 217.1;

217.2; 218.1; 218.2; 218.3; 219-1.2; 219-1.3; 227.3; 233-1.1; 233-1.2; 234.2; 234.3; 234.4; 235.2; 235.3; 235.4; 274; 279.3; 308.1; 308.2; 309.1; 309.2; 311.1; 311.2; 311.3; 312.1; 312-1.1; 312-1.2; 313.

CM-in 51-ci maddəsinin aşağıdakı redaksiyada müəyyən edilməsi təklif olunur:

«51.1. *Xüsusi müsadirə* məhkumun cinayət törədərkən istifadə etdiyi alət və vasitələrin, cinayətin predmetlərinin, habelə cinayət yolu ilə əldə etdiyi əmlakın dövlət nəfinə, yaxud da bunsuz məcburi qaydada müsadirəsidir».

Cinayət törədilərkən zərər çəkənin mülkiyyətinə ziyan vurulmuşdursa, vurulan ziyan ya naturada, yaxud da əmlakın dəyəri kimi zərər çəkənə ödənilməlidir.

Məcəllənin Xüsusi hissəsinin normalarını nəzərdən keçirərək, biz xüsusi müsadirənin tətbiqi mümkün olan cinayətlərin keyli ehtimalı olsa da, dairəsini müəyyən etməyə cəhd etmişik.

Zənn edirik ki, belə cinayətlərin dairəsi 51.2-51.3-cü maddələrin həddlərində müəyyən edilə bilər:

«51.2. Bu Məcəllənin 192.1, 194, 203, 204, 205, 206, 213, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241-ci maddələrində göstərilən cinayətlər törədilən hallarda cinayətin alət və vasitələri, habelə predmetləri müsadirə edilir.

51.3. Dövriyyəsi qadağan edilən və əldə edilməsinə icazə tələb olunan, lakin cinayət yolu ilə ələ keçirilən aşağıdakı alət və vasitələr və predmetlər müsadirə edilir:

51.3.1. qanunsuz ov etmədə, habelə qaçaqmalçılıq əməllərinin törədilməsində istifadə edilən nəqliyyat vasitələri (avtomobil, motosiklet, gəmi, kater, qayıq), digər alət və vasitələr, predmetlər, əgər nəqliyyat vasitələrinin sahiblərinin bundan xəbəri vardursa;

51.3.2. pornoqrafik əsərlər və bu məzmununda onların surətləri (kopiylar), zor və qəddarlıq təbliğ edən əsərlər və ya onların surətləri, habelə yetkinlik yaşına çatmayanlara nümayiş etdirilən və erotik hisslər aşılayan pornoqrafik əsərlər və onların surətləri;

51.3.3. başqalarının müəlliflik hüququnu pozmaqla qanunsuz olaraq surəti çıxarılan, köçürülən və saxtalaşdırılan əsərlər;

51.3.4. özgəsinin əmtəə nişanının, əmtəənin mənşə yerinin adından istifadə etməklə buraxılan məhsullar, saxta aksiz markası ilə buraxılan və ya satılan əmtəələr (əmlak)».

Biz qüvvədə olan CM-ə 51.1-51.7-ci maddələrdə formulə edilən yeni məzmununda normanın daxil edilməsini məqbul sayırıq.

Fikrimizcə, CM-in 42-ci maddəsindən, yəni cəzanın sistemindən 42.0.8-ci («Əmlak müsadirəsi») maddədən nəzərdə tutulan cəza növü çıxarılmalıdır.

h) intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama

İntizam xarakterli hərbi hissədə saxlama əsas cəza növüdür, müddətli cəzadır.

Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il CM-də bu cəza növü «İntizam batalyonuna göndərmə» adı altında nəzərdə tutulurdu. Respublikanın qüvvədə olan CM bu cəza növünün tətbiqi dairəsini xeyli genişləndirmişdir.

Şərh etdiyimiz cəza növünün əlamətləri qüvvədə olan CM-in 54-cü maddəsində təsbit edilmişdir. Məcəllənin 54-cü maddəsinə görə, hərbi xidmətə çağırış üzrə müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulara, habelə kontrakt

(bağlaşma) əsasında sırası və gizir vəzifələrində hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulara, əgər onlar hökm çıxarılan qədər qanunla müəyyən edilmiş xidmət müddətini başa vurmamışlarsa, üç aydan iki ilə qədər müddətə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəza təyin edilə bilər. Həmin cəza hərbi xidmət əleyhinə törədilmiş cinayətlərə görə bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulduğu hallarda, habelə təqsirkarın şəxsiyyəti və cinayətin xarakteri iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmənin həmin müddətə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama ilə əvəz olunmasına imkan verdiyi hallarda tətbiq edilir.

Aşağıdakı şəxslər bu cəza növünə məhkum edilə bilməz:

- hərbi toplanışa çağırılan və cinayət törədənlər;
- könüllü həqiqi hərbi qulluq keçən qadınlar;
- qanunsuz həqiqi-hərbi qulluğa cəlb edilən şəxslər;
- zabitlik məktəbinin kursantları.

Göründüyü kimi, hərbi məhkəmə bu cəza növünü bir halda CM-in «Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər» fəslinə daxil olan normaların sanksiyalarında nəzərdə tutulan hallarda (məsələn, CM-in 328.1, 329.1, 330.1, 331.1-ci və s. maddələrinin sanksiyaları ilə) tətbiq edir. Başqa halda intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama birbaşa tətbiq edilən maddənin sanksiyasında göstərilir, lakin hərbi məhkəmə hərbi qulluqçunun törətdiyi cinayətin xarakterini və hərbi qulluqçunun şəxsiyyətini nəzərə alaraq, ona təyin ediləcək müddətli azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanı iki ildən artıq olmayan müddətə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəza ilə əvəz etməklə, bu cəza növünü təyin edir.

Bu cəza növünün cinayət-hüquqi mahiyyəti onunla bağlıdır ki, məhkum hökmdə göstərilən müddətə məcburi qaydada intizam xarakterli hərbi hissəyə göndərilir və orada islahedici təsirə məruz qalır. İntizam xarakterli hərbi hissədə mövcud olan rejim məhkuma islahedici təsir göstərməyi təmin edir.

Məhkum intizam xarakterli hərbi hissədə olduğu müddətdə cəzanın icrası üçün müəyyən edilən qaydalar – hərbi intizamın möhkəmləndirilməsinə, hərbi qulluğa və hərbi vəzifələrə, habelə hərbi hazırlıq üzrə tələblərə şüurlu münasibətin aşılması ilə onun islah olunmasına nail olunur.

İntizam xarakterli hərbi hissədə cəza çəkdiyi dövrdə bütün məhkumlar rütbəsindən və əvvəllər tutduqları vəzifələrdən asılı olmayaraq, sırası əsgər vəziyyətində olur və bütün məhkumlar eyni formada geyinir və geyimlərində eyni fərqləndirici nişan olur.

İntizam xarakterli hissədə cəza çəkən məhkumlar bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq, yenə də hərbi qulluq keçən hərbi xidmətçi olaraq qalırlar.

İntizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəza çəkən məhkumlar onların hərbi xidmətə yararsız hesab edilməsinə səbəb olan xəstəliklərə düçar olduqda, məhkumlar və onların qanuni nümayəndələri intizam xarakterli hərbi hissədən şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmə və ya cəzanın çəkilməmiş hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi barədə ərizə ilə məhkəməyə müraciət edə bilirlər.

CİM-in 153-cü maddəsinin göstərişinə görə, məhkumun intizam xarakterli hərbi hissədə cəza çəkdiyi vaxt müddətli həqiqi hərbi xidmət müddətinə hesablanır.

İntizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzanı çəkib qurtardıqdan sonra məhkum yenidən hərbi xidmətini davam etdirmək üçün əvvəllər xidmət etdiyi hissəyə qaytarılır.

İntizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzadan azad edilən vaxt, həqiqi hərbi xidmətdə olmanın qanunla müəyyən olunmuş son yaş həddinə çatmış şəxslər həqiqi hərbi xidmətdən tərxis edilirlər (CİM-in 153.2-ci maddəsi).

x) müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə

Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə

məhkumun hökmdə göstərilən müddətə məntəqə tipli, ümumi, ciddi və xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsində və ya həbsxanada yerləşdirilməsi yolu ilə onun cəmiyyətdən təcrid olunmasıdır (CM-in 55.1-ci maddəsi). Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş, lakin hökm çıxarılan qədər on səkkiz yaşı tamam olmamış şəxslər ümumi və ya möhkəm rejimli tərbiyə müəssisələrində yerləşdirilirlər.

Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası aşağıdakı əsas elementlərdən ibarətdir: 1) məhkum cəmiyyətdən məcburi təcrid edilir; 2) məhkum məhkəmə hökmündə göstərilən müddətə cəmiyyətdən təcrid edilir; 3) məhkum müxtəlif rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində yerləşdirilir.

Azadlıqdan məhrum etmə əsas cəza növüdür və ancaq CM-in Xüsusi hissəsinin maddəsinin sanksiyasında nəzərdə tutulan hallarda tətbiq edilir. Bundan əlavə, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilən şəxslərə əfv qaydasında müddətli azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza tətbiq edilə bilər.

Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan hallarda,

məsələn, islah işləri və azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzaların icrasından qəti surətdə boyun qaçırılan hallarda islah işləri və azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzalar azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilə bilər.

Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza o halda təyin edilir ki, törədilən cinayətin xarakteri, təqsirkarın şəxsiyyəti cəzanın məqsədinə nail olmaq üçün onun azadlıqda qalmasını məhkəmə məqbul saymır və məhkumun cəmiyyətdən təcrid edilməklə, xüsusi islahedici kompleks tədbirlər tətbiq edilməklə islah olunmasını mümkün hesab edir.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqi cəmiyyətin azad üzvləri ilə müqayisədə məhkumun hüquqi vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Bu da təkcə məhkumun azad yerdəyişmə imkanlarının itirilməsində deyil, həm də əmək fəaliyyətinin seçilməsində, dövlət hakimiyyət orqanlarına aktiv seçki hüququnun itirilməsində, iş və istirahət vaxtının müddətində və s. ifadə olunur.

CM-in 55-ci maddəsinin göstərişinə uyğun olaraq azadlıqdan məhrum etmə cəzası üç aydan on beş ilədək müddətə müəyyən edilir. Qanuna görə, ictimai işlər, islah işləri və ya azadlığın məhdudlaşdırılması cəza növləri azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edildikdə, azadlıqdan məhrum etmə üç aydan az müddətə də təyin edilə bilər. Məcmuya az ağır, ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlər daxildirsə və məhkəmə bu cinayətlərə görə təyin etdiyi azadlıqdan məhrum etmə cəzasını tamamilə və ya qismən toplayaraq qəti cəza təyin edirsə, bu halda qəti cəzanın müddəti on beş ildən çox ola bilməz (CM-in 66.3-cü maddəsi). Eləcə də, qanuna görə hökmlərin məcmuu üzrə azadlıqdan məhrum etmə növündə

cəza təyin edilən hallarda azadlıqdan məhrum etmənin müddəti iyirmi ildən artıq ola bilməz (CM-in 67.3-cü maddəsi).

Müddətli azadlıqdan məhrum etmə yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində təyin edilən hallarda onun müddəti on ildən artıq ola bilməz (CM-in 85.5-ci maddəsi).

Məhkəmə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edərkən hökmdə cəzanın çəkiləcəyi cəzaçəkmə müəssisəsinin növünü müəyyən edir. Cəzaçəkmə müəssisələrinin müxtəlif növlərinin mövcudluğu ilk dəfə cinayət törədən məhkumları residivistlərin mənfi təsirindən qorumaq, törədilən cinayətin ağırlığından və eləcə də məhkumun şəxsiyyətindən asılı olaraq onları ayrıca saxlamaq zərurətindən doğmuşdur. Məqsəd islah təsir tədbirlərini daha səmərəli etməkdən ibarətdir.

Azadlıqdan məhrum etmə növündə təyin edilən cəzanın çəkiləcəyi cəzaçəkmə müəssisəsinin növü CM-in 56-cı maddəsinə əsasən müəyyən edilir. Müddətli azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza aşağıda göstərilən cəzaçəkmə müəssisələrində çəkilir:

- *məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrində* ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərə görə beş ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmiş şəxslər cəza çəkir;

- *ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində* böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır və ağır cinayətə görə ilk dəfə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olan şəxslər, ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətə görə beş ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilən şəxslər cəza çəkir;

- *ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində* xüsusilə

ağır cinayət törətməyə görə ilk dəfə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmiş şəxslər, əvvəllər qəsdən cinayət törətmək üstündə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən və məhkumluğu götürülməmiş və ödənilməmiş yenidən qəsdən cinayət törədib azadlıqdan məhrum edilən şəxslər, habelə xüsusilə təhlükəli residiv hesab edilən qadınlar cəza çəkir;

- **xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində** cinayətlərin xüsusilə təhlükəli residivinə görə məhkum edilən şəxslər, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilən şəxslər cəza çəkirlər;

- ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilən məhkumlar **həbsxanalarda** cəza çəkirlər. Azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın icrasının şərtləri və qaydaları Cəzaların İcrası Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Xüsusilə ağır cinayətləri törətməyə görə beş ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslər üçün, habelə cinayətlərin xüsusilə təhlükəli residivi zamanı cəzanın bir hissəsinin həbsxanada çəkilməsi müəyyən edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası CM-in 56.4-cü maddəsi cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün dəyişdirilməsinə yol verir. Qanuna əsasən cinayətə görə təyin edilən cəza daha yüngül və ya daha ağır cəza ilə əvəz edilən hallarda cəzaçəkmə müəssisəsinin növü məhkəmə tərəfindən dəyişdirilə bilər (CM-in 56.4.1-ci maddəsi).

Respublikanın CİM-in 70-ci maddəsinə əsasən ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslər istisna olmaqla davranışından və əməyə

münasibətindən asılı olaraq məhkumlar cəzaçəkmə müəssisəsinin bir növündən digərinə keçirilə bilərlər.

Müsbət xarakterizə edilən məhkumlar cəzanın qalan hissəsini çəkmək üçün cəzaçəkmə müəssisəsinin **bir növündən digərinə** aşağıdakı hallarda keçirilə bilərlər:

- həbsxanadan cəzaçəkmə müəssisələrinə - məhkəmənin hökmü ilə həbsxanada çəkilməsi müəyyən olunmuş cəzanın ən azı yarısını çəkdikdə;

- ümumi və ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində - cəza müddətinin ən azı üçdə birini çəkdikdə; xüsusilə ağır cinayət törətməyə görə məhkum edilən və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş, lakin cəzanın çəkilməmiş hissəsi dövründə yeni cinayət törədən və azadlıqdan məhrum edilən şəxslər cəza müddətinin ən azı üçdə ikisini çəkdikdə.

Qanuna əsasən aşağıda göstərilən məhkumların cəzaçəkmə müəssisəsinə keçirilməsinə yol verilmir:

1) xüsusilə təhlükəli residiv sayılan şəxslər;

2) ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzası müəyyən müddət azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza ilə əvəz olunan şəxslər;

3) tibbi xarakterli məcburi tədbirlər keçməli olan şəxslər.

Cəzanın icrasını qərəzli pozan məhkumlar məhkəmənin qərarı ilə daha sərt rejimi olan aşağıdakı cəzaçəkmə müəssisələrinə keçirilə bilərlər:

- məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisəsindən məhkəmənin öncə hökmündə göstərilən cəzaçəkmə müəssisəsinə;

- məhkəmənin hökmü ilə məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisəsinə göndərilən şəxslər ümumi rejimli cəzaçəkmə

müəssisəsinə;

- ümumi, ciddi və xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrindən üç ildən çox olmayan müddətə həbsxanaya.

1) ömürlük azadlıqdan məhrum etmə

Azadlıqdan məhrum etmənin bu növü Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzasının ləğv edilməsilə əlaqədar cinayət qanununa daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzasının ləğv edilməsi ilə əlaqədar 1998-ci il fevralın 3-də Respublikanın Milli Məclisinə müraciət etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzasının ləğv olunması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosesual və Cəzaların İcrası məcəllələrinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında 10 fevral 1998-ci il tarixli qanun qəbul etmişdir¹.

Bu qanunla ömürlük azadlıqdan məhrum etmə müstəqil cəza növü kimi Respublikanın 1960-cı il CM-in 21-ci maddəsində müəyyən edilmiş cəzanın sistemində daxil edilmişdir. Eyni vaxtda Cinayət Məcəlləsinə ömürlük azadlıqdan məhrum etmənin anlayışını müəyyən edən xüsusi norma (maddə 22-1) daxil edilmişdir. Köhnə Məcəllənin

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 21 fevral 1998-ci il, № 41). Bu Qanunla ömürlük azadlıqdan məhrum etmə müstəqil cəza növü kimi Respublikanın 1960-cı il CM-in 21-ci maddəsində müəyyən edilən cəzanın sistemində daxil edilmişdir. Eyni vaxtda Cinayət Məcəlləsinə ömürlük azadlıqdan məhrum etmənin anlayışını müəyyən edən xüsusi norma (maddə 22-1) daxil edilmişdir. Köhnə Məcəllənin ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını nəzərdə tutan 22-1-ci maddəsində qanunvericilik qaydasında qeyd edilən cəza növünün faktiki anlayışı verilmirdi, lakin maddədə qeyd edilirdi ki, qanunda xüsusi olaraq nəzərdə tutulan hallarda ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilir.

ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını nəzərdə tutan 22-1-ci maddəsində qeyd edilən cəza növünün qanunvericilik qaydasında faktiki anlayışı verilmirdi. Lakin maddədə qeyd edilirdi ki, qanunda xüsusi olaraq nəzərdə tutulan hallarda ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilir.

Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixdə qəbul edilən Cinayət Məcəlləsində ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzanın sistemində daxil edilmişdir (CM-in 42.0.13-cü maddəsi). Məcəllənin 57-ci maddəsində ömürlük azadlıqdan məhrum etmənin məzmununa aydınlıq gətirilir. Qeyd edilən maddənin birinci bəndində deyilir ki, «ömürlük azadlıqdan məhrum etmə yalnız sülh və insanlıq əleyhinə, müharibə cinayətləri ilə əlaqədar, şəxsiyyət, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda və dövlət hakimiyyəti əleyhinə törədilmiş xüsusilə ağır cinayətlərə görə müəyyən edilir». Ümumiyyətlə, azadlıqdan məhrum etmənin bu növünü nəzərdə tutan CM-in Xüsusi hissəsinin sanksiyalarında ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası müddətli azadlıqdan məhrum etmə cəza növü ilə alternativ formada nəzərdə tutulur. Qanuna görə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə qadınlara, cinayət törədərkən on səkkiz yaşı tamam olmamış şəxslərə, habelə hökm çıxarılanadək altmış beş yaşına çatmış kişilərə təyin edilmir.

Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza həbsxanalarda çəkilir.

Ömürlük azadlıqdan məhrum edilən şəxs cəzadan şərti olaraq azad edilə bilər. Qanuna görə məhkəmə, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən məhkumun azadlıqdan məhrum etmənin ən azı iyirmi beş **ilini** həqiqətən çəkdiyini, həmçinin onun bu cəzanı çəkdiyi müddətdə

qəsdən cinayət törətmədiyini nəzərə alaraq və məhkumun həmin cəzanı çəkməsinə daha lüzum olmadığı qənaətinə gələrək, onu müəyyən müddətə *azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz edə* və ya məhkumu bu cəzadan şərti olaraq *vaxtından əvvəl azad edə bilər*.

Məhkəmə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanı müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz etdikdə, təyin edilən müddətli azadlıqdan məhrum etmənin müddəti on beş ildən artıq ola bilməz (CM-in 57.4-cü maddəsi).

Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası əfv qaydasında iyirmi beş ildən çox olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilə bilər (CM-in 82.3-cü maddəsi).

VII FƏSİL

CƏZA TƏYİN ETMƏ

§1. Cəza təyinetmənin anlayışı

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində, «cəza təyin etməni» elmi cəhətdən araşdırılmış məsələlər sırasına aid etmək yanlış olardı. Cəza təyin etmənin tədqiqatçılarının tam əksəriyyəti onun anlayışını verməkdən yan keçirlər¹.

Belə vəziyyətin mövcudluğu xeyli dərəcədə məlum məsələnin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır və bu alimlər arasında istər cəzanın kateqoriyaları, istərsə də onların izahı ətrafında yekdil fikir birliyinin olmamasından irəli gəlir.

Elmi ədəbiyyatda və praktikada tez-tez «cəza təyin etmə» ilə «Cəzanı tətbiq etmə» anlayışları anonim anlayışlar kimi işlədilir. Məsələn, Respublikanın 1922-ci il CM-də məhkəmənin cinayətə görə «təsir tədbirlərinin seçməsi», 1927-ci il Məcəlləsində «Sosial müdafiə tədbirləri»nin tətbiqindən, 1960-cı il CM-də «Cəza təyinetmə və cəzadan azad etmə barəsində» terminləri işlədilmişdir.

1958-ci il Cinayət Qanunvericiliyi Əsaslarının və 1960-cı il CM-nin qəbulundan sonra – cinayət qanunvericiliyi «Cəza təyin etmə» ifadəsini işlətsə də, Cəzaya həsr edilmiş əsərlərdə «Cəzanın tətbiq edilməsi» terminindən istifadə

¹ Становский М.Н. Назначение наказания. СПб.: Юрид. центр Пресс, 1999; Ткаченко В.И. Назначение наказания. Учебное пособие. М.: 1980; Бажанов М.И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев.

edilmişdir¹. Tədqiqatçı müəlliflərin fikrincə «Cəza təyin etmə» əvəzinə «Cəzanın tətbiq edilməsi» ifadələrini işlətməyi uğurlu saymaq olmaz. Çünki «Cəzanın tətbiq edilməsi» anlayışı «Cəza təyin etmə» anlayışından genişdir. Doğrudur, inqilabdan əvvəl N.S.Taqantsev, İ.Y.Foynitski və S.V.Poznişev tərəfindən yazılan əsərlərdə «Cəzanın tətbiqi» ifadəsi işlədilirdi. Lakin qeyd edilən müəlliflərin mövqeyi müasir təsəvvürlərə uyğun deyildir. Müəlliflərdən A.V.Naumovun fikrincə cəza təyin etmə cinayət törətmiş şəxsə məhkəmə hökmündə göstərilən müəyyən cəza növünün seçilməsidir².

Beləliklə, «cəza təyin etmə» və «cəza tətbiq etmə» terminləri sinonim anlayış deyil və onlar bir-birindən fərqlənirlər.

Cəza təyin etmə – cəzanın tətbiqinin birinci mərhələsidir.

Cəza təyin etməni tənzim edən prinsiplərin və normaların məcmuu cəza təyin etmə institutunu yaradır. CM-nin 10-cu fəslində təsbit edilən Ümumi hissə normaları da (58-67-ci maddələr), eləcə də yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində cəza təyini tənzim edən (84-88-ci maddələr) normalar da cəza təyin etmə institutu ilə bağlıdır.

Məhkəmə ədalətli cəza təyin etmək üçün işin bütün hallarını, təqsirkarın fərdi xüsusiyyətini və xarakterini, onun cinayətin törədilməsində rolunu (əgər cinayət iştirakçılıqla törədilmişdirsə) və s.-ni nəzərə almalıdır.

¹ Кригер Г.А. Наказание и его применение по Советскому уголовному праву. М. 1958; Курс советского уголовного права. Часть Общая. Л. 1970.

² Словарь по уголовному праву. М., 1997, с. 214.

Cəza təyin etmə cinayət qanununun tətbiqinin ən mühüm mərhələsi sayılır.

İfrat yüngül cəza təyin etmə məhkumda laqeydlik hissi yaradır, cəzanın məqsədinə nail olunmasını çətinləşdirir.

İfrat dərəcədə şərti cəza təyin edilməsi məhkumda daxilən ədalətsizlik hissi yaradır, şəxs daxilən üsyan edir, kin-küdurətlə yaşayır, belə vəziyyət məhkumun islah edilməsinə xidmət etmir.

Təyin edilən cəza kifayət qədər əsaslandırıldıqda cəza qarşısında duyan məqsədə nail olunmasına xidmət edə bilər.

Cəza təyin etmənin ümumi əsasları

Cəza təyin etmənin ümumi başlanğıcları ilk dəfə 1958-ci il SSR İttifaqı və Müttəfiq respublikaların Cinayət qanunvericiliyinin əsaslarında (32-ci maddə) müəyyən edilmişdir.

Cəza təyin etmənin ümumi başlanğıcları keçən 30 il ərzində xeyli dəyişikliyə məruz qalmış və təkmilləşdirilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının 1999-cu ildə başlanğıcları qəbul edilən yeni CM-nin «Cəza təyin edilməsinin ümumi əsasları»nı müəyyən edən 58-ci maddəsinin mətni zənn edirik xeyli mükəmməldir.

Cəza təyin etmənin ümumi əsasları məsələsinin bəzi məqamları ədəbiyyatda mübahisə doğurmuşdur. Buna görə də, cəza təyin etmənin ümumi əsasları üzərində dayanmaq və ona aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır.

Bəzi müəlliflər cəza təyin etmənin əsas başlanğıcları ilə cəza təyin etmənin prinsiplərini eyniləşdirirlər. Məsələn,

müəlliflərdən V.Q.Tatarnikov¹ və A.S.Qorelik² belə mövqedən çıxış edirlər.

Qeyd edilən yanaşmada çatışmayan cəhət bir anlayışın (prinsiplərin) digər anlayışla (cəza təyin etmənin ümumi əsasları) əvəz edilməsi ilə bağlıdır. Bundan əlavə məlum mövqe cəza təyin etmənin ümumi başlanğıcları ilə yanaşı, cəza təyin etmənin prinsiplərini fərqləndirməyə imkan vermir.

Prinsiplərlə cəza təyin etmənin ümumi başlanğıcları bir sıra əsaslar üzrə: onların təyinatına görə; hərəkət məqsədinə görə; qanunda onların tənzipinə görə fərqləndirilə bilər.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, cəza təyin etmənin ümumi əsasları – bunlar cəza təyininin kriteriyalarını müəyyən edir³.

Müəlliflərdən E.V.Blaqovun fikrincə isə cəza təyin etmənin ümumi əsasları bu cəza təyin etmənin qaydalarıdır⁴.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əksər müəlliflər **cəza təyin etmənin ümumi əsaslarını** – cəza təyin etmənin qaydaları kimi izah edir.

Cəza təyin etmənin **ümumi qaydaları** ilə yanaşı cəza təyin etmənin **xüsusi qaydaları da** fərqləndirilir.

Cəza təyin etmənin ümumi qaydalarından fərqli olaraq cəza təyinin xüsusi qaydaları ancaq qanunda nəzərdə tutulan

xüsusi hallar üzrə cəza təyininin qaydalarını nəzərdə tutur. Belə qaydalara cinayət qanununda nəzərdə tutulan aşağı həddən də aşağı cəza təyin etməni, yaxud da başqa daha yüngül cəza növünün seçilməsinə yönələn qaydaları nəzərdə tutur. Bundan əlavə cinayətlərin məcmuyu və hökmlərin cəmi qaydasında cəza təyin etmə də xüsusi qaydalar üzrə cəza təyin etməni müəyyən edir.

Cəza təyin etmənin ümumi əsaslarından bəhs edərkən, cəza təyin etmənin prinsiplərindən yan keçmək düzgün olmazdı.

Cəza təyin etmənin prinsipləri cinayət hüquq nəzəriyyəsində böyük mübahisə doğuran məsələlərdən sayılır. Bu gün kimi nəzəri tədqiqatlarda cəza təyini ilə bağlı rəhbər tutulan prinsiplərin sistemi müəyyən edilməmişdir.

Cəza təyin etmədə rəhbər tutulan prinsiplər keçən əsrin əvvəllərində İ.Q.Foynitski, A.A.Jijlenko və b. müəlliflər tərəfindən araşdırılmışdır¹. Sonrakı dövrdə sovet hüquqşünaslarından Q.N.Levitski və L.L.Kruqlikovun cəza təyin etmənin prinsiplərinə dair tədqiqatları olmuşdur².

Hələ 1985-ci ildə L.L.Kruqlikov yazırdı ki, «Cəza təyin etmənin prinsipləri haqda məsələ cinayət hüquq elmində ağ ləkədir. Cəza təyin etmənin prinsiplərinin dairəsini müəyyən etmək üçün ilk növbədə hüquqi prinsiplərin təsnifatı haqda məsələ həll edilməlidir.

¹ Татарников В.Г. Понятие общих начал назначения наказания и их содержание. В сб. «Проблемы совершенствования борьбы с преступностью». Иркутск: 1985, с. 42.

² Горелик А.С. Назначение наказания по совокупности. Красноярск: 1975, с. 10.

³ Вах: Бажанов М.И. Назначения наказания по Советскому Уголовному праву. Киев: 1980, с. 23.

⁴ Багов Е.В. Общие и специальные правила назначения наказания. Сб.науч.тр. Актуальные проблемы правовой защиты личности в уголовном судопроизводстве. Ярославль: 1990, с. 9.

¹ Фойницкий И.Я. Русская карательная система. СПб.: 1874, с. 38-79; Жижленко А.А. Очерки по общему учению о наказании. Петербург: 1923, с. 69-70.

² Левицкий Г.А. К вопросу о принципах применения наказания «Советское государство и право» 1958. №4. Кругликов Л.Л. о принципах назначения наказания. Сб.науч.тр. Проблемы совершенствования уголовного законодательства на современном этапе: Свердловск: 1988.

Hüquqi prinsiplərin üç yerə bölgüsünü aparmaq geniş yayılmış mövqelərdən olmuşdur: ümumi hüquqi prinsiplər, xüsusi hüquqi prinsiplər (sahəvi prinsiplər) və müəyyən hüquq sahəsinin institutlarının prinsipləri.

Əksər tədqiqatçılar aşağıdakı prinsipləri ümumi hüquqi prinsiplərə şamil edirlər: qanunçuluq, humanizm, qanun qarşısında bərabərlik, təqsir, ədalətlik prinsipləri.

Sahəvi prinsipə, cinayət hüququnun öz prinsipləri aid edilir: dövlət məcburiyyət tədbirlərinə qənaət Prinsipi, məsuliyyətin fərdi xarakteri, törədilən cinayətə görə məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi¹.

Qüvvədə olan CM-nin cəzanın təyin edilməsinin ümumi əsasları adlanan 58-ci maddə altında cinayət hüququnun müstəqil institutu nəzərdə tutulur. Cinayət hüququnun bəzi institutlarının özünəməxsus prinsipləri vardır. Müəlliflərdən T.V.Nepomnyaşayanın fikrincə, Cinayət hüququnun cəza təyin etmə institutunun iki prinsipi vardır: məsuliyyətin diferensasiyası prinsipi və cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi².

Biz müəllifin bu mövqeyi ilə tam həmrəy deyilik. Fikrimizcə, məsuliyyətin diferensasiyası prinsipini cəza təyin etmə institutuna aid etmək olmaz. Məsuliyyətin diferensasiyasını qanunverici orqan aparır. Ümumi hissəyə nəzər salsaq cinayətlərin kateqoriyalara bölgüsü, cinayətlərin mərhələləri üzrə residivə görə cəzanın tətbiqi (maddə 65) məsuliyyətin diferensasiyası institutuna söykənir. Cəza təyini

¹ Васильев Н.В. Принципы советского уголовного права. Учебное пособие. М.: 1983, с. 27.

² Непомнящая Т.В. Назначение уголовного наказания. Теория, практика, перспективы. Санкт-Петербург: «Юрид.центр Пресс». 2006, с. 27.

məsələsi isə ancaq məhkəmənin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Buna görə də, biz ancaq cəzanın fərdiləşdirilməsi və cəzaya qənaət prinsipini, cəza təyin etmə institutunun fərdi prinsipini sayırıq.

Bütövlükdə, CM-nin 58-ci maddəsində cəza təyində aşağıdakı prinsiplər rəhbər tutulur: qanunçuluq prinsipi, ədalətlik prinsipi, cəza təyində cəzaya qənaət prinsipi; cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi.

Lakin bununla belə, ədəbiyyatda cəza təyin etmənin ümumi əsasları ilə cəza təyində rəhbər tutulan prinsiplər bəzən eyniləşdirilir. Gənc tədqiqatçılardan S.Ə.Vəliyev ümumi əsaslarla cəza təyini prinsipləri arasında fərqin olduğunu qeyd etsə də, nəticə etibarilə cəza təyin etmənin ümumi əsasların deyil, prinsipləri araşdırır¹. S.Vəliyev bu məsələdə tək deyil, bəzi müəlliflər ümumiyyətlə cəza təyinin ümumi əsasların deyil, prinsiplərin qəbul edir.

Törədilən kriminal əməl cinayət məsuliyyəti yaradan hüquqi fakt olduğu kimi cəza təyin etmənin də zəruri şərti olur. Məhkəmə baxışında şəxsin cinayət etməkdə təqsirli olduğu tam sübut edildikdən və məhkəmə hökmündə törədilən cinayətə düzgün hüquqi qiymət verildikdən (əməl tövsif edildikdən) sonra cəza təyin etmək üçün qanuni əsas yaranır.

Cəza təyinetmənin ümumi başlanğıcları cəzanın fərdiləşdirilməsini və onun səmərəli olmasını təmin edir. Cəzanın düzgün fərdiləşdirilməsi hər bir halda kriminal əməlin düzgün tövsifindən asılıdır. Əməlin düzgün tövsifi qanunçuluq prinsipinin tələblərindən irəli gəlir. Düzgün

¹ Vəliyev S.Ə. Cinayət hüququnda cəza və cəza təyin etmə. Bakı: Elm, 2004, s. 128-129.

olmayan tövsif, təqsiri olmayan şəxsin məsuliyyətə alınmasına, yaxud cinayət etməkdə təqsiri olan şəxsin məsuliyyətdən kənarda qalmasına, cəzanın növünün və həddinin əsassız olaraq seçilməsinə, bir sıra başqa hüquqi məhdudiyyətlərin tətbiqinə, ya da tətbiq edilməməsinə (məsələn, cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün müəyyən edilməsinə, cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmənin tətbiqinə, ittiham hökmünün icrası müddətinin həllinə, məhkumluğun ödənilməsinə və s.) səbəb ola bilər. Buna görə də məhkəmələr cinayət qanunvericiliyinin tələblərinə dəqiq və dönmədən riayət etməli, əməlində cinayət tərkibi olmayan şəxslərin mühakimə olunmasına, eləcə də, əməlin düzgün olmayan tövsifinə və işin vəziyyətini və təqsirkarın şəxsiyyətini nəzərə almadan cəza təyininə yol verməməlidirlər. Törədilən cinayət qanuna müvafiq olaraq bu əmələ görə məsuliyyət müəyyən edən maddə ilə dəqiq tövsif edilməli və bu tələbdən kənara çıxmağa yol verilməməlidir.

Qüvvədə olan CM-in 58-ci maddəsi cəza təyinetmənin ümumi müddəalarını müəyyən edir. Qeyd edilən maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə, Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinin müddəaları nəzərə alınmaqla Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş hədlərdə ədalətli cəza təyin edilir.

Cəza təyin edilərkən törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən, cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, habelə təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınır. CM-in 58-ci

maddəsində məhkəmələrin konkret iş üzrə cəza təyin edərkən rəhbər tutmalı olduğu müəyyən tələblər (meyarlar) təsbit edilmişdir. Başqa sözlə, təyin edilən cəza aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- 1) cəza ədalətli olmalıdır;
- 2) cəza Məcəllənin Xüsusi hissəsinin maddəsinin sanksiyası ilə müəyyən edilən hədudlarda təyin edilməlidir;
- 3) cəza təyin edilərkən Ümumi hissənin müddəaları nəzərə alınmalıdır;
- 4) cinayətin xarakteri və təhlükəlilik dərəcəsi nəzərə alınmaqla cəza təyin edilməlidir;
- 5) cəza təyin edilərkən təqsirkarın şəxsiyyəti nəzərə alınmalıdır;
- 6) cəza təyin edilərkən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar nəzərə alınmalıdır;
- 7) cəza təyin edilərkən, cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınmalıdır.

Qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 58-ci maddəsi Respublikanın 1960-cı il CM-in 35-ci maddəsi ilə müqayisədə cəza təyinetmənin ümumi müddəalarını daha aydın formulə etmişdir. Bununla belə, qüvvədə olan Məcəllənin 58-ci maddəsi köhnə Məcəllənin 35-cı maddəsinin cəza təyininə dair praktikada özünə haqq qazandıran bəzi müddəalarını saxlamışdır. Həmin müddəalara cəza təyin edilərkən nəzərə alınan cəzanın Məcəllənin Xüsusi hissəsinin normasının müəyyən etdiyi hədudda təyin edilməsi halı, habelə cəza təyin edilərkən nəzərə alınan Məcəllənin Ümumi hissəsinin müddəaları, cinayətin xarakter və təhlükəlilik dərəcəsi, cəzanı

yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar aiddir Eyni zamanda qüvvədə olan cinayət qanununun 58-ci maddəsi cəza təyində məhkəmənin öz mülahizəsinə görə fəaliyyətini məhdudlaşdıran yeni müddəalar da nəzərdə tutur.

Qüvvədə olan CM-in cəza təyininə dair prinsipə yeni olan müddəalarına belədir:

- təyin edilən cəza ədalətli olmalıdır;
- törədilən cinayətə görə sanksiyada nəzərdə tutulan daha ciddi cəza növü yalnız o halda təyin edilir ki, az ciddi cəza növünün tətbiqi cəzanın məqsədinə nail olmağı təmin edə bilmir (bu müddəa cəzaya qənaət prinsipini ifadə edir);
- cəza təyin edilərkən cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınır.

Qüvvədə olan cinayət qanunu respublikanın 1960-cı il CM-in 35-ci maddəsində təsbit edilən «Məhkəmə cəza təyin edərkən hüquq düşüncəsini rəhbər tutur» müddəasından imtina etmişdir. Zənn edirik ki, belə müddəa daha anlaşılan olan sanksiyada nəzərdə tutulan hədlərdə «... ədalətli cəza təyin edilir» müddəası ilə əhatə olunur.

Cəza təyinetmənin prinsipləri və ümumi müddəaları (Məcəllənin 58-ci maddəsində «müddəaları» əvəzinə «ümumi əsasları» ifadəsi işlədilmişdir) bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olsa da, bunlar cinayət hüququnun müstəqil kateqoriyalarıdır və müstəqil olaraq da araşdırılmalıdır¹.

Cinayət hüquq ədəbiyyatında prinsip cinayət hüquq normalarında təsbit edilən ümumi rəhbər ideya kimi izah edilir. Cinayət hüququnun ümumi prinsipləri ilə cinayət

¹ Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права. М.: 1988, с. 87; Курс уголовного права. Общая часть. Том 1, М.: 1999, с. 65-74.

hüquq yaradıcılığı, məsuliyyətin diferensiasiyası və cinayət qanununun tətbiqi üzrə fəaliyyətin başlıca istiqamətləri müəyyən edilir. Cinayət hüququnun prinsipləri özünün funksional təyinatına və məzmununa görə cəza təyinetmənin ümumi müddəalarından fərqlənir. Ümumi prinsiplərin məzmunu cəza təyinetmənin müddəalarının məzmunundan daha geniş anlama malikdir.

Cəza təyininin ümumi müddəaları cəza təyininə dair qanunun müəyyən etdiyi qaydalardır. Belə qaydalar, habelə cinayət hüququnun prinsiplərinin müddəaları məhkəmə tərəfindən cəza təyin edilərkən nəzərə alınmalıdır.

Cinayət hüququnun ümumi prinsiplərindən (qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik, təqsirə görə məsuliyyət, ədalət, humanizm) ancaq təqsirlilik* və ədalətlik cəza təyinetmənin ümumi müddəaları ilə yanaşı, CM-in 58-ci maddəsində prinsip kimi təsbit edilmişdir.

Cəza təyin etmənin ümumi müddəaları, təkcə məhkəmənin cəza təyini sahəsində imkanları deyil, həm də qanunun məhkəmə üzərində müəyyən tələbləri nəzərə almaq sahəsində müəyyən etdiyi öhdəçilikdir. Buna görə də, cəza təyinetmənin ümumi müddəaları təkcə müəyyən prinsipial müddəaları təsbit etmək deyil, hər hansı məhkəmə üçün onları nəzərə almaq öhdəliyi olub, belə müddəaların realizəsidir.

Beləliklə, cəza təyinetmənin ümumi müddəaları hər bir konkret iş üzrə məhkəmənin rəhbər tutduğu cəza təyinetmənin

* Cinayət hüquq ədəbiyyatında cəza təyin etmənin ümumi müddəaları sırasına cinayət qanununun ümumi prinsiplərindən ancaq «ədalətlik» prinsipinin daxil edildiyi qeyd edilir. Biz belə mövqe ilə razılaşmırıq. Fikrimizcə, Məcəllənin 58-ci maddəsindəki «Cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə... cəza təyini edilir» göstərişi cinayət hüququnun təqsirə görə məsuliyyət prinsipini də ifadə edir.

qaydası və hədləri haqda cinayət qanununun istiqamətləndirici tələbləridir.

Cəza təyinatının ümumi müddəaları Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-in 58-ci maddəsində formalaşdırılmışdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Məcəllənin 58.1-ci maddəsində göstərilir ki, cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə, bu Məcəllənin Ümumi hissəsinin müddəaları nəzərə alınmaqla, Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş hədlərdə ədalətli cəza təyin edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cəza təyininin ümumi müddəalarının hər biri müstəqil əhəmiyyətə malikdir, cəza təyində onlar ayrılıqda nəzərə alınır və məcmu halında vahid «fokus» nöqtəsində onları «cəmləyən» ədalət prinsipinin ölçüləri zəminində ədalətli cəza təyin edilir.

Təyin edilən cəza o halda ədalətli ola bilər ki, konkret iş üzrə cəza təyin edilərkən cəza təyininə **dair bütün müddəalar nəzərə alınmış** olsun. Belə ki, ilk növbədə, cəza CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulan hədlərdə təyin edilir.

Törədilmiş cinayət üçün qanunun məsuliyyət nəzərdə tutan maddəsi ilə müəyyən olunan cəzanın növü və həddi cəza təyində məhkəmələrin fəaliyyəti üçün qoyulan həddədir. Bəhs etdiyimiz meyarın tələbinə görə, məhkəmə CM-in Xüsusi hissəsinin maddəsilə müəyyən edilən həddə cəza təyin edir. Cəzanın həddi cinayət qanununun müvafiq maddəsinin sanksiyasında göstərilən aşağı və yuxarı həddir. CM-in Xüsusi hissəsinin maddələrində cəzanın aşağı həddi göstərilməyən hallarda həmin cəza növü üzrə CM-in Ümumi hissəsinin normalarının müəyyən etdiyi hədd rəhbər tutulur. Maddənin sanksiyasında cəzanın yüksək həddi həmişə, aşağı

həddi isə CM-in Ümumi hissəsində müəyyən edilən həddən ancaq fərqlənən hallarda göstərilir*.

Qanunun maddələrində sanksiyaların alternativ və nisbi müəyyən şəkildə olması daha ədalətli cəza təyin etməyə imkan verir.

CM-in alternativ sanksiyalı maddələrinin tətbiqində məhkəmə sanksiyada göstərilən əsas cəzalardan birini seçməklə, ancaq seçilən bu cəza növü üzrə müəyyən edilən həddə cəza təyin etməyə haqlıdır.

Sanksiyada azadlıqdan məhrum etmə ilə yanaşı, daha yüngül cəza növü alternativ formada nəzərdə tutulursa və azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəzanı tətbiq etməklə cəzanın izlədiyi məqsədə nail olmaq mümkündürsə, məhkəmə dövlət məcburiyyət tədbirlərinə qənaət prinsipinin tələblərinə uyğun olaraq təqsirkar barəsində azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəza növünü təyin edir.

Qüvvədə olan CM-in 58-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin göstərişinə görə, sanksiyada göstərilən ciddi cəza növü yalnız o halda təyin edilir ki, az ciddi cəza növü cəzanın məqsədlərini təmin edə bilmir.

Məhkəmə, tətbiq edilən maddənin sanksiyasında göstərilməyən, habelə növünə görə daha ağır olan cəza növünü seçmək də haqlı hesab edilməz.

Sanksiyada nəzərdə tutulan daha yüngül sayılan cəza növünün seçilməsində məhkəmələrə verilən geniş imkan və təyin edilən cəzanın yüksək həddi ilə əlaqədar qanunla

* Digər istisna halları da nəzərə alınır. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində təyin edilən azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza 10 ildən artıq ola bilməz. İntizam bataliyonuna göndərmənin də xüsusiyyətləri vardır.

onların səlahiyyətinə qoyulan məhdudiyyət cinayət qanunvericiliyində humanizmin ifadəsidir.

Məhkəmə yalnız iki halda cinayət qanununda nəzərdə tutulan maddənin sanksiyasından kənara çıxmaqla cəza təyin edə bilər. **Birincisi**, cinayətə görə müəyyən edilən cəzadan daha yüngül cəza təyin edilən hallarda (CM-in 62-ci maddəsi); **ikincisi**, cinayətlərin və hökmlərin məcmusuna görə cəza təyinetmə hallarında (CM-in 66 və 67-ci maddələri).

CM-in 58-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin göstərişinə görə, məhkəmə cəza təyin edərkən Məcəllənin Ümumi hissəsinin müddəaları nəzərə alınır.

Cəza təyin edilərkən Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinin əsasları nəzərə alınır.

Bu halla əlaqədar **CM-in 3-cü** maddəsinin göstərişi üzrə məsuliyyətin faktiki və hüquqi əsaslarının, şəxsin əməlində cinayət tərkibinin olub-olmaması araşdırılır, hansı əmələ görə ona cəza təyin ediləcəyi aydınlaşdırılır. Daha sonra, əməlin hansı məkanda (CM-in 11-12-ci maddələri) və hansı zamanda (CM-in 10-cu maddəsi) baş verdiyi, əməlin, az əhəmiyyətli olduğundan ictimai təhlükəli olmayan əməllər kateqoriyasına mənsub olub-olmaması (CM-in 14.2-ci maddəsi), cinayətin hansı kateqoriyadan olması (CM-in 15-ci maddəsi), təkrar, məcmu, residiv cinayətin olub-olmaması (CM-in 16-18-ci maddələri), cinayətin başa çatıb-çatmaması (CM-in 27-29-cu maddələri), cinayətdən könüllü imtinanın olub-olmaması (CM-in 30-cu maddəsi), cinayətin təkbəşinə və ya iştirakçılıqla törədilməsi (CM-in 31-35-ci maddələri), əməlin ictimai təhlükəliliyini istisna edən halların olub-olmaması (CM-in 36-39-cu maddələri) aydınlaşdırılır.

Məhkəmə, qanunun başa çatmayan cinayətlərə, residiv cinayətlərə, habelə iştirakçılıqla törədilən cinayətlərə dair müddəaları ilə yanaşı, bu cinayətlərə görə cəza təyininə dair Məcəllənin 63-65-ci maddələrinin göstərişlərini də nəzərə alır.

Cəza təyin edərkən iş üzrə cinayətin subyektinin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs olduğu müəyyən edilən hallarda, məhkəmə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə dair CM-in 84-92-ci maddələrinin müddəalarını rəhbər tutur.

Məhkəmə yetkinlik yaşına çatmayanlara törətdikləri cinayətə görə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin etdikdə, tətbiq edilən maddənin sanksiyasında müəyyən edilən azadlıqdan məhrum etmənin müddəti on ildən artıq olsa da, təyin edilən azadlıqdan məhrum etmənin müddəti on ildən artıq ola bilməz.

Məhkəmələrin cəza təyində nəzərə aldığı hallardan biri də ***cinayətin xarakteridir***. Bu, konkret cinayətlərin tipik əlamətidir. Cinayətin xarakteri müəyyən qrup, yaxud da növ cinayətlər üçün təsnifat meyarı rolunu oynayır. Belə ki, konkret əməlin ictimai təhlükəliliyinin xarakterinə, onun hansı qrupa – böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlər qrupuna mənsub olmasından, CM-in Xüsusi hissəsinin hansı fəslinə daxil olmasından asılı olaraq qiymət verilir. Məsələn, şəxsiyyət əleyhinə edilən cinayətlər xarakterinə görə iqtisadi fəaliyyət sahəsində edilən cinayətlərdən daha təhlükəlidir.

Beləliklə, məhkəmələr cəza təyin edərkən əməlin təhlükəlilik dərəcəsinə görə hansı cinayətlər qrupuna aid olduğunu, CM-in Xüsusi hissəsinin hansı fəslində nəzərdə

tutulduğunu, belə cinayətlərlə dövlətin cinayət-hüquqi mübarizə siyasətini nəzərə alır.

Məhkəmələr inadkarlıqla islah olunma yoluna düşmək istəməyənlərə, residiv və ağır cinayətləri törədənlərə qanuna əsasən daha ciddi cəza təyin edilməsini təmin etməlidirlər. Bununla bərabər, qanunla azadlıqdan məhrum etmə ilə yanaşı, daha yüngül cəza nəzərdə tutulan hallarda böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətmiş və cəmiyyətdən təcrid etmədən tərbiyələndirilməsi mümkün olan şəxslər barəsində azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın tətbiqinə, bir qayda olaraq, yol verilməməlidir.

Cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi konkret əməlin fərdi əlaməti olub, edilən cinayətin ağırlığını müəyyən edir. Cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, edilmiş konkret əməlin həmin növdən olan başqa konkret cinayətlə müqayisədə fərqlənən təhlükəliliyidir.

Təhlükəliliyinə görə bir-birindən fərqlənən cinayətlərə cinayət qanunu müxtəlif qiymət verir. Bu da müəyyən növ cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan ayrı-ayrı maddələrin sanksiyalarında öz əksini tapmışdır. Cinayət tərkiblərində göstərilən əlamətlər, habelə cinayət tərkiblərinin növlərə ayrılmasında qanunun meyar kimi istifadə etdiyi əlamətlər heç də konkret əməlin deyil, müəyyən sinfə daxil olan əməllərin təhlükəlilik dərəcəsini xarakterizə edir. Bununla yanaşı, eyni sinfə daxil olan konkret əməllər müxtəlif təhlükəlilik dərəcəsinə malik olur.

Cəzaların növünü və həddini nəzərdə tutan normanın sanksiyası qanunverici orqanın müəyyən sinfə daxil olan cinayətlərin (müəyyən növ cinayətin) ictimai təhlükəliliyinə verdiyi qiyməti əks etdirir. Məhkəmə isə konkret cinayətin

ictimai təhlükəliliyinə qiymət verir. Məsələn, əmlak bir halda şərti maliyyə vahidinin 200 mislinə qədər məbləğdə, başqa halda isə şərti maliyyə vahidinin 900 mislinə qədər məbləğdə oğurlana bilər. Hər iki əməl eyni norma ilə, maddənin eyni hissəsi ilə tövsif edilsə də, sonuncu hal daha ağır olduğundan, məhkəmə cəzanı fərdiləşdirərkən bunu nəzərə alır.

Əksər hallarda qanun cinayətin nəticəsini, edilmiş üsulunu, hərəkətin intensivliyini, qəsd və ya ehtiyatsızlığın növünü, cinayətin motiv və məqsədini səciyyələndirən əlamətləri cinayət tərkibinə daxil etmir. Halbuki, müxtəlif üsulla, müxtəlif motiv və məqsədlə edilən eyni növdən olan cinayət əməli müxtəlif dərəcədə ictimai təhlükəli olur. Eləcə də, əməlin nəticəsini dərk etmək dərəcəsinə görə, qəsdin yaranma vaxtına görə (birbaşa qəsd, dolaylı qəsd, qəflətən yaranan qəsd, əvvəlcədən düşünülmüş qəsd və s.) fərqlənən cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi də müxtəlif olur. Odur ki, əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi müəyyən edilərkən, həm cinayət tərkibində bu və ya başqa əlamətin nəzərdə tutduğu hallar konkretləşdirilir (məsələn, «külli miqdar»), həm də tərkibə daxil olmayan hallar aradan qaldırılır və cəzanın fərdiləşdirilməsində nəzərə alınır.

Beləliklə, cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini, bir qayda olaraq, cinayətin obyektiv cəhətini, cinayətin xarakterini isə cinayətin obyektivi və subyektiv cəhətini xarakterizə edir. Cəza təyininə törədilən cinayətin xarakteri və təhlükəlilik dərəcəsi müəyyən edilərkən konkret cinayətlə bağlı bütün hallar məcmu qaydasında götürülərək nəzərə alınır.

Cəza təyini zamanı təqsirkarın şəxsiyyəti nəzərə alınır. Cinayət təqsirkarın çoxcəhətli fəaliyyətində xüsusi hal

olduğundan, onun şəxsiyyətini tamamilə xarakterizə etmir. Eyni bir cinayət müxtəlif şəxsi keyfiyyətlərə malik olan şəxslər tərəfindən törədilir. Bu səbəbdən də eyni əməli etməkdə təqsirli olan şəxslərə bərabər olmayan cəza təyin edilir.

Cəza təyini üzrə məhkəmə fəaliyyəti proqnozunun nəzəri tədqiqatçıları fərdi məhkəmə proqnozuna məhkumun gələcək davranışını əvvəlcədən aşkar edən proses kimi baxır¹.

Həqiqətdə də, məhkəmənin cəza təyini fəaliyyəti eyni zamanda məhkumun gələcək davranışını proqnoz etməyi nəzərdə tutur. Digər hallarla yanaşı, təqsirkarın şəxsiyyətini öyrənməklə verilən proqnoz təyin edilən cəzanın xüsusi xəbərdaredici məqsədinə nail olunacağına məhkəmədə inam yaradır.

Fərdi davranışın proqnozu etibarlı informasiyaya əsaslanmalıdır. Bu isə cəza təyini zamanı təqsirkarın şəxsiyyətinin daha ətraflı öyrənilməsinə tələb edir.

Cəza təyin edilərkən təqsirkarın sosial və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Sosial xüsusiyyətlərə təqsirkarın cinsi, yaşı, ictimai vəziyyəti, təhsili, ailə vəziyyəti (sosial demoqrafik əlamətlər), peşəsi, vəzifəsi, həyat tərz, əməyə, təhsilə, birgəyaşayış qaydalarına, qanunlara, insanlara münasibəti, təbiətin qorunmasına, uşaqların tərbiyəsinə göstərdiyi qayğı, vətəndaşlıq vəzifələrinə olan münasibəti (sosial mövqeyi və sosial münasibətlər) daxildir. Təqsirkarın psixoloji xüsusiyyətlərinə onun xarakteri, iradəsi, sərvət meyilləri, yönəlişləri, işlədiyi kollektivdə nüfuzu və s. bu kimi hallar daxildir.

Təqsirkarın əxlaqa zidd həyat tərz, ictimai faydalı əməkdən yayınması, qanunların, birgəyaşayış qaydalarının tələblərinə laqeydliyi, ehtiraslı oyunlara, spirtli içkilərə və narkotik maddələrə aludəçiliyi və s. bu kimi hallar onun nisbətən yüksək sosial təhlükəli olmasını göstərir. Xüsusən cinayət təqsirkarın cəmiyyətə zidd dərin vərdişləri və yönəlişləri ilə bağlı olduqda belə şəxslərin islah olunması üçün xeyli – uzun müddətli vaxt tələb olunur. Şübhəsiz, şəxsiyyəti belə kriminogen xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunan şəxsə sanksiya daxilində daha sərt cəza təyin edilməlidir. Əksinə, təqsirkarın ictimai faydalı əməyə bağlılığı, mənəvi prinsiplərə əsaslanan həyat tərz, xeyirxahlığı, yaxud adamlar barəsində qayğıkeşlik göstərməsi və s. bu kimi alicənablığı səciyyələndirən xüsusiyyətləri isə onu müsbət mövqedən xarakterizə etdiyindən, törədilən kriminal əməlin onun həyat tərz ilə əlaqədar olmadığını, onun üçün təsadüfi hal olduğunu göstərir. Buna görə də, əgər birinci halda məhkəmə təqsirkarın şəxsiyyətini mənfi cəhətdən xarakterizə edən halları nəzərə alaraq, məsuliyyəti ağırlaşdırırsa, ikinci halda, təqsirkarın şəxsiyyətini müsbət cəhətdən xarakterizə edən hallara əsasən məsuliyyəti yüngülləşdirir.

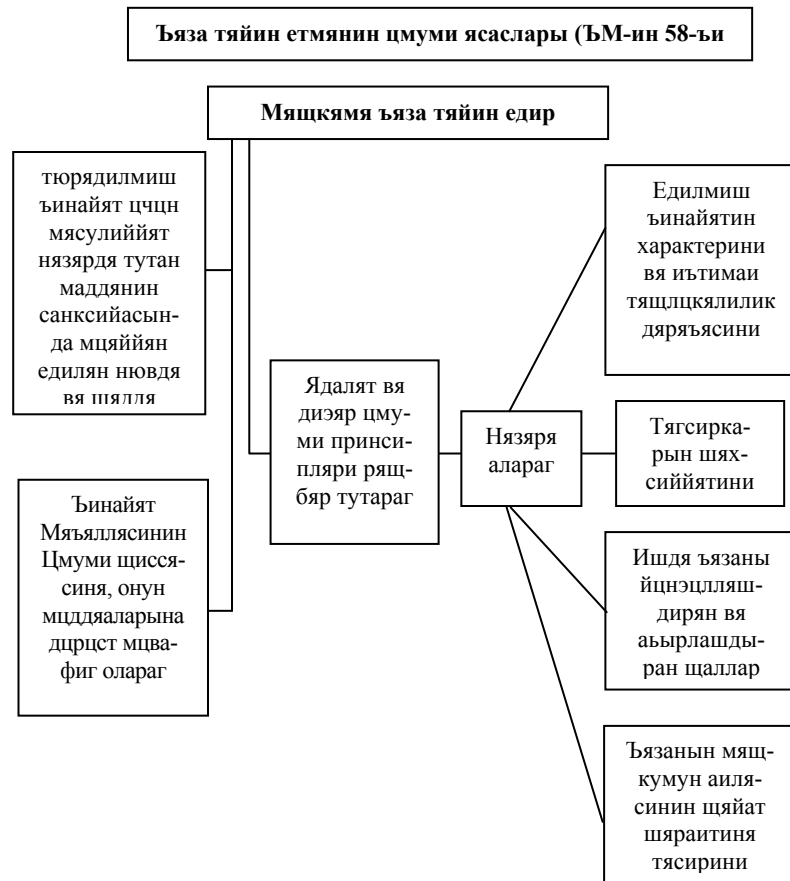
Cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallardan fərqli olaraq cinayətkarın şəxsiyyətini xarakterizə edən başqa hallara ayrı-ayrılıqda deyil, bütövlükdə əhəmiyyət verilərək cinayətkarın şəxsiyyəti nəzərə alınır.

Məhkəmələr hökmdə sadəcə olaraq cinayət törədən şəxsin şəxsiyyətinin nəzərə alındığını qeyd etməklə kifayətlənməməli, məhkəmə iclasında tədqiq olunan və təsdiq edilən, habelə şəxsiyyəti müsbət, yaxud da mənfi cəhətdən

¹ Рагимов И.М. Теория судебного прогнозирования. Баку: 1987, с. 113.

xarakterizə edən halları göstərməlidirlər¹.

Cinayət Məcəlləsinin 59-cu və 61-ci maddələrində göstərilən hallar birbaşa və ya dolayı yolla təqsirkarın şəxsiyyətini xarakterizə etsə də, cəza təyininə müstəqil olaraq nəzərə alınır. Bu baxımdan, cinayət törədən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən hallar cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallardan fərqlənir.

¹ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Азербайджанской ССР (1961-1983). Баку: Азернешр, 1987, с. 235.

Bəhs etdiyimiz maddədə nəzərdə tutulmayan və cinayət törədən şəxsin şəxsiyyətini mənfi xarakterizə edən hal (məsələn, tüfeyli həyat tərz, əxlaqsızlıq və s.) cəza təyininə ayrılıqda cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirilə bilməz.

Cəza təyin edilərkən cəzanın məhkumun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınır. Bu, cəza təyininin ümumi müddəaları sırasına gətirilən yeni haldır.

Qeyd edilən hal məhkuma təyin edilən cəzaya bir halda müsbət, başqa halda mənfi mövqedən təsir göstərə bilər. Məsələn, əgər təqsirkar ailədə yeganə əmək qabiliyyətli şəxsdirsə, onun himayəsində qoca və xəstə valideynləri, məktəb yaşlı uşaqlar varsa, belə ailə vəziyyəti ona təyin ediləcək cəzanın yumşaldılmasının əsası ola bilər.

Başqa halda, əgər təqsirkar müntəzəm sərxoşluq edirsə, ailə üzvlərini döyürsə, ailədə uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərsə, aldığı əmək haqqını israf edirsə, ailənin büdcəsinə müntəzəm ziyan yetirirsə, şübhəsiz, belə hal ailənin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması xatirinə təyin ediləcək cəzanın sərtləşdirilməsinə təsir göstərəcəkdir.

Cəza təyin edilərkən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar da nəzərə alınır. Belə hallar cinayət məsuliyyətinə *iki cür* təsir edir. **Birinci**, Məcəllənin 59-cu və 61-ci maddələrində nəzərdə tutulan hallar 58-ci maddənin göstərişinə görə sanksiya həddində cəza fərdiləşdirilərkən seçilən cəzanın növünə və həddinə təsir göstərir. **İkinci**, cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar Məcəllənin Xüsusi hissəsində əsas tərkiblərə, yaxud da məsuliyyəti yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran halı olan tərkiblərə cəzanı

yüngülləşdirən, yaxud da ağırlaşdıran əlamət kimi daxil ola bilər.

Cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran hallar Məcəllənin Xüsusi hissəsində müəyyən edilən cinayət tərkiblərinə müstəqil tərkib əlaməti kimi daxil edilən hallarda, həmin hallar təkrarən cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran hal kimi nəzərə alınmır.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran hallar cinayət tərkiblərinə daxil edilsə də, əgər belə əlamət ölçüyə gələndirsə və onun ifadə etdiyi dəyər minimum həddən dəfələrlə artıqdırsa (məsələn, əvvəlcədən əlbir olan kriminal dəstə iki-üç nəfər deyil, on-on beş və ya daha artıq saydadırsa, yaxud da oğurluqla vurulan ziyan «külli miqdar» meyarından dəfələrlə çoxdursa), belə hallarda cinayət tərkibində əlamət kimi nəzərdə tutulan cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran hallar təkcə cinayətin tövsifində iştirak etməlidir, həm də cəza təyin edilərkən nəzərə alınmalıdır¹. Biz belə mövqe ilə razılaşmırıq. Belə mövqe məhkəmənin öz mülahizəsinə görə qanunun tətbiqi sahəsində səlahiyyətini süni surətdə genişləndirərdi və qanunun praktikada bir qaydada tətbiq edilməsi sahəsində xeyli çətinliklər yaradardı.

Cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran halların hüquq ədəbiyyatında müxtəlif səpkidə təsnifatına rast gəlinir. Əksər müəlliflər belə təsnifatı cinayətin obyektiv və subyektiv xüsusiyyəti üzrə aparır².

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 2. М.: Зеркало. 1999, с. 92.

² Герцензон А.А. Уголовное право. М.: 1958, с. 458; Карпец И.И. Отягчающее и смягчающее обстоятельства в уголовном праве. М.: 1979, с. 38-103.

Belə təsnif də dəqiq kriteriyaya söykənmir. Belə ki, cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran elə hallar vardır ki, onlar eyni vaxtda həm cinayətin obyektiv, həm də subyektiv xüsusiyyəti ilə bağlı olur. Məsələn, cinayətin «təkrar törədilməsi», «cinayətin xüsusi amansızlıqla edilməsi» və s. hallarını həm obyektiv, həm də subyektiv xüsusiyyətə aid etmək olar.

«Cinayət hüququ kursu»nun müəllifləri belə halları təqsirkarın şəxsiyyətinə və cinayətə görə təsnif etməyi təklif edirlər. Onların fikrincə, cəzanı yüngülləşdirən (CM-in 59-cu maddəsi) və ağırlaşdıran hallar (CM-in 61-ci maddəsi) cinayəti və eyni zamanda həm də təqsirkarın şəxsiyyətini xarakterizə edir¹.

§2. Cəzanı yüngülləşdirən hallar

İş üzrə cəzanı yüngülləşdirən hallar mövcuddursa, belə hallar məhkəməyə: a) əməlin tövsif edildiyi maddənin sanksiyasına uyğun seçilən cəza növünün aşağı həddinə yaxın həddə cəza təyin etməyə; b) alternativ sanksiyaya malik maddələrlə məsuliyyət həll edilərkən daha yüngül sayılan cəza növünü seçməyə; c) qanunda nəzərdə tutulduğundan daha yüngül cəza təyin etməyə (CM-in 62-ci maddəsi); ç) şərti məhkum etmə institutunu tətbiq etməyə (CM-in 70-ci maddəsi); d) təyin edilən cəzanın nisbətən yüngül rejimli cəzaçəkmə müəssisəsində çəkilməsini müəyyən etməyə hüquq verir.

Azərbaycan Respublikası CM-in 59-cu maddəsində cəzanı yüngülləşdirən halların aşağıdakı növləri nəzərdə

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 2. М., Зерцало, 1999, с. 93.

tutulur:

Hadisələrin təsadüfi axarı zəminində ilk dəfə olaraq böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətin törədilməsi. Cəzanı yüngülləşdirən bu hal üç əlamətlə bağlıdır: cinayətin ilk dəfə törədilməsi; törədilən cinayətin böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətlər qrupundan olması; cinayətin müxtəlif hadisələrin təsadüfi rəbitəsində baş verməsi. Bu hallar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda cəzanı yüngülləşdirən hal kimi qiymətləndirilir.

Cinayətin ilk dəfə törədilməsi, ümumiyyətlə, şəxsin öncə heç bir vaxt cinayət törətməməsini nəzərdə tutur. Şəxs əvvəllər cinayət törətsə də, belə cinayətin hüquqi nəticələri aradan qalxdıqdan sonra onun cinayət törətməsi yenə də ilk dəfə törədilən cinayət sayılacaqdır.

Cinayətin hüquqi nəticələrinin aradan qalxması dedikdə, törədilən cinayətə görə məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin (CM-in 75-ci maddəsi), yaxud da hökmün icrası müddətinin (CM-in 80-ci maddəsi) keçməsi, yaxud da əvvəllər törədilən cinayətlərə görə yaranan məhkumluğun ödənilməsi, yaxud da götürülməsi (CM-in 83-cü maddəsi) nəzərdə tutulur.

Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilməsinə görə bu Məcəllə ilə azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəza nəzərdə tutulmuş əməllər, yaxud qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilməsinə görə bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş azadlıqdan məhrum etmə cəzasının yuxarı həddi iki ildən artıq olmayan əməllər hesab olunur (CM-in 15.2-ci maddəsi).

Az ağır cinayətlər* qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan

* Rusiya Federasiyasının qüvvədə olan CM-in 61-ci maddəsinin gös-tərişinə görə, ilk dəfə törədilsə də, edilən cinayət ən ağır cinayətlər qrupuna

törədilməsinə görə barəsində nəzərdə tutulmuş azadlıqdan məhrum etmə cəzasının yuxarı həddi yeddi ildən artıq olmayan əməllər hesab olunur (CM-in 15.3-cü maddəsi).

Həm də sadalanan kateqoriyadan olan əməlin törədilməsi obyektiv, yaxud da subyektiv xarakterli halların təsiri altında baş verməlidir. Belə hallar şəxsin azad davranış variantı seçmək imkanını məhdudlaşdırır (məsələn, xəstə valideyninə dərman almaq üçün pul tapmayan şəxsin oğurluq etməsi), yaxud da qeyd edilən hallar elə münafiqlik şərait yaradır ki, şəxs belə şəraitin təsiri altında cinayət etməyə vadar olur.

Ümumiyyətlə, ilk dəfə törədilsə də, belə əməl şəxsin cəmiyyətə zidd və qeyri-əxlaqi sosial-psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olmur.

Cinayətin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs tərəfindən törədilməsi. Qüvvədə olan cinayət qanunu cinayət törədən yetkinlik yaşına çatmayanların cəzasının yüngülləşdirilməsi və ya onların barəsində cəza əvəzinə, cəza sayılmayan tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi imkanlarının diqqətlə araşdırılmasını vəzifə kimi müəyyən edir.

Burada cəzanın yüngülləşdirilməsinin əsası yetkinlik yaşına çatmayanın psixi xüsusiyyətləridir.

Yetkinlik yaşına çatmayanlarda kifayət qədər əqli yetkinliyin, həyat təcrübəsinin olmaması, iradələrinin zəifliyi üzündən tezliklə xarici təsir altına düşmələri kimi xüsusiyyətlər vardır. Yetkinlik yaşına çatmayanlar həm də tərbiyəvi təsir tədbirlərinə daha həssasdırlar və buna görə də

daxildirsə, belə əməlin törədilməsinə cəzanı yüngülləşdirən hal kimi baxılır.

yaşlılara nisbətən daha tez islah olunurlar.

Qüvvədə olan qanunvericilik yetkinlik yaşına çatmayanların psixi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, CM-ə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti və cəzası məsələlərini tənzim edən xüsusi beşinci bölmə ayırmışdır. CM-in beşinci bölməsinin göstərişinə görə, yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi cinayətə görə tətbiq edilən cəzaların növləri məhduddur. Belə ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ancaq cərimə, ictimai işlər, islah işləri və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalar tətbiq edilə bilər. Daha sonra qanunla, yaşa dolmuş məhkumların ancaq böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlərə görə məsuliyyətdən azad edilməsinə yol verildiyi halda, yetkinlik yaşına çatmayanlar həm də az ağır cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilərlər (CM-in 88-ci maddəsi).

Cinayətin hamilə qadın tərəfindən törədilməsi. Qüvvədə olan cinayət qanunu ilə cinayətin hamilə qadın tərəfindən törədilməsinin cəzanı yüngülləşdirən hal kimi qiymətləndirilməsi, ananın və gələcəkdə doğulacaq uşağın mənafeyinin mühafizəsi barəsində humanizm prinsipinin ifadəsidir.

Hamilə qadınlar onların orqanizmində baş verən bir sıra psixofiziki dəyişikliklərin təsiri altında yaranan səbrsizlik, əsəbilik, tez təsirlənmə, tündməcəzlik və s. bu kimi xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bunlar hamilə qadının öz davranışına rəhbərlik etməsini zəiflədir, onu münaqişəyə meyilli edir. Cinayət əməli isə müəyyən dərəcədə bu xüsusiyyətlərin təsiri altında baş verir. Hamiləlik vəziyyəti müddətindən asılı olmayaraq, törədilən cinayətin ağırlığına fərq qoymadan cəzanı yüngülləşdirən hal sayılır. Bundan

əlavə, hamilə qadınlar və ya səkkiz yaşına qədər uşağı olan qadınlar tərəfindən törədilən böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətə görə seçilən cəzaların icrası uşaq səkkiz yaşına çatana qədər təxirə salına bilər (CM-in 79.1-ci maddəsi).

Cinayəti törədən şəxsin himayəsində azyaşlı uşağın olması. Cəzanı yüngülləşdirən hal kimi bu hal Respublikanın 1960-cı il CM-də nəzərdə tutulmurdu. Lakin məhkəmə təcrübəsində hakimlər təqsirkarın himayəsində azyaşlı uşaqların olması halını məsuliyyəti yüngülləşdirən hal kimi qiymətləndirirdi.

Qüvvədə olan CM-də qeyd edilən hal cəzanı yüngülləşdirən yeni hal kimi müəyyən edilmişdir. Bu hal həm azyaşlı uşağı olan kişilər, həm də qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərə görə cəza təyin edilərkən cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərə alınır. Qeyd edilən halın cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərə alınması üçün təqsirkarın azyaşlı uşağının olması, azyaşlı uşağın təqsirkarın himayəsində və tərbiyəsində olması, onun uşağı maddi cəhətdən təmin etməsi faktı müəyyən edilməlidir. Ancaq təqsirkarın azyaşlılarla qeyd edilən bağlılığı əsasında bu hal cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərə alınır.

Azyaşlı uşaqlar on dörd yaşa çatmayan yaşda olan uşaqlardır. Azyaşlı uşağı olsa da, onlara qayğı göstərməyən, onların tərbiyəsi ilə məşğul olmayan, yaxud da valideynlik hüququndan məhrum edilən şəxslər tərəfindən törədilən cinayətə görə cəza təyin edilərkən, bu hal cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərə alınmır.

Cinayətin ağır həyat şəraiti nəticəsində və ya mərhəmətlilik niyyəti ilə törədilməsi zamanı təqsirkar xarici

amillərin təsiri altında (şəxsi, ailə, qulluq) yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu tapmamaq üzündən əməli törədir.

Ağır həyat şəraiti müxtəlif səbəblərlə bağlı ola bilər. Şəxsin uzun müddət iş tapa bilməməsi, yaxud da uzun müddət cüzi əmək haqqı ilə yaşaması, ailənin minimum tələblərini ödəyə bilməməsi, özünün və ya yaxınlarının ağır xəstəliyə mübtəla olması, ailə üzvlərindən birinin müntəzəm əxlaqsızlığı və s. bu kimi amillərin təsiri ilə yaranan şəraitin neqativ təsiri altında cinayət törədilə bilər. Sadalanan amillər cinayəti törədənənin davranışı ilə səbəbli əlaqədə olduqda, ona cəzanı yüngülləşdirən hal kimi əhəmiyyət verilir.

Mərhəmətlilik duyğularının təsiri altında cinayətin törədilməsi cinayət hüququna gətirilən yeni anlayışdır. Məsələn, mərhəmətlilik motivi ilə yaşamasına ümid olmayan ağır xəstəni əzablardan xilas etmək üçün artıq dozada yuxu dərmanı verməklə onun həyatdan məhrum edilməsi.

Cinayətin fiziki və ya psixi məcburiyyət təsiri altında, yaxud maddi, xidməti və ya s. cəhətdən asılılıq nəticəsində törədilməsi. Şəxs fiziki və ya psixi məcburiyyət təsiri altında, yaxud xidməti və ya s. cəhətdən asılılıq üzündən tam azad davranış variantı seçə bilmir. Məsələn, şəxs fiziki və ya psixi təzyiq altında cinayət törətməyə məcbur olur. Şəxs işini itirəcəyi, yaxud da maddi köməkdən məhrum olacağı qorxusu altında, qulluq tabeçiliyində olduğu şəxsin təhriki ilə cinayətə yol verir. Sadalanan səpkidə fiziki və ya psixi məcburiyyət və başqa cəhətdən asılılıq olmazdysa, ehtimal ki, şəxs cinayət etməyə vadar olmazdı. Qeyd edilən halların kriminogen xüsusiyyətinin şəxsi cinayətə vadar etmək həddi (dərəcəsi) məhkəmə tərəfindən qiymətləndirilir. Sadalanan halların yaratdığı şəraitin təsiri altında cinayətin edilməsi

şəxsi cəzadan azad etmir, ancaq cəzanı yüngülləşdirir.

Psixi və ya fiziki məcburiyyət təqsirkarın iradi fəaliyyətini tam istisna edən hallarda, şəxsin azad davranış seçmək imkanını aradan qaldırır və o, məsuliyyətdən azad edilir.

Fiziki məcburiyyət müxtəlif üsullarla insana zor göstərilməsində ifadə olunur. Belə zorakı hərəkətlər təqsirkarın döyülməsində, onun boğulmasına yönələn hərəkətlərdə, şəxsin bədənində elektrik cərəyanı keçirmədə, bədən xəsarəti yetirmədə və s. sağlamlığa zərər yetirən hərəkətlərdə ifadə oluna bilər.

Psixi məcburiyyət bilavasitə, yaxud da sifarişlə, yazılı məlumatla və s. üsullarla göstərilə bilər. Lakin hər bir halda psixi məcburiyyət real xarakterdə, yəni həyata keçirilən səciyyədə olur. Psixi məcburiyyət bilavasitə təqsirkara, yaxud da onun yaxın adamlarına qarşı istiqamətlənir. Məsələn, bir halda təqsirkar onun sağlamlığına zərər yetirilməsilə, həyatına qəsd edilməsilə hədələyə bilər, başqa halda, övladının oğurlanması ilə, övladının həyatına və ya sağlamlığına zərər yetirilməsilə hədələyə bilər.

Psixi məcburiyyət təkcə həyat və ya sağlamlığa zərər yetirilməsilə hədələmədə deyil, həm də mülkiyyətə qəsd etməklə, əmlakı məhv etməklə, əmlak xarakterli ziyan yetirməklə hədələmə ilə bağlı ola bilər. Hədə-qorxu müəyyən hallarda müstəqil cinayət tərkibi də yarada bilər (CM-in 134-cü maddəsi).

Cinayətin maddi, xidməti asılılıq zəminində edilməsi hallarında, təqsirkarın asılılıq dərəcəsi aydınlaşdırılmalıdır.

Maddi asılılıq hallarında təqsirkar onu cinayətə təhrik edən şəxsdən maddi cəhətdən asılı olur. Təqsirkarın, özünün

və ailə üzvlərinin yaşaması üçün başqa gəlir mənbəyi olmur. Təhrik edən şəxsin ayırdığı vəsait təqsirkarın və onun ailəsinin yaşaması üçün əsas maliyyə mənbəyi olur. Maddi asılılıq həm də kreditorla borclu arasında mövcud ola bilər. Kreditor təqsirkarı borc öhdəçiliyindən azad etməyi vəd etməklə onu cinayətə vadar edə bilər.

Xidməti asılılıq şəxsin xidmət üzrə başqasının təbəçiliyində olmasını nəzərdə tutur. Təbəçilikdə olan şəxs (təqsirkar) vəzifəli şəxs tərəfindən cinayətə vadar edilə bilər. Məsələn, rəis şəxsi işdən çıxarmaqla hədələyir və şəxs işdən çıxarılacağı halda özünün və ailəsinin ciddi çətinliklərlə üzləşəcəyindən qorxaraq cinayət etməyə razılıq verir. Rəisin şəxsə yüksək vəzifə verəcəyini vəd etməklə onu cinayətə vadar etməsi, zənn edirik ki, cəzanı yüngülləşdirən hal kimi qiymətləndirilə bilməz.

Digər asılılıq ailə üzvləri arasında (məsələn, ərlə arvad arasında, gəlinlə qayınana arasında), müəllimlə tələbə arasında, oğlanla qız arasında və s. formada ola bilər.

Cinayətin zəruri müdafiənin, ictimai təhlükəli əməl törətmiş şəxsin tutulmasının, son zərurətin, əsaslı riskin, əmrin və ya sərəncamın icra edilməsinin qanunla müəyyən edilmiş şərtlərini pozmaqla törədilməsi. Göstərilən hallarda törədilən əməllər qanunla müəyyən edilən şərtləri pozmaqla bağlı olsa da, belə əməllər ictimai faydalı motivlərlə bağlı olduğundan, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi ilə cinayətin belə hallarla bağlı törədilməsi cəzanı yüngülləşdirilən hal kimi müəyyən edilir.

Qeyd edilən cəzanı yüngülləşdirən hallara aydınlıq gətirmək üçün CM-in 36-40-cı və 122, 123, 129, 130-cu maddələrinin mətni ilə tanış olmaq lazımdır.

Cinayətin zərər çəkmiş şəxsin qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətlərinin təsiri altında və ya bu hərəkətlər nəticəsində qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində törədilməsi. Burada cəzanı yüngülləşdirən üç hal nəzərdə tutulur: a) cinayətin zərər çəkənin qanunsuz hərəkətləri ilə bağlı törədilməsi; b) cinayətin zərər çəkənin əxlaqsız hərəkətlərinin təsiri altında törədilməsi; c) cinayətin zərər çəkənin qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətləri ilə bağlı qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində törədilməsi.

Qüvvədə olan CM cinayətin zərər çəkənin qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətləri ilə əlaqədar törədilməsini ilk dəfə cəzanı yüngülləşdirən hallar sırasına daxil etmişdir. Zərər çəkənin qanunsuz hərəkətləri onun başqasının bədəninə ağrı yetirən hərəkətlərindən, döymədən, işgəncə vermədən, təhqiredici, böhtançı, ələsalıcı hərəkətlərində və s. qeyri-hüquqi hərəkətlərində ifadə oluna bilər.

Əxlaqsız hərəkətlər mənəviyyata, məişətdə qəbul olunmuş etik qaydalara zidd olan hərəkətlərdir.

Cinayətin zərər çəkənin qanunsuz və ya əxlaqsızlıq hərəkətlərinin təsiri altında törədilməsi, əgər Məcəllənin Xüsusi hissəsinin maddələrinə tərkib əlaməti kimi daxil edilmirsə, belə hallar konkret cinayətlərə baxılan zaman aşkar edildikdə, məhkəmə onlara cəzanı yüngülləşdirən hal kimi qiymət verir.

Beləliklə, cinayətin zərər çəkmiş şəxsin qeyri-hüquqi (qanunsuz), yaxud da əxlaqsız hərəkətlərinin təsiri altında baş verməsinə, belə neqativ təsirin təqsirkarı güclü ruhi həyəcan vəziyyətinə (fizioloji affekt) salıb-salmamasından asılı olmayaraq, cəzanı yüngülləşdirən hal kimi qiymət verilir.

Zərər çəkənin qanunsuz, yaxud da əxlaqsız hərəkətləri təqsirkarı qəflətən baş verən güclü ruhi həyəcan vəziyyətinə salırsa və bu vəziyyətdə şəxs CM-in 122-ci maddəsində (qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürmə), habelə 129-cu maddəsində (qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən sağlamlığa ağır və ya az ağır zərər vurma) göstərilən əməlləri törədirsə, qeyd edilən hallar cinayət tərkibinə daxil olduğundan, onlar təkrarən cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərə alınmır. Bütün digər hallarda cinayət zərərçəkənin qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətləri ilə bağlı qəflətən baş verən güclü ruhi həyəcan vəziyyətində törədilirsə, həmin hallar cəza təyini zamanı cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərə alınır.

Zərər çəkənin qanunsuz və ya əxlaqa zidd hərəkətləri, eləcə də belə hərəkətlərlə bağlı təqsirkarda yaranan güclü ruhi həyəcan vəziyyəti kriminogen amil kimi təqsirkarı cinayətə vadar edən determinat kimi çıxış edir.

Məhkəmə qeyd edilən neqativ hərəkətlərlə bağlı yaranan güclü ruhi həyəcan vəziyyətində törədilən cinayət üzrə cəzanı nəinki yüngülləşdirməli, həm də daha yüngül cəza təyin etməlidir.

Könüllü gəlib təqsirini boynuna alma, cinayətin açılmasına, onun digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə, cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışına və tapılmasına fəal kömək etmə. Bu hallar təqsirkarın daha tez islah ediləcəyinə ümid verən ilkin şərtlərdir.

Könüllü gəlib təqsirini boynuna alma hər bir halda səmimi peşmanlığı ifadə etməsə də, təqsirkarın özünü istintaq və təhqiqat orqanlarına könüllü təqdim etməsi, törətdiyi cinayət, yaxud da onda iştirakı barədə düzgün

məlumatlar verməsi müəyyən dərəcədə onun səmimiliyini göstərir. Cinayətin açılmasına fəal kömək göstərmək, törədilmiş cinayətlə əlaqədar təqsirkarın ona məlum olan bütün hallar haqqında istintaq zamanı düzgün ifadə verməsində, cinayətin iştirakçılarının, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş predmetlərin, yaxud alət və vasitələrin tapılmasında, cinayətin izinin aşkar edilməsində istintaq orqanlarına kömək göstərməsində ifadə olunur.

Səmimi peşman olan şəxs öz əməlini nəinki etiraf edir, həm də buna görə özünü daxilən mühakimə edir, cinayətin açılmasına, vurulmuş ziyanın aradan qaldırılmasına kömək edə biləcək halları düzgün göstərir, təqsirini «yumağa» çalışır. İstintaqda aşkar edilən sübutların təsiri altında təqsirkarın işə aid olan halları etiraf etməsi səmimi peşmançılıq kimi qiymətləndirilə bilməz.

Səmimi peşmanlıq hətta şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinin əsası ola bilər. Qüvvədə olan CM-in 72-ci maddəsinə əsasən ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət etmiş şəxs könüllü gəlib təqsirini boynuna aldıqda, cinayətin üstünün açılmasına fəal kömək etdikdə və cinayət nəticəsində dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri aradan qaldırdıqda, cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər.

Cinayətin törədilməsindən bilavasitə sonra zərər çəkmiş şəxsə tibbi və ya digər yardım göstərilməsi, cinayət nəticəsində dəymiş maddi və mənəvi zərərin könüllü olaraq ödənilməsi və ya aradan qaldırılması, zərər çəkmiş şəxslə razılıq əldə etməyə cəhd edilməsi, zərər çəkmiş şəxsə dəymiş zərərin azaldılmasına yönəldilmiş digər hərəkətlərin edilməsi. Təqsirkarın cinayət törətdikdən sonra cinayətin maddi və

mənəvi zərərli nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində fəaliyyəti müxtəlif motivlərlə bağlı ola bilər: zərərçəkənin halına yanma hissləri, cəza qarşısında qorxu hissi, məsuliyyətinin yumşaldılmasına ümid hissi, törətdiyi əməldən peşmançılıq hissi və s.

Zərər çəkənə tibbi və ya digər yardım göstərilməsi cinayət törədildikdən sonra zərərçəkənə yardım etmək üçün təcili tibbi yardım xidmətinin çağırılmasında, zərər çəkənin tibb müəssisəsinə çatdırılmasında, zərər çəkənin hansı tibb müəssisəsində yerləşdirilməsinə dair onun ailəsinə məlumat verilməsində, tibbi yardım edildikdən sonra zərər çəkənin evinə çatdırılmasında və s. ifadə oluna bilər. Zərər çəkənə tibbi yardım göstərilməsi cinayət törədildikdən dərhal sonra göstərilməlidir.

Zərərli nəticə həm cinayət qanununun Xüsusi, hissəsinin maddələrində göstərilən nəticələri, həm də cinayət tərkibinə daxil edilməyən, lakin obyektiv xüsusiyyətinə görə əhatəyə, müxtəlif dəyərlərə zərər yetirən sair dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Bu hal cinayətin doğuracağı obyektiv zərəri azaldır və təqsirkarın etdiyi əməldən peşman olduğunu göstərir.

Cəzanı yüngülləşdirən hal kimi edilmiş cinayətin zərərli nəticələrinin qarşısını alma, cinayətdən könüllü imtina etməyə yol verilən belə hərəkətlərdən onunla fərqlənir ki, birinci bitmiş cinayətlərdə mümkün olduğu halda, sonuncuya ancaq bitməmiş cinayətlərdə rast olunur.

Vurulmuş ziyanın könüllü surətdə ödənilməsi təqsirkarın cinayəti törətdikdən sonra istintaq və təhqiqat orqanlarının məcburiyyəti olmadan öz təşəbbüsü ilə zərər çəkənə yetirdiyi maddi ziyanı aradan qaldırmasıdır. Məsələn,

təqsirkar oğurladığı əmlakı zərər çəkənə qaytarır, yaxud da belə əmlakı qaytarmaq mümkün deyilsə, onun pulla ifadə olunan dəyərini ödəyir.

Vurulmuş zərərin aradan qaldırılması cinayətin nəticəsinin natura formasında tamamilə və ya qismən aradan qaldırılmasıdır. Məsələn, nəqliyyatda hərəkət təhlükəsizliyinin pozulması ilə əlaqədar baş verən cinayətlərdə zədələnmiş əmlakı təmir etdirməklə əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq; zədələnən müəyyən şeyin yenisini alıb zərərçəkənə qaytarmaq; şərəf və ya ləyaqət əleyhinə olan cinayətlərdə zərərçəkəndən kollektiv qarşısında üzr istəmək və s.

CM-in 59-cu maddəsində sadalanan cəzanı yüngülləşdirən hallar Məcəllənin Xüsusi hissəsinin normalarında tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulmadıqda, məhkəmə konkret cinayət işi üzrə (belə hallar konkret işdə mövcud olduqda) cəza təyin edərkən, onlara cəzanı yüngülləşdirən hal kimi əhəmiyyət verir (CM-in 59.3-cü maddəsi).

CM-in 59-cu maddəsində göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallardan əlavə, məhkəmə iş üzrə xüsusən məhkumu müsbət mövqedən səciyyələndirən digər (qanunda göstərilməyən) halları da cəzanı yüngülləşdirən hal kimi qiymətləndirə bilər (məsələn, cinayət törədən şəxsin peşəkar mütəxəssis olması, müharibə və ya əmək veteranı olması, vətən və xalq qarşısında digər xidmətlərinin olması və s.).

Şərhini verdiyimiz cəzanı yüngülləşdirən hallar içərisində qanunda iki halın cəza təyini zamanı təyin edilən cəzanın həddinə göstərdiyi təsir formal meyar əsasında dəqiqləşdirilmişdir. Bu sıraya aiddir: təqsirkarın könüllü

gəlib təqsirini boynuna alması, cinayətin açılmasına fəal kömək göstərməsi (CM-in 59.1.9-cu maddəsi) və cinayətin törədilməsindən bilavasitə sonra zərər çəkmiş şəxsə tibbi yardım göstərilməsi, cinayətlə vurulan maddi və mənəvi zərərin aradan qaldırılması (CM-in 59.1.10-cu maddəsi).

Qüvvədə olan CM-in 60-cı maddəsində qeyd edilən halların cəza təyininə göstərdiyi təsir həddinə dair göstəriş vardır. Orada deyilir ki, göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallar olduqda və əgər cəzanı ağırlaşdıran hallar yoxdursa, təyin olunan cəzanın müddəti və ya həcmi bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin **dörddə üçündən** artıq ola bilməz.

§3. Cəzanı ağırlaşdıran hallar

Cəzanı ağırlaşdıran hallar cinayətin, yaxud da təqsirkarın şəxsiyyətinin təhlükəliliyini yüksəldən, lakin cinayət tərkibindən kənarda qalan, cinayətlə və ya təqsirkarın şəxsiyyəti ilə bağlı olan hallardır.

Qüvvədə olan CM-in 61-ci maddəsində cəzanı ağırlaşdıran halların siyahısı verilmişdir. Bu məsələdə qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsi respublikanın 1960-cı il Cinayət Məcəlləsinin cəzanı ağırlaşdıran hallarla bağlı mövqeyini əsasən saxlamışdır.

Cəzanı ağırlaşdıran hallar aşağıdakılardır:

Cinayətlərin təkrar törədilməsi, cinayətlərin residivi. Əvvəllər edilən əmələ görə şəxsin mühakimə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, törədilən əməl bu əməllə təkrarlıq yaratdıqda, ona cəzanı ağırlaşdıran hal kimi baxılır.

Cinayət əvvəllər mühakimə olunmuş şəxs tərəfindən edilirsə (residiv), bu, bir tərəfdən, cinayət-hüquqi təsir tədbirinin lazımi səmərə vermədiyini, digər tərəfdən isə təqsirkarda ictimai təhlükəli vərdişlərin davamlı olduğunu göstərir. Buna görə də, residiv cinayətləri törədən şəxslərə təyin edilən cəzanın daha təsirli olmasına nail olmaq məqsədi ilə **təkrarlıq** hər bir halda cəzanı ağırlaşdıran hal kimi əhəmiyyət verilməlidir.

Əvvəllər edilən cinayətə görə məhkumluq müddəti və ya məsuliyyətə cəlb etmə müddəti keçmişsə, ya da məhkumluq şəxsin üstündən götürülmüşsə, sonradan edilən cinayət təkrarlığı yaratmır.

Cinayətin təkrar edilməsi halı tətbiq edilən maddədə cinayət tərkibinin ünsürü kimi nəzərdə tutulursa, buna eyni

vaxtda cəzanı ağırlaşdıran hal kimi əhəmiyyət verilə bilməz.

Təkrarlıq bəzən cinayətin dəfələrlə (iki dəfədən artıq), yaxud müntəzəm surətdə (bir-biri ilə daxili əlaqədə olan cinayətlərin dəfələrlə edilməsi) törədilməsi ilə əlaqədar olur. Belə təkrarlıq öz xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə müxtəlif cinayətlərin yaratdığı təkrarlıqdan daha təhlükəli olduğu üçün hər bir halda cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Qanuna görə, birinci cinayətin xarakterindən asılı olaraq məhkəmə müəyyən halda həmin cinayəti cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirməyə də bilər. Məsələn, törədilən cinayət eyni, ya da eyni növdən olan cinayət deyildirsə, həm də sosial təhlükəlilik dərəcəsinə görə bunlar bir-birindən əhəmiyyətli dərəcə fərqlənirsə, məhkəmə cəzanın fərdiləşdirilməsinin başqa prinsiplərinin tələblərini də nəzərə alıb təkrarlığa cəzanı ağırlaşdıran hal kimi əhəmiyyət verməyə bilər. Belə ki, əvvəllər cinayət törətmiş şəxsin yenidən törətdiyi kriminal əməl, cinayətlərin məcmusunu yaradan hallarda təkrarlıq cəzanı ağırlaşdıran hal kimi nəzərə alınmır.

Beləliklə, aşağıdakı hallarda təkrarlıq və residivlik cəzanı ağırlaşdıran hal kimi nəzərə alınmır:

- 1) cinayətin təkrar törədilməsi Məcəllənin Xüsusi hissəsində tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulan hallarda;
- 2) residivlik Xüsusi hissənin normasında cinayət tərkibinin əlaməti kimi müəyyən edilən hallarda;
- 3) təkrarlıq cinayətin məcmusunu yaradan hallarda;
- 4) ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə birinci cinayətlə ikinci cinayət arasında kəskin fərq olduqda;
- 5) ehtiyatsızlıqdan cinayət törədib məhkum edilən şəxs

cəza çəkdiyi dövrdə, yaxud da məhkumluğu ödənilməmiş, yaxud götürülməmiş, yenidən qəsdən cinayət törətdikdə (residivlik yaratmadığı üçün);

6) uzanan və ya davam edən cinayətlərin törədilməsi hallarında.

Cinayətin ağır nəticələrə səbəb olması. Cinayətin ağır nəticələr verməsi dedikdə, törədilmiş cinayət nəticəsində elə ziyanın vurulması nəzərdə tutulur ki, bu, eyni növdən olan başqa cinayətin vurmuş olduğu ziyanla müqayisədə daha ağır olur. Kriminal əməllə bağlı baş vermiş nəticənin ağır nəticə hesab edilməsini məhkəmə hüquq düşüncəsinə əsasən həll edir. Məsələnin həllinə cinayətin vurduğu ziyanın böyüklüyü, qəsd obyektinin mühümlüyü təsir göstərir. Kriminal əməllə bağlı vurulan ziyan cinayət tərkibində nəticə kimi nəzərdə tutulmursa, belə ziyan ağır nəticə kimi cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, qüvvədə olan CM-in Xüsusi hissəsinin xeyli normalarında cinayətin ağır nəticəsi cinayət tərkiblərində nəzərdə tutulmur. Belə tərkiblərə Məcəllənin 137, 140, 146, 256, 258-ci və s. maddələrində təsadüf edilir. Sadalanan maddələrdə göstərilən cinayətlər törədilərsə və ağır nəticə baş verərsə, belə nəticələr həmin maddələrin dispozisiyalarında nəzərdə tutulmadığından, onlara cəzanı ağırlaşdıran hal kimi əhəmiyyət verilə bilər.

Cinayətin ağır nəticələri konkret cinayət tərkiblərində nəzərdə tutulduqda, bu hal sanksiyada nəzərə alınmış olur və ona görə də cəza təyini zamanı CM-in 61.2-ci maddəsinə istinad edilmir.

Cinayətin nəticəsi tərkibdə nəzərdə tutulsa da, eyni vaxtda tərkibə daxil olan belə nəticə ilə müqayisədə daha

ağır nəticə, yaxud da tərkibdə alternativ formada nəzərdə tutulan nəticələrdən ikisi və ya daha artıq sayda nəticə baş verə bilər. Belə hallarda nəticə tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulsa da, daha ağır nəticəyə və ya baş verən alternativ nəticəyə cəzanı ağırlaşdıran hal kimi əhəmiyyət verilir. Məsələn, bir gözün itirilməsi ağır zərər kimi qiymətləndirilir. Təqsirkarın yetirdiyi zərər nəticəsində zərər çəkən hər iki gözünü itirirsə, belə halda əməl CM-in 126.1-ci maddəsilə tövsiyə edilsə də, cinayətin doğurduğu nəticəyə həm də cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymət verilir.

Cinayətin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, müştəşkil dəstə və ya cinayətkar birlik (təşkilat) tərəfindən törədilməsi. Cinayətin bir nəfər tərəfindən törədilməsi ilə müqayisədə, onun dəstə tərəfindən törədilməsi daha yüksək sosial təhlükə yaradır. Cinayətin dəstə tərəfindən törədilməsi cinayətin törədilməsinə müştəşkillik verir, böyük ziyan vurmağa imkan yaradır, belə cinayətin qarşısını almaq, yaxud da onun izinə düşmək, açmaq xeyli çətin olur.

Cinayətin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi o halda mövcud olur ki, əvvəlcədən əlbir olan dəstə tərəfindən törədilən cinayətdə icraçı qismində ən azı iki nəfər iştirak edir.

Müştəşkil dəstə tərəfindən cinayətin edilməsi cinayət etmək üçün əvvəlcə razılığa gələn və sabit dəstə halında birləşən iki və ya daha artıq şəxsin cinayət etməsini nəzərdə tutur*. Müştəşkil dəstə üzvlər arasında vahid məqsəd birliyinə, qarşılıqlı inam və etibarın olmasına habelə sıx əlaqə ilə bağlılığa söykənir.

* Cinayətdə iştirakçılığın formaları iştirakçılıq mövzusunda şərh edilmişdir.

Əməlin cinayətkar təşkilat tərəfindən törədilməsi cinayətin sabit birliyə malik olan müştəşkil dəstə tərəfindən törədilməsini, habelə ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətmək üçün yaradılan sıx birləşən müştəşkil dəstə tərəfindən törədilməsini nəzərdə tutur.

Məcəllənin 61.1.3-cü maddəsində sadalanan kriminal dəstə formaları bir-birindən məzmununa və sosial təhlükəlilik dərəcəsinə, müştəşkillik dərəcəsinə görə fərqlənir. Buna görə də cəza təyin edilərkən onların təyin ediləcək cəzaya təsir həddi, birliyin hansı formaya malik olmasından asılıdır.

Cinayətin törədilməsində xüsusilə fəal iştirak etmə. ***Cinayət iştirakçılıqla,*** həm mürəkkəb, həm də birgə icraçılıqla törədilən hallarda, bu və ya başqa iştirakçının fəallıq dərəcəsinə qiymət vermək olar. Şəxs iştirakçılıqla törədilən cinayətdə iştirakçılar arasında xüsusi fəal mövqeyinə görə seçilən hallarda, eyni zamanda, özünün yüksək sosial təhlükəliliyini təsdiq edir. Cinayət qanunu cinayətdə iştirak edən şəxsin sadəcə fəal rolunu deyil, «xüsusilə fəal rolunun» olmasını qeyd edir. Burada da xüsusi fəallıq şəxsin sadəcə cinayət edərkən təşəbbüs göstərməsini, müəyyən təklif verməsini, qarşıya çıxan maneələrin dərhal çevikliklə aradan qaldırılmasını nəzərdə tutmur.

Xüsusilə fəal iştirak, dəstə daxilində möhkəm intizam yaradan, dəstə üzvlərinin sıx birliyini təmin edən, yüksək təşkilatçılıqda, habelə liderlikdə özünü göstərən fəaliyyəti nəzərdə tutur.

Psixi pozuntulardan əziyyət çəkən və ya sərxoş vəziyyətdə olan şəxslərin, habelə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmayan şəxslərin

cinayət törətməyə cəlb olunması. Qüvvədə olan cinayət qanunu ilə psixi pozuntusu olan və ya sərxoş vəziyyətdə olan şəxslərin, habelə cinayətin subyekti ola bilməyən yeniyetmələrin cinayətə təhrik edilməsi cəzanı ağırlaşdıran hal kimi müəyyən edilərkən nəzərə alınmışdır ki, təqsirkar burada cinayət törətmək məqsədini başqalarının əli ilə həyata keçirməyə cəhd edir.

Psixi pozuntusu olan şəxs və ya sərxoş vəziyyətdə olan şəxs, başqasının təhriki ilə törətdiyi cinayətin subyekti ola bilmədikdə, təhrikçi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməyən şəxslərdən istifadə etməklə cinayəti törətmiş icraçı sayılır (CM-in 32.2-ci maddəsi).

Psixi xəstə olan, habelə sərxoş vəziyyətdə olan, yaxud yaşına görə cinayətin subyekti ola bilməyən şəxslər, fiziki və psixi xüsusiyyətlərinə görə, ətraf sosial mühitlə davranışını düzgün əlaqələndirə bilmir, yaxud da mövcud həyat şəraitini kifayət qədər aydınlıqla dərk etmir. Belə psixi və fiziki xüsusiyyətə malik olan şəxslər başqalarının xahişinin mahiyyətinə varmadan bu və başqa hərəkət etməyə tezliklə razılıq verir, əməllərinin heç bir zərərli nəticə doğurmayacağına sadələşlülə inanır, tez təsir altına düşürlər.

Psixi pozuntulardan əziyyət çəkən şəxs müvəqqəti, yaxud da daimi psixi xəstəliyi olan şəxsdir.

Sərxoş vəziyyətdə olan şəxs narkotik maddədən sərxoş olan, yaxud da spirtli içki qəbul edən, qanında alkoqolun olduğu qeydə alınan şəxsdir.

Cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmayan şəxslər ictimai təhlükəli əməli törədərkən on dörd yaşa çatmayan şəxslərdir.

Cinayətə təhrik edilən psixi pozuntusu olan şəxs, habelə sərxoş vəziyyətində olan şəxs törətdiyi cinayətə görə subyekt olsa da, təhrikçiliyə yol verən şəxsə cəza təyin edilərkən təqsirkarın təhrikçilik hərəkətinə cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymət verilir.

Təqsirkar yaşına görə cinayətin subyekti ola bilməyən yeniyetməni cinayətə təhrik etdikdə, təhrikçinin özü cinayətin icraçısına çevrilir.

Yeniyetmələrin cinayət etməyə təhrik olunması və ya onların cinayətdə iştirak etməyə cəlb edilməsi böyüməkdə olan gənc nəsə pozucu təsir göstərdiyindən, onların mənəviyyətinə zərərli baxışlar aşılacağından cəzanı ağırlaşdıran hal hesab edilir.

Yuxarıda sadalanan şəxsləri cinayətə təhrik edən şəxsin əməlinə təhrikçilik, yaxud da icraçılıq kimi qiymət verilməsindən asılı olmayaraq, onun fəaliyyətinə cəza təyin edilərkən cəzanı ağırlaşdıran hal kimi əhəmiyyət verilir.

Cinayətin milli, irqi və ya dini düşmənçilik, dini fanatizm, digər şəxslərin qanuni hərəkətlərinə görə qisas almaq zəminində, tamah məqsədi ilə və ya sair alçaq niyyətlərlə, habelə başqa cinayəti ört-basdır etmək və ya onun törədilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə törədilməsi. Milli, irqi və ya dini düşmənçiliyin salınması qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsi ilə müstəqil cinayət kimi nəzərdə tutulur (CM-in 283-cü maddəsi). Bundan əlavə, milli, irqi və ya dini qrupu bütövlükdə və ya qismən məhv etmək məqsədilə qrup üzvlərini öldürmə, sağlamlıqlarına ağır zərər vurma, onların bütövlükdə və ya qismən fiziki məhvinə yönələn əməl qüvvədə olan cinayət qanunu üzrə soyqırım sayılır, sülh və insanlıq əleyhinə edilən xüsusilə ağır cinayət kimi müəyyən edilir (CM-

in 103-cü maddəsi). Daha sonra Məcəllənin 120-ci maddəsində milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik niyyətilə adam öldürmə ağırlaşdırıcı halı olan tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulur (CM-in 120. 2.12-ci maddəsi).

Cinayətin milli, irqi və ya dini düşmənçilik, dini fanatizm və s. bu kimi motivlərlə bağlı törədilməsinə görə məsuliyyət CM-in 103-cü, 120.2.12-ci, habelə 283-cü maddələri ilə həll edilən hallarda, şərhini verdikimiz hal cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirilmir. Əksinə, milli, irqi və dini mənsubiyyətinə görə nifrət etmə, bu zəmində düşmənçilik salma və qisas alma cinayət tərkibində əlamət kimi müəyyən edilmirsə, ona cəzanı ağırlaşdıran hal kimi əhəmiyyət verilir. Milli, dini mənsubiyyətinə görə başqa millətin, dinin nümayəndəsinə düşmən münasibət bəsləmək, belə motivlə digər millətin və ya onun dini nümayəndəsinin barəsində təhqirə, böhtana yol vermə, döymə, xəsarət yetirmə, əmlakını məhv etmə və s. bu kimi əməllərlə cinayətlər törədildikdə, qeyd edilən hal cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirilir.

Cinayət milli və ya irqi düşmənçilik zəminində törədildikdə, zərər çəkənin milli və irqi mənsubiyyəti təqsirkarda cinayət etmək qətiyyəti yaradan motivə çevrilir. Belə motivlə cinayət törədilərkən şəxsin kriminal əməlinə «haqq qazandıran» kənar heç bir neqativ təsir mövcud olmur. Cinayətdən zərər çəkən şəxs çox halda onu gözləyən təhlükədən xəbərsiz olur.

Təqsirkarın cinayət yolu ilə mənfəət əldə etməsi (pul, əmlak, əmlaka olan hüquq və s.), yaxud buna cəhd göstərməsi cinayətin tamah motivi ilə edildiyini göstərir.

Cinayət tamah motivi ilə edildikdə və bu əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutan normada tamah motivi bilavasitə

göstərilmədikdə, buna cəzanı ağırlaşdıran hal kimi əhəmiyyət verilir. Lakin tamah motivi bir sıra cinayət tərkiblərində düzünə göstərilməsə də, bəzi tərkiblərdə ehtiva olunur (məsələn, CM-in 177-184-cü və 311-ci maddələri) və buna görə də, bu qəbildən olan əməllər üstündə cinayət məsuliyyəti məsələsi həll edilərkən tamah motivi cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirilmir.

Alçaq niyyət dedikdə, qanunvericilik cinayətin mənsəbpərəstlik, paxıllıq, xuliqanlıq, qorxaqlıq və s. bu kimi əxlaqa zidd hisslərin təsiri altında edilməsini nəzərdə tutur. Belə niyyətlə törədilən cinayətə görə məsuliyyətin həllində, əməlin «alçaq niyyətlə» törədilməsinə cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymət verilir.

Bu qrupa daxil olan cəzanı ağırlaşdıran digər hala «...şəxsin qanuni hərəkətlərinə görə qisas almaq zəminində...» cinayətin törədilməsi daxildir. ***Qanuni hərəkət*** dedikdə, zərər çəkənin qanuna və digər normativ aktlara zidd olmayan hərəkətləri başa düşülür. Məsələn, vətəndaş xuliqanlıq edən şəxsə onun qanunsuz hərəkətlərinə görə irad tutur. Belə irada görə şəxsin barəsində cinayət edildirsə, məsələn, zərər çəkənin həyatına və ya sağlamlığına xuliqanlıq edən şəxs tərəfindən qəsd edildirsə, belə hallarda cinayət törədənə cəza təyin edilərkən, cinayətin faydalı hərəkətə qarşı edilməsi halı cəzanı ağırlaşdıran hal kimi nəzərə alınır.

Cinayət başqa cinayəti ört-basdır etmək məqsədilə törədildikdə, belə hal cəzanı ağırlaşdıran hal kimi nəzərə alınır. Məsələn, M. zərər çəkəni onun evində öldürür, sonra da cinayətin izini itirmək üçün onun evini yandırır.

Cinayətin törədilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə

təqsirkar zərər çəkəni öldürür, məsələn, zərər çəkəni öldür-məklə onun əmlakını oğurlayır. Belə hallarda cinayətin edilməsini asanlaşdıran digər cinayət sanki əsas kriminal məqsədə çatmağın vasitəsinə çevrilir. Qeyd edilən halda şəxs törətdiyi cinayətlərə görə mühakimə edilərkən, həm də cinayətin edilməsini asanlaşdıran əməl cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirilir.

Cinayətin təqsirkar üçün aşkar surətdə hamilə vəzi-yətində olan qadına, habelə azyaşlı, qoca və ya köməksiz vəziyyətdə olan və ya təqsirkardan asılı vəziyyətdə olan şəxsə qarşı törədilməsi. Hamilə qadın barəsində cinayətin törədilməsi təqsirin qəsd formasını nəzərdə tutur, çünki qanunda «cinayətin təqsirkar üçün aşkar surətdə hamilə vəziyyətində olan qadın»a qarşı törədilməsi göstərişi vardır. Təqsirkar üçün hamiləliyin hansı müddətdə olmasını bilmək zəruri deyildir, lakin onun zərər çəkənin hamilə olmasını yaqınlıqla bilməsi tələb olunur. Təqsirkar qadının hamilə olduğunu bilə-bilə onu döyür, xəsarət yetirir, təhqir edir, söyür və s. Təqsirkar hamilə vəziyyətdə olan qadın barəsində törətdiyi cinayətə görə mühakimə edilərkən, həm də bu hal cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirilir.

Azyaşlılar uşaqlar və 14 yaşına qədər olan yeniyetmələrdir.

Qocalar yaşı qocalığa görə pensiya almaq üçün qanunla müəyyən edilən yaş həddini aşmış şəxslərdir. Burada zərər çəkənin fərdi xüsusiyyətləri də nəzərə alınır.

Köməksiz vəziyyətdə olan şəxslər öz yaşına, xəstəliyinə və ya başqa səbəblərə görə ona qarşı edilən cinayətdən özünü müdafiə etmək yaxud başqa cür qorunmaq imkanı olmayan şəxslərdir. Köməksizlik həm fiziki, həm də psixi vəziyyət və

qüsurla da əlaqədar ola bilər (məsələn, yuxu, tam sərxoşluq, kəmağıllılıq, şikəstlik və s.).

Göstərilən hallar cinayətkarın pozğun mənəviyyata malik olduğunu, onun qəddarlığını, dərin eqoizmini xarakterizə edir.

Təqsirkardan asılı olan şəxs zərərçəkənin təqsirkardan maddi qulluq asılılığı, işə görə, təhsil üzrə, fiziki (əlil olduğu üçün təqsirkarın köməyindən asılı olması) cəhətdən və s. asılılığı olan şəxsdir. Əgər təqsirkar ondan asılı olan şəxs barəsində cinayətə yol verirsə, təqsirkar törətdiyi cinayət üstündə mühakimə edildikdə, belə asılılıq onun üçün cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirilir.

Cinayətin öz qulluq və ya ictimai borcunu yerinə yetirən şəxsə və ya onun yaxın qohumlarına qarşı törədilməsi. Qulluq və ya ictimai borcunu yerinə yetirən şəxslər dedikdə, təkcə hakimiyyət nümayəndələri deyil, həm də digər vəzifə sahibləri nəzərdə tutulur. Sonuncu qəbildən olan vəzifə sahiblərinə dövlət idarələrində, kommərsiya təşkilatlarında, xüsusi firmalarda əmək müqavilələri (kontrakt) əsasında fəaliyyət göstərən vəzifəli şəxslər aiddir. Onların fəaliyyəti qüvvədə olan qanunvericiliyə zidd olmur.

İctimai borcu yerinə yetirən şəxs, həm xüsusi olaraq üzərinə müəyyən vəzifə qoyulan və səlahiyyətə malik olan şəxs, həm də hər bir sırayı vətəndaş ola bilər. Məsələn, öz təşəbbüsü ilə cinayət törətmiş şəxsi yaxalamağa cəhd edən vətəndaş barəsində cinayətin edilməsi buna nümunə ola bilər.

Qanuna görə, cinayət təkcə qulluq və ya ictimai borcunu yerinə yetirən şəxs barəsində deyil, həm onun yaxın qohumları barəsində törədildikdə, bu, cəzanı ağırlaşdıran hal sayılır. Yaxın qohumlar dedikdə, ilk növbədə uşaqlar (oğul,

qız), ər və ya arvad, valideynlər, bacı və qardaş nəzərdə tutulur. Burada vacib olan məsələ yaxın qohumlar barəsində edilən cinayətin şəxsin qulluq və ya ictimai borcun yerinə yetirməsilə bağlı olmasının müəyyən edilməsidir.

Qeyd edilən hal CM-in Xüsusi hissəsinin bir sıra maddələrində cinayətin zərər çəkən şəxsin xidməti vəzifəsini və ya ictimai borcunu yerinə yetirməsi ilə əlaqədar onun özünün və ya yaxın qohumlarının barəsində törədilməsi cinayət tərkibinin əlaməti kimi nəzərdə tutulur. Məsələn, bu hal CM-in 120.2.3, 126.2.3, 277-ci, 287 və 315-ci maddələrində tərkib əlaməti kimi müəyyən edilmişdir. Cinayətin öz qulluq və ya ictimai borcunu yerinə yetirən şəxsə və ya onun yaxın qohumlarına qarşı törədilməsi, konkret cinayət tərkibində nəzərdə tutulmayan hallarda ona cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymət verilir.

Cinayətin zərər çəkmiş şəxsə qarşı xüsusi amansızlıqla, əzab və ya işgəncə verməklə törədilməsi. Şəxsiyyət əleyhinə törədilən cinayətlərdə bu hala daha çox təsadüf edilir. Xüsusən həyata, sağlamlığa qəsd edən cinayətlərdə xüsusi amansızlıq seçilən üsulla əlaqədar olur. Xüsusi amansızlıq çoxlu sayda bədən xəsarəti yetirməklə, xüsusi əziyyət verici zəhərdən istifadə etməklə və s. yolla zərər çəkənə verilən əzab və işgəncədə ifadə oluna bilər. Azyaşlı uşaqların gözü önündə anaya işgəncə verilməsi də xüsusi amansızlığın forması kimi qiymətləndirilir.

Zərər çəkən şəxsə əzab və ya işgəncə verilməsi cinayət törədilərkən zərər çəkmiş şəxsin ələ salınmasını, şəxsi ləyaqətinin təhqir edilməsini, ona mənəvi yolla da fiziki əzab verilməsini nəzərdə tutur. Fiziki əzab zərərçəkənə çoxsaylı yaralar yetirilməsində, işgəncə verilməsində, müntəzəm

surətdə şəxsin amansız şəkildə döyülməsində, son dərəcə soyuq yerdə saxlanılmasında və s. ifadə oluna bilər.

Cinayətin qeyd edilən üsullarla törədilməsi konkret əmələ görə məsuliyyət müəyyən edən normada bilavasitə tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulmursa, ona cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymət verilir.

Cinayətin odlu silahdan, partlayıcı vasitələrdən və ya digər ümumi təhlükəli üsullardan və texniki vasitələrdən istifadə etməklə törədilməsi. Cinayətin odlu silahdan, partlayıcı vasitələrdən və ya texniki vasitələrdən, ümumtəhlükəli üsullardan istifadə etməklə törədilməsi törədilən əməlin sosial təhlükəliliyini artırır və bu halın cəzanı ağırlaşdıran hallar sırasına aid edilməsinə əsas olur.

Odlu silah barıtın və ya digər alışan maddələrin yanmasından yaranan qaz təzyiqi hesabına gülləsi istiqamətlənən, müəyyən məsafədə hədəfi zədələmə və ya məhv etmə təyinatına malik olan xüsusi hazırlanmış alətdir. «Xidməti və mülki silah haqqında» Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1997-ci il tarixli Qanununda silahın anlayışı verilir.

Partlayıcı maddələr kimyəvi çevrilmə xüsusiyyətinə görə partlama qabiliyyətinə malik olan barıt, dinamit, trotil və digər kimyəvi maddələrin qarışığıdır.

Cinayət ümumtəhlükəli üsulla törədildikdə elə hərəkətlərə yol verilir ki, bunlar nəinki qəsd edilən obyektə, həm də başqa obyektləri, adamların həyatını da təhlükə altına alır. Belə üsullara partlatma, yandırma, suya vermə, nəqliyyat qəzasına məruz qoyma və s. aiddir: məsələn, başqalarının əhatəsində olan şəxsi öldürmək məqsədilə ona avtomatdan, digər odlu silah növlərindən atəş açmaq.

Cinayətin edilməsi üçün seçilən üsul ümumtəhlükəli üsul sayılırsa, nəticənin baş verib-verməməsindən asılı olmayaraq, bu hal cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirilir.

Cinayətin texniki vasitələrdən istifadə etməklə törədilməsi dedikdə, məsələn, minanın və ya partlayıcı maddənin məsafədən idarə edən qurğulardan və s. vasitələrdən istifadə etməklə partladılması nəzərdə tutulur.

Cinayətin fəvqəladə vəziyyət, təbii və ya digər ictimai fəlakət, habelə kütləvi iğtişaşlar zamanı törədilməsi.

Fəvqəladə vəziyyət – ölkənin, regionun xüsusi hüquqi vəziyyəti olub, müstəsna hallarda, müəyyən dövrdə ictimai asayiş qorumaq üçün xüsusi tədbirlərin tətbiqini göstərir. Fəvqəladə vəziyyət şəraitində xüsusi səlahiyyətə malik orqanların yaradılması nəzərdə tutulur. Belə vəziyyətdə fəvqəladə mühafizə tədbirləri nəzərdə tutulur, inzibati hakimiyyətin və idarəçilik orqanlarının səlahiyyətləri genişləndirilir.

Fəvqəladə vəziyyət müvəqqəti tədbirdir, ölkədə, regionda şəraitin tezliklə normallaşdırılmasını, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının bərqərar edilməsini, vətəndaşların təhlükəsizliyini, qorxu altına alan təhlükənin aradan qaldırılmasını və onlara zəruri kömək göstərilməsini nəzərdə tutur.

Fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsinin səbəbi kimi ölkənin konstitusiyaya quruluşunun zorla dəyişdirilməsi təhlükəsinin yaranması, zorakılıqla bağlı olan kütləvi iğtişaşların davam etməsi, beynəlxalq münafişənin yaranması, insanların həyatı üçün təhlükə yaradan epidemiyaların başlaması (və yayılması) və s. hallar ola bilər.

Cinayətin fəvqəladə vəziyyət şəraitində törədilməsi belə əməlin ictimai təhlükəliliyini daha da artırdığından qanunverici orqan belə vəziyyətdə cinayətin törədilməsini cəzanı ağırlaşdıran hal kimi müəyyən edir.

Cinayətin ictimai fəlakət şəraitindən istifadə olunaraq edilməsi əməlin ictimai təhlükəliliyini artırır. Baş vermiş fəlakət şəraitindən alçaq niyyətlə istifadə etmə təqsirkarın fərdiyyəçiliyini, neqativ mənəviyyətə malik olduğunu göstərir.

Cinayətin ictimai fəlakət şəraitində edilməsi onun açılmasını xeyli çətinləşdirir, ictimai fəlakətin nəticələrini aradan qaldırmağa yönələn insanların sayını və mütəşəkilliyini pozur ki, bu da cinayət törədənin şəxsiyyətinin yüksək sosial təhlükəliliyini göstərir. Bu səbəbdən də, qanun cinayətin ictimai fəlakət şəraitində törədilməsini cəzanı ağırlaşdıran hal sayır.

Cinayətin hakimiyyət nümayəndəsinin xüsusi geyimindən və ya sənədlərindən istifadə etməklə törədilməsi.

Cinayətin hakimiyyət nümayəndəsinin xüsusi geyimindən və ya sənədlərindən istifadə etməklə törədilməsi ilk dəfə cinayət qanununa cəzanı ağırlaşdıran hal kimi daxil edilmişdir. Hakimiyyət nümayəndəsinin geyimindən və ya sənədlərindən istifadə etməklə cinayətin törədilməsinə təsadüf edildiyindən, qanunverici orqan bu halı cəzanı ağırlaşdıran hallar sırasına daxil etmişdir.

Hakimiyyət nümayəndəsinin xüsusi geyimindən və ya sənədlərindən istifadə etməklə cinayətin edilməsi cəmiyyətə və ayrı-ayrı insanlara zərər yetirir. Belə üsulla törədilən əməllər hakimiyyəti nüfuzdan və gözdən salır, hakimiyyət nümayəndələri haqqında yanlış təsəvvür yaradır, onları

etibardan salır.

Cinayəti törədən zaman hakimiyyət nümayəndəsi geyimində olarkən və ya belə səlahiyyəti təsdiq edən sənəddən istifadə edərkən, vətəndaş belə şəxslərə etibarla yanaşır, baş verəcək cinayət haqqında başqa cür təsəvvürə malik olmur, cinayətə qarşı tədbir görməyə daxilən hazır vəziyyətdə olmur. Yanlış «inam» əsasında vətəndaş belə şəxslər tərəfindən törədiləcək cinayət qarşısında tərkisilahl olunmuş vəziyyətə düşür. Araşdırılan hal cəzanı ağırlaşdıran hal kimi müəyyən edilərkən qeyd olunan halın təhlükəliliyi nəzərə alınmışdır.

Cinayətin qulluq mövqeyinə və ya müqaviləyə əsasən təqsirkara göstərilən etimaddan istifadə etməklə törədilməsi zamanı cinayət törədən şəxs qulluq mövqeyindən sui-istifadə edir, yaxud da müqaviləyə əsasən ona göstərilən etimaddan istifadə edir. Təqsirkar cinayət törədərkən özünün qulluq mövqeyindən istifadə etdiyini, yaxud da bağladığı müqavilə üzrə mənafeyini qorumalı olduğu zərər çəkəni aldatdığını dərk edir.

Qulluq mövqeyindən istifadə edərək cinayət törədən şəxs dövlət məmurudursa, belə əməllə o, təkcə zərər çəkənə deyil, həm də dövlətin nüfuzuna ziyan yetirir. Xüsusi şəxs isə müqavilə üzrə ona göstərilən etimaddan istifadə edərək zərər çəkənin mənafeyini müdafiə etmək əvəzinə, onun mənafeyi zərərinə olaraq dələduzluq etməklə, habelə digər qanunsuz hərəkətlərlə cinayət törədib zərər çəkənə ziyan yetirir. Belə əməldən həm də insanlar arasında formalaşan qarşılıqlı etibar və etimadla bağlı əxlaqi dəyərlər ziyan çəkir.

Araşdırılan hallarda törədilən cinayət özünün motivinə və xarakterinə görə xüsusi təhlükəliliyi ilə fərqləndiyindən,

qanunverici orqan qeyd edilən halı cəzanı ağırlaşdıran hal kimi müəyyən etmişdir.

Cəza təyin edilərkən CM-in 61-ci maddəsində göstərilməyən, lakin cinayətin təhlükəliliyini artıran və ya təqsirkarın şəxsiyyətini mənfi mövqedən xarakterizə edən hallar cəzanı ağırlaşdıran hallar qismində nəzərə alınma bilməz.

§4. Cinayətə görə nəzərdə tutulan cəzadan daha yüngül olan cəza təyin etmə

CM-in 62-ci maddəsi üzrə cəza təyini Məcəllənin 58-ci maddəsinin tələblərinə uyğun sanksiya həddində cəza təyininədən kənara çıxan hallardandır.

CM-in 62-ci maddəsinə əsasən cəza təyin etmək zərurəti o halda yaranır ki, əməlin tövsif edildiyi maddənin sanksiyasında göstərilən yumşaq cəzanın aşağı həddində belə, təyin ediləcək cəzanın işin vəziyyətinə və təqsirkarın şəxsiyyətinə görə adekvat cəza olmadığı müəyyən edilir. Məhkəmə ədalətlik prinsipinin fərdiləşdirici meyarının tələblərini rəhbər tutaraq məhkuma sanksiyada göstərilən cəzadan daha yüngül olan cəzanın təyin edilməsinin zəruri olduğunu müəyyən edib CM-in 62-ci maddəsinə tətbiq edərək, belə cəza təyin etməyə haqlıdır.

Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il CM-də də belə institut (maddə 40) nəzərdə tutulurdu.

Respublikanın qüvvədə olan CM-in 62-ci maddəsi bu məsələni nisbətən başqa şəkildə həll edir. Məcəllənin 62-ci maddəsində deyilir: «Cinayətin məqsədi və motivi, təqsirkarın cinayətin törədilməsində rolu, cinayətin törədilməsi zamanı və bundan sonra onun davranışı ilə bağlı müstəsna hallar, habelə cinayətin ictimai təhlükəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldan başqa hallar olduqda, eləcə də iştirakçılıqla törədilmiş cinayətin iştirakçısı həmin cinayətin açılmasına fəal kömək etdikdə, bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində müəyyən edilmiş aşağı həddən də az cəza təyin edilə bilər və ya məhkəmə həmin maddədə müəyyən ediləndən daha yüngül cəza növü təyin

edə bilər, yaxud təyin edilməsi məcburi olan əlavə cəzanı təyin etməyə bilər.

Cəzanı yüngülləşdirən həm ayrı-ayrı hallar, həm də bu cür halların məcmusu müstəsna hal hesab edilə bilər».

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində qanunda nəzərdə tutulandan da yüngül cəza təyin etməyə imkan verən «işin müstəsna vəziyyəti» anlayışı ətrafında uzun müddət mübahisə olmuşdur. Müəlliflərin bir qrupunun fikrincə, sanksiyada nəzərdə tutulduğundan da yüngül cəza təyin etməyə əsas olan müstəsna hallar elə hallardır ki, onlar cəzanı yüngülləşdirən hallar sırasında nəzərdə tutulmur¹.

Digər müəlliflərin fikrincə, cəzanı sanksiyada göstəriləndən aşağı həddən də aşağı yüngülləşdirməyə əsas ola bilən müstəsna hallar həm qanunda göstərilən (CM-in 59-cu maddəsi) cəzanı yüngülləşdirən hallar, həm də göstərilməyən, lakin cinayətin ictimai təhlükəliliyini azaldan hallar ola bilər².

Uzun illərin məhkəmə təcrübəsi sonuncu təklifi qəbul edir. Başqa sözlə, CM-də göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallar, həm də göstərilməyən, lakin məzmununa görə cəzanı yüngülləşdirən hal kimi götürülə bilən hallar qanunda nəzərdə tutulduğundan da daha yüngül olan cəza təyin etməyə əsas olan müstəsna hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Rusiyada yeni Cinayət Məcəlləsinin layihəsi hazırlanan dövrdə belə bir təklif də səslənmişdi: «Məhkəmə işin müstəsna hallarını nəzərə alaraq cinayətin kateqoriyasını

¹ Брайнин Я.М. Принципы применения наказания по советскому уголовному праву. Киев: 1953, с. 227.

² Карпец И.И. Отягчающие и смягчающие обстоятельства в уголовном праве. М., 1959, с. 111-112; Шаргородский М.Д. Курс советского уголовного права. Часть Общая. Том 2, М., 1970, с. 359-361.

yumşalda bilər və bu yolla qanunda nəzərdə tutulduğundan yüngül olan cəza təyin edə bilər»¹.

Qeyd edilən sonuncu təklif kifayət qədər əsaslandırılmırdı. Belə ki, cinayətin kateqoriyası qanunla müəyyən edilir. Bu və ya başqa cəzanı yüngülləşdirici hala görə cinayətin kateqoriyası dəyişə bilməz. Həm də belə dəyişmənin müəyyən edilməsini məhkəmənin subyektiv mülahizəsinə aid etmək qəbul edilə bilməz. Əks halda belə vəziyyət qanun pozuntusuna gətirib çıxardı.

CM-in 62-ci maddəsi ilə cəzanın üç növ yüngülləşdirilməsinə yol verilir:

- Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində sanksiyada müəyyən edilən aşağı həddən də az cəza təyin edilə bilər;

- Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsinin sanksiyasında göstərilməyən daha yüngül cəza növü təyin edilə bilər;

- sanksiyada göstərilən və təyin edilməsi məcburi sayılan əlavə cəza təyin edilməyə bilər.

Birinci halda, cinayətə görə sanksiyada nəzərdə tutulan cəzanın aşağı həddindən də az olan eyni növ cəza təyin edilir. Fərz edək ki, şəxs qanunsuz silah gəzdirmək üstündə CM-in 228-ci maddəsinin 2-ci hissəsilə mühakimə edilirsə, CM-in 62-ci maddəsinin tətbiqinə əsaslar olduqda, məhkəmə bu maddənin sanksiyasında göstərilən azadlıqdan məhrum etmənin aşağı həddindən - üç ildən də aşağı olan müddətə eyni növ cəza təyin edir. Belə hallarda azadlıqdan məhrum etmənin təyin edilən daha yüngül olan müddəti üç

aydan az ola bilməz.

İkinci halda, törədilən cinayətə görə şəxs mühakimə edilərkən ona maddənin sanksiyasında göstərilməyən başqa daha yüngül olan cəza növü təyin edilir. Belə olan hallarda Məcəllənin tətbiq edilən maddəsinin sanksiyasında göstərilən cəza növü ilə müqayisədə cəzanın sistemində (CM-in 42-ci maddəsi) göstərilən daha yüngül olan başqa cəza növü təyin edilir. Məsələn, şəxs işgəncə verməyə görə mühakimə edilərkən, ona CM-in 133.1-ci maddəsinin sanksiyasında göstərilən azadlıqdan məhrum etmə əvəzində, bu maddənin sanksiyasında göstərilməyən daha yüngül olan iki il müddətinə islah işi təyin edilir.

Məhkəmə tətbiq edilən maddənin sanksiyasında göstərilən cəza növündən yüngül olan hər hansı cəza növünü seçmə də haqlı deyildir. Hər halda burada seçilən yeni cəza növü yüngül olsa da, törədilən cinayətin ağırlığına az da olsa uyğun olmalıdır.

Üçüncü halda, CM-in 62-ci maddəsində göstərilən əsaslar olduqda Məcəllənin Xüsusi hissəsinin maddəsinin sanksiyasında tətbiqi məcburi olan əlavə cəzanın təyin edilməsindən imtina edilir. Məsələn, vəzifə səlahiyyətlərini aşma əməli üstündə mühakimə edilən şəxsə CM-in 309-cu maddəsinin 2-ci hissəsinin sanksiyası üzrə cəza təyin edilərkən, burada ona tətbiqi məcburi sayılan müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə əlavə cəzanı təyin etməkdən imtina edilir.

Törədilən cinayətə görə sanksiyada nəzərdə tutulan cəzanın aşağı həddindən də aşağı, yaxud da sanksiyada göstərilməyən başqa daha yüngül cəza növü təyin edilərkən,

¹ Уголовный закон: опыт теоретического моделирования. М., 1987, с. 171.

habelə sanksiyada tətbiqi məcburi sayılan əlavə cəzanın tətbiqindən imtina edilərkən, məhkəmə hökmdə müəyyən edilən və işə müstəsnaqlıq verən halları, onu daha yüngül cəza təyin etməyə vadar edən digər əsasları göstərməyə borcludur.

Qüvvədə olan cinayət qanunu CM-in 62-ci maddəsinin tətbiqi ilə cəzanın yüngülləşdirilməsini cinayətin hansı kateqoriyaya aid olmasından asılı etmir.

Cinayət qanununda «...müstəsna hallar»a izahat verilmir. Eyni zamanda, qanunvericilik hər bir konkret iş üzrə məhkəməyə işin bütün hallarını məcmu halında götürməklə, bu məsələni həll etməyə imkan verir. Bununla belə, CM-in 62-ci maddəsində müstəsna hala aid edilə bilən bir sıra halların siyahısı verilir. Bu sıraya cinayətin motivi və məqsədi, cinayətin törədilməsində təqsirkarın rolu (başqa sözlə, təqsirkarın cinayətdə iştirak dərəcəsi, «münaqişəli amillər»), onun cinayəti törədən zaman və cinayətdən sonrakı davranışı və s. hallar aiddir. Bundan əlavə, təqsirkarın şəxsiyyətini xarakterizə edən, qanunda təsbit olunan və olunmayan cəzanı yüngülləşdirən hallara da müstəsna hal kimi baxıla bilər.

Məhkəmə təcrübəsində, adətən, iş üzrə cəzanı ağırlaşdıran hal olmayan hallarda və cəzanı yüngülləşdirən hallar mövcud olduqda, məcmu halında götürülərək onlara müstəsna hal kimi əhəmiyyət verilir. Bununla belə, ayrıca götürülən cəzanı yüngülləşdirən hal da işə müstəsnaqlıq verən hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Hər bir halda cəzanı yüngülləşdirən hal, yaxud hallar cinayətin və təqsirkarın şəxsiyyətinin təhlükəliliyini xeyli dərəcədə azaltdıqda, belə hallar CM-in 62-ci maddəsinin tətbiqinin əsası ola bilər.

§5. Başa çatmayan cinayətə görə cəza təyin etmə

Qüvvədə olan CM-də cəza təyini zamanı başa çatmayan cinayətlərə görə cəzanın yumşaldılmasının məcburi qaydaları nəzərdə tutulur. Respublikanın 1960-cı il CM-də başa çatmayan cinayətlər barəsində cəza təyininə dair ümumi xarakterli göstərişlər mövcud idi. Qüvvəsini itirmiş Məcəllənin 15-ci maddəsinin 3-cü bəndində deyilirdi: «Cinayətə hazırlıq və cinayətə sui-qəsdə görə cəza, qanunun bu cinayət üçün məsuliyyət nəzərdə tutan maddəsi üzrə təyin edilir. Məhkəmə cəza təyin edərkən müttəhimin etmiş olduğu hərəkətlərin xarakterini və ictimai təhlükəlilik dərəcəsini və cinayət niyyətinin yerinə yetirilməsi dərəcəsini və cinayətin başa çatdırılmaması səbəblərini nəzərə alır».

Məhkəmə təcrübəsində başa çatmayan cinayətlərə görə, bitmiş cinayətlərlə müqayisədə nisbətən yüngül cəza təyin edilsə də, məhkəmələrə cinayətə cəhd hallarında sanksiyaların yüksək həddində cəza təyin edilməsi də qadağan edilmirdi və bu məsələ məhkəmənin səlahiyyətinə aid edilirdi.

Baş çatmayan cinayətlərin iki mərhələsi - cinayətə hazırlıq və cinayətə cəhd mərhələləri fərqləndirilir. Bu fərq onların faktiki tərəflərində və ağırlığında özünü göstərir. Cinayətə hazırlıq əvvəla, həll edilməsi planlaşdırılan cinayətin icrasına yönələn əməl olmadığından cinayətə cəhddən həmişə az təhlükəli olur. İkinci, qanunla ancaq ağır və xüsusilə ağır cinayəti törətməyə yönələn hazırlıq hərəkətlərinin kriminallığı müəyyən edilmişdir.

Cinayətə hazırlıq cinayətə cəhddən az təhlükəli olduğundan, qanunda cinayətə hazırlığa görə cinayətə cəhddə

müqayisədə nisbətən yüngül cəza təyin etməyə imkan verən qayda təsbit edilmişdir. Məcəllənin 63.2-ci maddəsində deyilir: «Cinayətə hazırlığa görə cəzanın müddəti və ya həcmi bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində başa çatmış cinayətə görə müəyyən edilmiş daha ciddi cəza növünün yuxarı həddinin yarısından çox ola bilməz».

Cinayətə cəhd, öz növbəsində, cinayətə hazırlıqdan daha təhlükəli, başa çatan (bitən) cinayətlərdən nisbətən az təhlükəli əməldir. Buna görə də cinayətə cəhdə görə cəza təyin etməyə dair müəyyən edilən formal kriteriya, cinayətə hazırlıqla müqayisədə cinayətə cəhdə görə daha ciddi cəza təyin etməyə imkan verir. Belə ki, Məcəllənin 63.3-cü maddəsində deyilir: «Cinayət etməyə cəhdə görə cəzanın müddəti və ya həcmi bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində başa çatmış cinayətə görə müəyyən edilmiş daha ciddi cəza növünün yuxarı həddinin dördü üçündən çox ola bilməz».

Cinayətə hazırlıqdan fərqli olaraq cinayətə cəhdə görə cəza təyini cinayətin kateqoriyasından asılı deyildir.

§6. İştirakçılıqla törədilən cinayətlərə görə cəza təyin edilməsi

Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il CM-in 17-ci maddəsinin son bəndində iştirakçılıqla törədilən cinayətlərə görə cəza təyin edilməsinə dair ümumi formada göstəriş var idi. Orada deyilirdi: «Cinayət edilməsində iştirakçıların hər birinin iştirak dərəcəsi və xarakteri məhkəmə tərəfindən cəza təyin edilərkən nəzərə alınmalıdır».

Qüvvədə olan CM-də iştirakçılıqla törədilən cinayətlərə görə cəza təyin edilməsinə dair ayrıca maddə (CM-in 64-cü maddəsi) təsbit edilmişdir. Doğrudur, Məcəllənin 64-cü maddəsində cinayətin iştirakçılarına təyin ediləcək cəzaya dair konkret formal kriteriya müəyyən edilməsə də, iştirakçılıqla edilən cinayətlərdə cəza təyininə nəzərə alınmalı olan halların dairəsi konkretləşdirilir. Məcəllənin 64-cü maddəsində deyilir: «İştirakçılıqla törədilən cinayətə görə cəza təyin edilərkən iştirakçılardan hər birinin cinayətin törədilməsində faktiki iştirakının *xarakteri* və *dərəcəsi*, cinayətkar məqsədə nail olunmasında belə *iştirakın əhəmiyyəti, vurulmuş zərərin həcmində* və *xarakterində* onun *təsiri* nəzərə alınır».

İştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə hər bir iştirakçının əməlində cinayət tərkibi olduğu üçün müəyyən mənada müstəqil surətdə onların məsuliyyəti yaranır, yəni cinayətin təşkilatçısının, təhrikçisinin və köməkçisinin məsuliyyəti heç də cinayətin icraçısının məsuliyyətindən asılı deyildir. Bununla belə, iştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə, 64-cü maddənin müəyyən etdiyi tələblərə uyğun olaraq, dəstə tərkibində hər bir iştirakçının hansı funksiyaları - təşkilatçı, təhrikçi, köməkçi qismində fəaliyyəti yerinə yetirdiyi aydınlaşdırılır. Məhkəmə eyni zamanda cinayətin iştirakçısının hər birinin fəallıq dərəcəsinə qiymət verir, kriminal nəticənin baş verməsində onların «xidməti»ni qiymətləndirir.

Mürəkkəb iştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə iştirakçılığın xarakteri (öncə törədilən cinayətin xarakteri ilə) yerinə yetirilən funksiya ilə, iştirakın dərəcəsi isə bu funksiya yerinə yetirilərkən şəxsin göstərdiyi fəallığın səviyyəsi

ilə müəyyən edilir. Lakin biz cinayətin iştirakçısının fəallıq dərəcəsinin onun əməlinin tövsifini də dəyişə bilməsinə dair söylənilən (ekstsess halları istisna olmaqla) fikirlə razı deyilik¹. Belə mövqe iştirakçılıqla törədilən cinayətlərin zəruri əlaməti olan «cinayətin qəsdən birgə törədilməsi» əlamətini rədd edir.

Cinayətin iştirakçısının cinayətdə iştirak dərəcəsi təkcə bir funksiya daxilində məhdudlaşmır. Bəzən təşkilatçı və təhrikçi qismən köməkçilik funksiyasına daxil olan işləri də görə bilərlər. Buna görə də cinayətin iştirakçısının cinayətdə iştirak dərəcəsi təkcə bir funksiya daxilində icra edilən işləri deyil, həm də bu funksiyadan kənara çıxan işləri əhatə edə bilər və cəza təyininə bu cəhət «iştirak dərəcəsi» anlayışı altında nəzərə alınmalıdır.

Birgə icraçılıqla edilən əməllərdə də cinayətin törədilməsində bütün icraçılar eyni funksiyaları yerinə yetirərlər də, onların cinayətin edilməsində icraçılıq dərəcəsi müxtəlif ola bilər. İcraçılardan biri cinayətin obyektiv cəhətinin icrasında qismən, digəri isə tam iştirak edə bilər. Məsələn, zorlama cinayətində icraçılardan biri zərər çəkənə hədə-qorxu gəlir, lakin zərər çəkənlə cinsi əlaqədə olmur, digər icraçı isə nəinki hədə-qorxu gəlir, həm də fiziki zor göstərməklə zərər çəkəni zorlayır. Burada hər iki iştirakçı icraçı funksiyasını yerinə yetirsə də, cinayətdə icraçılıq dərəcəsi müxtəlifdir və bu hal cəza təyininə nəzərə alınmalıdır.

Qüvvədə olan CM-in 64-cü maddəsinin 2-ci hissəsinin göstərişinə görə, cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 2. М.: 1999, с. 130.

hallar iştirakçılardan birinə aid olduqda, cəza təyin edilərkən yalnız həmin şəxsə münasibətdə nəzərə alınır. Məsələn, cinayətin iştirakçılarından biri yetkinlik yaşına çatmayan yaşda ola bilər, digər iştirakçının isə məktəb yaşlı uşaqları, qoca və xəstə valideynləri ola bilər. Lakin dəstənin başqa iştirakçılarında cəzanı yüngülləşdirən belə hallar olmaya da bilər.

Cinayətin iştirakçılarının şəxsiyyətlə bağlı cəzanı yüngülləşdirən halları ayrılıqda nəzərə alınır. Bir iştirakçı ilə bağlı olan hal digər iştirakçıya şamil edilə bilməz.

Cinayətdə iştirakçılıqda xüsusi məsələ icraçının ekstsessi məsələsidir. Qüvvədə olan cinayət qanununda ilk dəfə cinayətin icraçısının ekstsessinin anlayışı verilmişdir (CM-in 35-ci maddəsi). Məcəllənin 35-ci maddəsinin göstərişinə görə, icraçı tərəfindən razılaşdırılmış ümumi niyyətdən kənara çıxmaqla, yəni cinayətin digər iştirakçılarının qəsdilə və əhatə olunmayan başqa cinayətin törədilməsi, icraçının ekstsessi hesab olunur. Ekstsess cinayətin tövsifinə təsir edir. Ekstsess cəzanı ağırlaşdırır hal sayılır. Lakin iştirakçılıqla törədilən cinayətlər, adətən, əlbir olan dəstə, mütəşəkkil dəstə və s. tərəfindən törədilir. Qüvvədə olan qanunda (CM-in 61-ci maddəsi) cinayətin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (təşkilat) tərəfindən törədilməsi cəzanı ağırlaşdırır hal sayılır.

§7. Residiv cinayətə görə cəza təyinetmə

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində ilk dəfə residiv cinayətlərə görə cəza

təyin etmənin qaydalarını nəzərdə tutan xüsusi norma müəyyən edilmişdir.

CM-in 18-ci maddəsilə 65-ci maddəsinə düzgün əlaqələndirmək üçün 65-ci maddənin mətninə düzəlişlərlə bağlı aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsini zəruri sayırıq:

1. Məcəllənin 65.1-ci maddəsinin mətninin əvvəlinə (yəni birinci sətirin əvvəlinə) «sadə residivə...» ifadəsi əlavə edilsin.

2. Məcəllənin 65.2-ci maddəsinin əvvəlinə aşağıdakı məzmununda mətn əlavə edilsin: «Sadə residiv ancaq ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərə, habelə öncə qəsdən törədilən cinayətə görə məhkum edildikdən sonra yenidən ehtiyatsızlıqdan cinayət törədən şəxsə təyin edilən cəza sanksiyada göstərilən nisbətən sərt cəzanın üçdə birindən az, əvvəl törədilən cinayət ehtiyatsızlıqdan, lakin sonradan törədilən cinayət qəsdilə bağlı olduqda isə təyin edilən cəza sanksiyada göstərilən nisbətən sərt cəzanın yarısından artıq ola bilməz».

Qüvvədə olan CM-in 65-ci maddəsində residivə görə cəza təyinetmənin əsasları və hədləri konkretləşdirilir. Məcəllənin 65.1-ci maddəsində residiv cinayətə görə cəza təyin edilərkən nəzərə alınması məcburi sayılan halların siyahısı verilir. Orada deyilir: «Residivə, təhlükəli residivə və xüsusilə təhlükəli residivə görə cəza təyin edilərkən əvvəllər törədilmiş cinayətlərin sayı, xarakteri, ağırlığı və nəticələri, əvvəlki cəzanın islah təsirinin yetərli olmamasına səbəb olan hallar, habelə yeni cinayətin xarakteri, ağırlığı və nəticələri nəzərə alınır».

Qanunun qeyd edilən tələbləri residiv cinayətləri törədən şəxslər barəsində, onların törətdiyi cinayətlər

haqqında bütün məlumatları nəzərə almaqla cəzanı fərdiləşdirməyə imkan verir.

Məhkəmələr cinayət qanununun hər növ residiv üçün müəyyən etdiyi formal kriteriyalara riayət etməklə cəza təyin edir. Qanuna görə, residiv nə qədər təhlükəlidir, ona təyin edilən cəzanın minimum həddi də bir o qədər yuxarı olur.

Sadə residiv üçün cəzanın müddəti, törədilmiş cinayətə görə bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində müəyyən edilmiş daha ciddi cəza növünün son həddinin yarısından, təhlükəli residivə görə üçdə ikisindən, xüsusilə təhlükəli residivə görə isə dördə üçündən az ola bilməz.

Əgər residiv CM-in Xüsusi hissəsində tərkib əlaməti kimi müəyyən edilirsə, ona cəzanı ağırlaşdıran hal kimi qiymət verilə bilməz. Belə hallarda residiv cinayət törədən həmin şəxsə cəza təyin edilərkən Məcəllənin 65-ci maddəsinin müddəaları və tətbiq ediləcək cəzanın həddinə dair onun göstərişləri nəzərə alınmır.

§8. Cinayətlərin məcmusu üzrə cəza təyinetmə

Cinayətlərin məcmusu Cinayət Məcəlləsinin müxtəlif maddələri ilə məsuliyyət yaradan iki və ya daha artıq cinayətin edilməsi ilə mövcud olur, həm də məcmuya daxil olan cinayətlərə görə şəxsin məhkum olmaması və bunların heç birinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin keçməməsi tələb edilir. Bununla belə, əgər şəxs öncə törətdiyi cinayətə görə amnistiya (CM-in 81-ci maddəsi) və ya əfv etmə (CM-in 82-ci maddəsi) qaydasında, yaxud da digər əsaslarla (CM-in 72-75-ci maddələri) məsuliyyətdən

azad edilmişdirsə, yenidən törədilən başqa növdən olan cinayət cinayətlərin məcmusunu yaratmır.

Bir maddənin bir neçə ağırlaşdırıcı halı üzrə məsuliyyət yaradan cinayətə yol verilir, məsələn, şəxs həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli olmayan zor tətbiq etməklə soyğunçuluq edirsə (CM-in 180.2.4-cü maddəsi), eyni vaxtda bu əməllə külli miqdarda ziyan (CM-in 180.3.2-ci maddəsi) vurursa, belə hallarda cinayətlərin məcmusu ya-ranmır. Bu halda şəxs ancaq daha ağırlaşdırıcı halı nəzərdə tutulan tərkib əlaməti üzrə məsuliyyətə alınır.

Əgər bir normanın ağırlaşdırıcı hallarını yaradan əməllər eyni şəxs tərəfindən müxtəlif vaxtlarda törədilirsə, belə hallarda cinayətlərin məcmusu yarana bilər. Məsələn, yuxarıda göstərdiyimiz hal üzrə şəxs həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli olmayan zor göstərməklə soyğunçuluq edir. Təqsirkar bir neçə ay keçəndən sonra yenidən külli miqdarda ziyan vurmaqla soyğunçuluq edir. Bu halda təqsirkarın CM-in 180.2.4-cü və 180.3.2-ci maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərin məcmusu üzrə məsuliyyəti yaranır. Şəxsə CM-in 66-cı maddəsinə əsasən cinayətlərin məcmusu üzrə cəza təyin edilir.

Beləliklə, CM-in 66-cı maddəsində müəyyən edilən cəza təyin etməyə dair qaydalar üzrə həm müxtəlif maddələrlə tövsif edilən iki və ya daha artıq cinayətlər üzrə, həm də bir maddənin müxtəlif hissələri ilə məsuliyyət yaradan cinayətlərə görə cəza təyin edilir.

Şəxs tərəfindən törədilən əməllərdən biri başa çatan cinayət, digəri cinayətə hazırlıq, yaxud da cinayət etməyə cəhd kimi tövsif edilən hallarda da CM-in 66-cı maddəsində müəyyən edilən qayda üzrə cəza təyin edilir.

Cinayətlərin məcmusuna görə cəza təyini *iki mərhələdən* keçir: 1) məcmuya daxil olan cinayətlərin hər birinə görə ayrılıqda cəza təyin edilməsi; 2) cinayətlərin məcmusu üzrə qəti (yekun) cəzanın təyin edilməsi.

Məcmuya daxil olan cinayətlərin hər birinə görə ayrılıqda cəza təyin edilməsi CM-in 58-ci maddəsinin tələbləri ilə bağlıdır. Cinayətlərin hər birinə görə ayrılıqda cəza təyinetmə amnistiya və bağışlama aktının düzgün tətbiqinə imkan verir. Belə qayda yuxarı instansiya məhkəmələrində işlərə apellyasiya, yaxud kassasiya qaydasında baxılarkən, məhkəmələrə hökmdə ayrıca cinayətə görə təyin edilən cəzanı yumşaltmağa, yaxud da qismən işi xitam edib cinayətlərdən birinə görə təyin edilən cəzanı hökmdən çıxarmağa imkan verir.

Məhkəmə məcmuya daxil olan cinayətlərin hər birinə görə ayrıca cəza təyin etməklə CM-in 58-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq faktiki cəzanı fərdiləşdirir.

CM-in 66.1-cı maddəsində qeyd edilir: «*Cinayətlərin məcmusu üzrə məhkəmə hər bir cinayətə görə ayrılıqda cəza təyin edərək, az ciddi cəzanı daha ciddi cəza ilə əhatə etmək yolu ilə və ya təyin olunmuş cəzaları tamamilə və ya qismən toplamaq yolu ilə qəti cəza təyin edir*».

Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il CM-in cinayətlərin məcmusu üzrə cəza təyin etmənin qaydalarını müəyyən edən 38-ci maddəsinin müddəaları ilə qüvvədə olan CM-in 66-cı maddəsinin müddəaları arasında xeyli fərqli cəhətlər mövcuddur. Qüvvədən düşmüş CM-in 38-ci maddəsində, *əvvəla*, cinayətlərin məcmusu üzrə cəza təyin etmədə əhatə etmə, yaxud da toplama qaydasının tətbiqi ilə qəti cəza təyin etmə məsələsinin həlli cinayətlərin

kateqoriyasından asılı edilmirdi. *İkinci*, məcmuya daxil olan cinayətlər üzrə qəti (yekun) cəza təyin edilərkən, az ciddi cəzanı daha ciddi cəza ilə əhatə etmə, yaxud da toplamaqla cəza təyin etmə qaydalarından hansının tətbiq edilməsi məsələsini məhkəmə öz mülahizəsinə və işin konkret vəziyyətinə görə həll edirdi.

Qüvvədə olan CM-in bu məsələni tənzim edən 66-cı maddəsində isə məcmuya daxil olan cinayətlər, əgər böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər kateqoriyasından olarsa, habelə təyin edilən cəza azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmazsa, bu halda məhkəmə az ciddi cəzanı daha ciddi cəza ilə əhatə etmək, yaxud da cinayətlərə görə təyin edilən cəzaları toplama üzrə qaydalardan birini seçib tətbiq etməklə yekun cəza təyin edir. Məhkəmənin bu halda təyin etdiyi yekun cəzanın həddi məcmuya daxil olan cinayətlərdən ağrının müəyyən etdiyi sanksiyadakı daha ciddi cəzanın yüksək həddini aşmamalıdır.

Məcmuya daxil olan cinayətlərdən biri az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərdəndirsə, bu cinayətlər üzrə təyin edilən cəzaları tamamilə və ya qismən toplamaq yolu ilə qəti cəza təyin edilir. Bu halda azadlıqdan məhrum etmə növündə qəti cəzanın müddəti on beş ildən çox ola bilməz.

Cinayətlərin məcmusuna görə qəti cəza təyin etmənin digər qaydası toplamaqla cəza təyin etmədir. Məcmuya daxil olan cinayətlərə görə təyin edilən cəzalar tam və ya qismən toplanıla bilər. Bununla belə, bu əsasda təyin edilən qəti cəza məcmuya daxil olan ayrılıqda hər bir cinayətə görə təyin edilən cəzadan daha ciddi olur. Tam toplamada qəti cəza təyin edilən cəzaların hamısının toplanmasından alınan yekun cəzadır. CM-in 66-cı maddəsinin göstərişinə görə,

cinayətlərin məcmusuna daxil olan cinayətlərə görə təyin edilən azadlıqdan məhrum etmə cəzaları toplanılarkən onun yekun həddi on beş ildən artıq ola bilməz. Qanunda məhkəmənin hansı hallarda tam, hansı hallarda isə qismən toplamaqla yekun cəza təyin etməsinə dair göstəriş yoxdur. Məcmuya daxil olan konkret cinayətlərə görə təyin edilən azadlıqdan məhrum etmənin müddətindən asılı olaraq, bir halda tam toplamaqla, başqa halda isə qismən toplamaqla yekun cəza təyin edilir.

Ümumiyyətlə, cəzaları tam toplamaq mümkün olmayan hallarda, yaxud tam toplama mümkün olsa da, bunun tətbiqi cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinin tələblərinə cavab verməyən hallarda, qismən toplama tətbiq edilir.

Cinayətlərin məcmusuna görə tam və qismən toplama qaydasında qəti cəza təyin edilərkən yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində azadlıqdan məhrum etmənin müddəti haqqında cinayət qanunvericiliyinin göstərişi rəhbər tutulur.

Məcmuya daxil olan cinayətlərə görə təyin edilən cəzalar eyni növlü olmadığı hallarda, nisbətən yüngül sayılan cəza növünü daha ağır olan cəza növü şəklinə salmaqla, onların tam və ya qismən toplanmasına yol verilir. Bu halda təyin edilən müxtəlif növlü cəzalar bir növə gətirilərkən CM-in 68-ci maddəsinin göstərişi rəhbər tutulur.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə, habelə cərimə və ya islah işləri, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma və ya azadlıqdan məhrum etmə ilə toplanıqda, onlar müstəqil icra olunur.

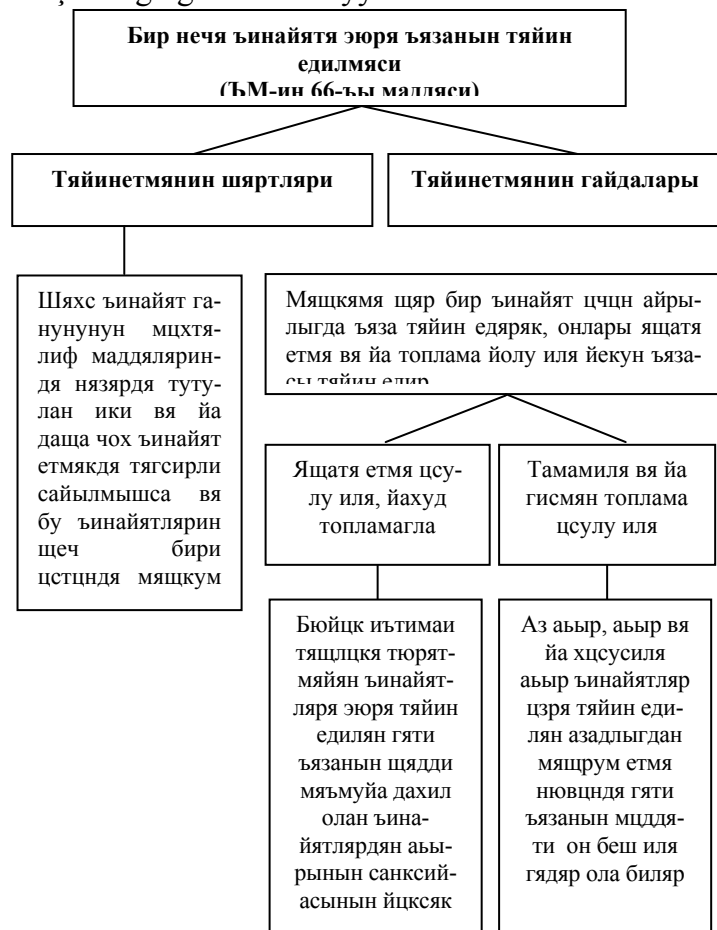
CM-in 66-cı maddəsinin göstərişinə görə, cinayətlərin məcmusu üzrə cəza təyin edilərkən, bu cinayətlər üçün nəzərdə tutulan hər hansı bir əlavə cəza əsas cəzaya birləşdirilə bilər. Lakin məcmuya daxil olan cinayətlərə görə cəza fərdiləşdirilərkən, bu cinayətlərin heç birinə görə əlavə cəza təyin edilməmişdirsə, məhkəmə tətbiq edilən maddənin sanksiyasında nəzərdə tutulan hər hansı əlavə cəzanı qəti cəzaya birləşdirməkdə haqlı deyildir.

Cinayətlərin məcmusu üzrə təyin edilən əsas cəzaya bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində həmin cinayətlərə görə müəyyən edilmiş əlavə cəza növləri təyin edilmişdirsə və bu cəzalar eyni növlü cəzaladırsa, belə əlavə cəzalar da tam və qismən toplanı bilər. Tamamilə və ya qismən toplamaq yolu ilə təyin edilən qəti əlavə cəzanın müddəti həmin cəza növü üçün bu Məcəllənin Ümumi hissəsində müəyyən edilmiş yuxarı həddən çox ola bilməz.

Əgər ayrı-ayrı cinayətlərə görə təyin edilən əlavə cəzalar xarakterinə görə müxtəlif növlüdirsə, onlar nə əhatə edilə, nə də ki toplanı bilər. Onların hər biri qəti cəzaya birləşdirilir və müstəqil icra edilir. CM-in 66-cı maddəsinin göstərişinə görə, işə dair hökm çıxarıldıqdan sonra məhkumun hökmə qədər başqa cinayəti etməkdə təqsirli olduğu məlum olarsa, ona yenə eyni qaydalarla cəza təyin edilir. Məhkəmə həm əvvəlki, həm də sonrakı hökmə müəyyən edilmiş cəzaları əhatə etmə və ya toplama qaydasında birləşdirib qəti cəza təyin edir. Bu halda birinci hökmə əsasən tamamilə və ya qismən çəkilən cəza yeni cəza müddətinə hesablanır.

Əvvəlki hökmə müəyyən edilən cəzanın çəkilmiş hissəsi yeni hökmə əsasən təyin edilən cəzanın müddətinə

hesablanarkən, cəzanın qəti müddətindən birinci hökm üzrə çəkilmiş cəzanın adi hesabi formada çıxılmasına yol verilmir. Bunun üçün yeni hökmlə təyin edilən qəti cəzanın icrası birinci hökmlə təyin edilmiş cəzanın icrasına başlanılmış olduğu gündən müəyyən edilir.

Cinayətlərin məcmusu üzrə işə dair hökm çıxarıldıqdan

sonra şəxsin birinci hökm çıxarılmazdan əvvəl başqa iki və daha artıq cinayəti etməkdə də təqsirli olduğu müəyyən edilərsə, qəti cəza müəyyən olunarkən, birinci hökmlə cinayətlərin cəmi üzrə təyin edilən cəzaya bir cinayətə görə təyin edilən cəza kimi baxılır.

§9. Hökmlərin məcmusu üzrə cəza təyinetmə

Hökmlərin məcmusu cinayət törətmiş və barəsində hökm çıxarılmış şəxsin cəzanı çəkib qurtarmamış yenidən cinayət etməsilə yaranır. Beləliklə, hökmlərin məcmusunun mövcud olması: a) müəyyən cəza növünə məhkum olunmuş şəxs barəsində hökmün çıxarılmasını; b) təyin olunmuş cəzanın icrasının başa çatdırılmamasını; c) şəxsin yenidən cinayət törətməsini nəzərdə tutur.

Cəza təyin olunmuş və bundan hələ azad edilməmiş şəxsin yenidən cinayət törətməsi ona tətbiq edilən cəzanın lazımı səmərə vermədiyini göstərir. Bu da həmin şəxsin bir neçə cinayət edən və bunlara görə ilk dəfə məhkum olunan şəxsə nisbətən daha təhlükəli olduğunu göstərir. Belə şəxslərin cəzasının fərdiləşdirilməsi üçün cinayət qanununun müəyyən etdiyi xüsusi qayda məhz bu xüsusiyyətlə əlaqədardır. CM-in 66-cı maddəsində müəyyən edilən qaydadan fərqli olaraq burada qəti cəza təyin edilərkən ancaq cəzaları toplama üsulundan istifadə olunur.

Hökmlərin məcmusu üzrə cəza təyin edilərkən yeni hökm üzrə təyin edilmiş cəzaya əvvəlki hökm üzrə təyin edilmiş cəzanın çəkilməmiş hissəsi tamamilə və ya qismən birləşdirilir.

Hökmlərin məcmusu üzrə cəza təyin etmə qaydasının cinayətlərin məcmusu üzrə cəza təyinetmə qaydasından xeyli

fərqli cəhətləri vardır. *Əvvəla*, cinayətlərin məcmusu qaydasında cəza təyin etmədə məcmuya daxil olan cinayətlərin heç birinə görə şəxs öncə məhkum olmadığı halda, hökmlərin məcmusunda şəxsin öncə törətdiyi cinayətə görə məhkum edilməsi tələb olunur. *İkinci*, hökmlərin **məcmusu** üzrə cəza təyininə az ciddi cəzanı daha ciddi cəza ilə əhatə etmə qaydası tətbiq edilmir. Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi üzrə hökmlərin məcmusu üzrə (CM-in 67-ci maddəsi) cəza təyin etmədə ancaq tam və ya qismən toplama qaydasını tətbiq etməklə yekun cəza təyin edilir.

Bununla belə, qanunda (CM-in 67-ci maddəsi) nəzərdə tutulmasa da, müəyyən hallarda hökmlərin məcmusu üzrə cəza təyin edilərkən çarəsizlikdən əhatə etmək qaydasının tətbiq edilməsinə yol verilir. Əgər şəxs öncə törətdiyi cinayətə görə cəza çəkdiyi dövrdə yenidən cinayət törədirsə və bu əmələ görə ona hökmə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edilirsə, bu halda birinci hökmə təyin edilən cəzanın çəkilməmiş hissəsini nə tam, nə də ki, qismən yeni hökmə təyin edilən ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına birləşdirmək mümkün olmur. Məhkəmə burada az ciddi cəzanı (əvvəlki hökmə təyin edilən cəzanı) daha ciddi cəza (ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası) ilə əhatə etməklə qəti cəza - **ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası** təyin edir.

Hökmlərin məcmusu üzrə cəza təyin edilərkən toplama qaydasının tətbiqi öncə çıxarılan hökm üzrə təyin edilən cəzanın çəkilməməsindən, yaxud şəxsin cəzanı çəkməkdən yayınmasından, təyin edilən cəzaya şəxsin şərti məhkum edilməsindən (CM-in 70-ci maddəsi), yaxud da şəxsin cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsindən (CM-in 76-cı maddəsi) asılı deyildir. Vacib olan odur ki,

əvvəlki hökmə təyin edilən cəza müddəti çəkilib qurtarılmamış şəxs yenidən cinayət törətmiş olsun. Bu halda yeni hökmə təyin edilən cəzaya əvvəlki hökmə təyin edilən cəzanın çəkilməmiş hissəsini tam, yaxud da qismən birləşdirməklə yekun cəza təyin edilir.

Hökmlərin məcmusu üzrə təyin edilmiş və azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan qəti cəzanın müddəti və ya həcmi, bu Məcəllənin Ümumi hissəsində həmin cəza növü üçün müəyyən edilmiş yuxarı həddən artıq ola bilməz.

Hökmlərin məcmusu üzrə təyin edilən cəza azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə bağlı olduqda, yekun cəza iyirmi ilə qədər təyin edilə bilər (CM-in 67.3-cü maddəsi).

Qanunun göstərişinə görə, hökmlərlə təyin edilən cəzalar azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə bağlı deyildirsə, belə hallarda hökmlərin məcmusu qaydasında təyin edilən qəti cəzanın həddi qanunun bu cəza növü üçün müəyyən etdiyi yüksək həddi aşmamalıdır. Məsələn, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma kimi cəza növlərinin yüksək həddi iki ilə qədər, azadlığın məhdudlaşdırılması cəzası üçün ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərə görə beş il, qəsdən törədilən cinayətə görə üç il, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəza növü üçün beş ilə qədər müddət – yüksək hədd kimi müəyyən edilir.

Əgər hökmlərin birinə görə təyin edilən cəza azadlıqdan məhrum etmə ilə, digər cəzalar isə azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı deyildirsə, belə olan hallarda yekun cəzanın yüksək həddi necə müəyyən edilir?

Zənn edirik ki, belə hallarda CM-in 67.3-cü maddəsinin göstərişi rəhbər tutulmalıdır. Fərz edək ki, məcmuya daxil olan

hökmlərdən birində əmək haqqından 10% tutmaqla iki il islah işi təyin edilmişdir. Şəxs islah işinin 6 ayını çəkdikdən sonra qonşuda toy məclisində dalaşaraq zərərçəkənin sağlamlığına ağır zərər vurmada ifadə olunan əməl törətmişdir. Məhkəmə ikinci hökmlə ona 6 il azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin etmişdir. Birinci hökmlə cəzanın çəkilməmiş hissəsinin – bir il altı ay islah işinin üç gününü bir gün azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz edib altı ay müddətinə azadlıqdan məhrum etməyə çevirərək, məhkəmə məcmuya daxil olan cəzaları tam toplamaqla altı il altı ay müddətinə azadlıqdan məhrum etmə növündə qəti cəza təyin edir.

Başqa misal. Məhkəmə şəxsi döymə cinayətini törətmək üstündə (CM-in 132-ci maddəsi) 240 saat müddətinə ictimai işlər cəzasına məhkum edir. Hökm qüvvəyə mindikdən bir neçə gün sonra məhkum idarə etdiyi avtomaşınla qəza törədir, yoldan keçən piyadanın sağlamlığına az ağır zərər yetirir. Məhkəmə CM-in 263.1-ci maddəsilə şəxsi mühakimə edərək, onu 2 il müddətinə azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzaya məhkum edir. Məhkəmə CM-in 67-ci və 68-ci maddələrinin müddəaları üzrə cəza təyin edərkən, öncə hökmlə təyin edilən az ciddi cəzanı daha ciddi cəza növünə gətirir. Təyin edilən **240 saat ictimai işləri** (az ciddi cəzanı), 8 saat ictimai işləri bir gün azadlığın məhdudlaşdırılması hesabı ilə əvəz edərək, bir ay azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzaya çevirir. Başqa sözlə, hökmlərdəki cəzalar vahid bir cəza növünə gətirilir. Bundan sonra məhkəmə birinci hökmlə təyin edilən bir ay azadlığın məhdudlaşdırılması cəzası ilə, ikinci hökmlə təyin edilən iki il azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasını tam toplamaqla hökmlərin məcmusu üzrə iki il bir ay müddətinə

qəti cəza təyin edir.

Hökmlərin məcmusu üzrə təyin edilən cəzalardan biri **cərimə**, digər cəzalar isə **müddətli cəzadırsa**, hökmlərin məcmusu qaydasında cəza təyin edilərkən, belə cəzaları bir cəza növünə gətirmək mümkün olmadığından, onlar toplandıqda **müstəqil icra edilir (CM-in 68-ci maddəsi)**.

Qanuna görə, hökmlərin məcmusu üzrə təyin edilən cəza azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlıdırsa, qəti cəzanın həddi əməlin tövsif edildiyi maddələrin sanksiyalarındakı müddətin həddi ilə məhdudlaşmır. Məsələn, mülkiyyətdə olan əmlakı külli miqdarda gizli yolla talama üstündə (CM-in 177.3.2-ci maddəsi) doqquz il azadlıqdan məhrum edilən məhkum cəzasının iki ilini çəkdikdən sonra, cəzaçəkmə müəssisəsində dalaşaraq məhkumlardan birini öldürmüşdür (CM-in 120-ci maddəsi). Sonuncu əmələ - qətlə görə şəxs mühakimə edilərək on il azadlıqdan məhrum edilmişdir. Məhkəmə yeni hökmlə təyin edilən cəzaya (on ilə), əvvəlki hökmlə (CM-in 177.3.2-ci maddəsi) təyin edilən cəzanın çəkilməmiş hissəsini (yeddi ili) tam birləşdirərək, 67-ci maddə əsasında on yeddi il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə növündə **qəti cəza** təyin edir.

Məcmuya daxil olan hökmlərin hər biri üzrə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edilən hallarda cəzaların toplanmasının hansı növünün tətbiqilə qəti cəza təyin edilməsinə dair qanunda xüsusi göstəriş yoxdur. Bu məsələ, zənn edirik ki, hökmlərin məcmusu üzrə cəza təyin edilərkən hər bir konkret halda işin vəziyyətindən və məhkumun şəxsiyyətinin təhlükəliliyindən asılı olaraq həll edilir.

Fikrimizcə, hökmlərin məcmusu üzrə tam toplama mümkün olmayan hallarda, yaxud da işin vəziyyətinə və cinayəti törədənin şəxsiyyətinə görə məhkəmə tam toplamaqla yekun cəza təyin etmənin ədalətli olmasını məqsədəuyğun saymadıqda, qismən toplamaqla yekun cəza təyin etməlidir.

Məcmuya daxil olan hökmlərin birində konkret cinayətə görə cəza təyin edilərkən, həm də əlavə cəza təyin

edilmişdirsə, belə əlavə cəza yekun cəzaya qoşula bilər.

Xarakterinə görə təyin edilən əlavə cəzaların toplanması mümkün deyildirsə, onlar qəti cəzaya birləşdirilir və müstəqil icra edilir (CM-in 68.2-ci maddəsi). Təyin edilən eyni növlü əlavə cəzaların toplandığı hallarda tamamilə və ya qismən toplama yolu ilə təyin edilən əlavə cəzanın müddəti həmin cəza növü üçün Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsində müəyyən edilən yuxarı həddən çox ola bilməz.

Cəza müddətinin hesablanması və cəzanın hesaba alınması

Cəza müddətinin hesablanmasının məhkəmə təcrübəsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Xüsusən cəzaların toplanmasında, cəzanın başqa cəza növü ilə əvəz edilməsində, həbs növündə qətimkan tədbirinin müddətinin hökmlə təyin edilən cəza müddətinə hesablanmasında, cəza müddətlərinin hesablanması kimi məsələ ilə üzləşirik. CM-in 42-ci maddəsində sadalanan bütün cəza növlərinin kəmiyyət tərəfi vardır. Hər bir cəza növü konkret müddətə və ya konkret həcmdə (miqdarda) təyin edilir.

CM-in 69-cu maddəsinin göstərişinə görə, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, islah işləri, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma, azadlığın məhdudlaşdırılması, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalar aylarla, illərlə, ictimai işlər növündə cəza isə saatlarla təyin edilir və hesablanır. Bu qayda cəza təyini zamanı nəzərə alınır, başqa sözlə, sadalanan cəzalar üzrə cəzanın müddəti günlərlə təyin edilə bilməz.

Bəzi cəza növlərinin icrasından məhkumun qəti surətdə imtina etdiyi hallarda, cəza növləri toplanan hallarda, çəkilməmiş cəza növü yeni təyin edilən cəza növünə hesablanan hallarda, qətimkan tədbiri kimi tətbiq edilən həbs müddəti hökmlə təyin edilən cəza müddətinə hesablanan hallarda cəzanın günlərlə təyin edilməsi mümkündür.

Beləliklə, müddətin hesablanmasında ***aşağıdakı variantlar*** mümkündür:

- azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edilərkən şəxsin çəkdiyi intizam xarakterli hərbi hissədə saxlamanın, habelə qətimkan tədbiri kimi tətbiq edilən ***həbsin bir günü azadlıqdan məhrum etmənin bir gününə bərabər tutulur***;

- azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəza təyin edilərkən qətimkan tədbiri kimi ***həbsdə saxlamanın bir günü azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasının iki gününə bərabər tutulur***;

- islah işləri və hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma növündə cəza təyin edilərkən qətimkan tədbiri kimi həbsdə saxlamanın bir günü islah işlərinin və hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırmanın üç gününə bərabər tutulur;

- ictimai işlər növündə cəza təyin edilən hallarda, həbsdə saxlanmanın bir günü ictimai işlərin 8 saatına bərabər tutulur.

Aşağıda sadalanan hallarda şəxs müəyyən müddətdə həbsdə olan şəxs sayılır:

- şübhəli şəxs kimi tutulub saxlanılan şəxsin saxlanıldığı müddət (CPM-in 150.3-cü maddəsi);

- həbslə bağlı seçilən qətimkan tədbiri üzrə şəxsin həbsdə olduğu müddət (CPM-in 158.1-ci maddəsi);

- məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının keçirilməsi ilə bağlı şəxsin psixiatriya xəstəxanasında saxlanıldığı müddət (CPM-in 485.5 maddəsi);

- cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxsin psixiatriya stasionarında məcburi müalicə olunduğu müddət (CM-in 97-ci maddəsi).

Bütün sadalanan müddətlər bütövlükdə şəxsə təyin edilən cəzanın çəkilən hissələrinə hesablanır. Əgər şəxsin barəsində öncə çıxarılan hökm ləğv edilsə və yenidən işə baxılana, habelə yeni hökm çıxarılan qədər şəxs yenə də həbsdə saxlanılırsa, belə hallarda həm birinci hökmə qədər həbsdə olma müddəti, həm də birinci hökmdən sonra həbsdə olma müddəti, yenidən çıxarılan hökmlə təyin edilən cəza müddətindən günə-gün hesabı ilə çıxılır. Əgər şəxsin həbsdə olduğu müddətlər, yeni hökmlə təyin edilən cəzanın müddətinə bərabər olarsa, belə hallarda şəxs cəzanı çəkmiş hesab edilir və o cəzanı çəkdiyi üçün cəzadan azad edilir.

Cinayəti törədən şəxs barəsində həbs növündə qətimkan tədbiri seçilmişdirsə və işə məhkəmədə baxılana qədər şəxs həbsdə olmuşdursa, belə şəxs barəsində cərimə, yaxud da müəyyən vəzifə tutma və ya fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəza əsas cəza kimi təyin edilə bilər.

CM-in 69.4-cü maddəsinin göstərişinə görə, belə hallarda məhkəmə həbsdə saxlama müddətini nəzərə alaraq təyin edilən cəzanı yüngülləşdirir və ya şəxsi bu cəzadan tamamilə azad edir.

The punishment problems in criminal law: The history and modernity

Summary

In the monography it is spoken of assumptions about the origin of punishment. On the base of principle of historical succession, the relation between punishment and rules of talion is established. Attention is paid to punishment, applying for dangerous delicts about the monuments which came till our present time period, speaks about the rights of slave-owning or feudalism system and also in the investigations of similar direction.

It is noted that the punishment in ancient Rome in classical period and also in the period of III-VI centuries of A. O. was considerably humanistic and some attempts were tried to observe the adequate of danger of delicts.

But on the last stage of feudalism and also in the period of activity of inquisition the punishments applying for crimes were seriously harsh. We can witness it while looking through the German feudal law monument "Karolina" and some inquisition acts of medieval period as well.

The ideas of utopic socialists about the humanism of punishment and progressive principles, putting forward by such genius enlighteners, like Ch. Beccaria, Sh. Montesque, Volter, Russo and others had great influence for mitigation of punishment. And great role in it belonged to school of classical law. In the monography it is shown that the totalitarian regime, existing in XX century, during the years of fascist ruling in Germany and during the period of bolshevik

dictatorship in the USSR, led to mass repression and breaking the principles of legality and acceleration of executing of death sentence.

In the V chapter of the work, the conception of the work is given and noted that the essence of punishment is connected with its feature of doing harm. While executing the punishment physical, material, spiritual and psychological ache is realized towards criminal.

A man tries to avoid from atmosphere that makes him ache. Such kind of punishment, like making ache is used as the way of achieving of aims of punishment.

This chapter is also deals with matters of condition of the effectiveness of punishment. In the second chapter of the monography the system of punishment is investigated. The author comes to conclusion that in the criminal legislation, which is on force, the fair establishment of sanctions much depends on the system of punishment. In the work the establishment of system of the punishment is investigated. In this chapter the kinds of punishment, their characters and logical conditions are also taken into account.

The VII chapter deals with the matters of appointing punishment. It is noted that in the 58th article of the Criminal Code, the following conceptions must be taken into account while appointing the punishment

- The regulation of the general part of Code.
- The principles of legality
- The principles of economy of punishment
- The principle of individualization of punishment.
- Circumstances, mitigating of punishment
- Circumstances, aggravating of punishment

- The degree of danger of crime
- The personality of criminal
- The punishment of criminal, influenced to the life condition of his family.

The understanding “Regulation of the General Part of Code” contains the rule which is determined while appointing punishment in the general part of the Criminal Code.

They are the followings:
foundation of criminal responsibility;
the action of criminal law;
understanding of crime;
determination of forms of crimes;
the level of crimes.

So, applying punishment for the crime is based on the majority of conditions. Following the principles of justice, every crime must have its fair solution.

Проблема наказания в уголовном праве: История и современность

Аннотация

В монографии высказываются предположения о генезисе наказания.

Так, на основании принципа исторической преемственности устанавливается связь между наказанием и правилами талиона. Обращается внимание на наказания, применяемые за опасные деликты, которые указаны в дошедших до нашего времени памятниках права рабовладельческого или феодального строя, а также в исследованиях подобного направления. В работе указывается, что в Древнем Риме классического периода, а также в III-VI веках нашей эры (практика раннего феодализма) были предприняты попытки к значительной гуманизации наказания, адекватности его степени опасности деликтов.

Однако в период позднего феодализма и в период действия судов инквизиции наказания, применяемые за совершенные преступления, были в высшей степени ужесточены. Наиболее наглядно свидетельствуют об этом таковой памятник немецкого феодального права Средневековья как «Каролина», а также акты судов инквизиции.

Идеи утопических социалистов о гуманизации наказания, а также прогрессивные принципы, выдвигаемые такими гениальными просветителями как Ч.Беккариа, Ш.Монтескье, Вольтер, Ж.Руссо и др., оказали заметное влияние на смягчение наказания. Большая роль при этом принадлежала школе классического права.

В монографии указывается, что тоталитарные режи-

мы, существующие в XX веке в годы фашистского правительства в Германии и в период большевистской диктатуры в СССР, привели к массовым репрессиям и нарушениям принципа законности, к чрезмерному ужесточению наказания и ускорению исполнения смертной казни.

В пятой главе монографии приводится понятие наказания, отмечается, что сущность наказания выражается в каре, т.е. в таком его свойстве как причинение боли. Указывается, что при применении наказания виновный испытывает физическую, материальную, моральную или психическую боль. Человеку же свойственно избегать обстоятельств, причиняющих ему боль. Другими словами, действие превентивной функции наказания связано с таким его свойством как причинение боли. Такое свойство наказания как причинение боли используется как способ достижения поставленных целей наказания. В этой главе также затрагиваются вопросы условий эффективности наказания.

В VI главе монографии исследуется система наказаний. Автор приходит к такому выводу, что в действующем уголовном законодательстве построение санкций в соответствии с принципом справедливости в значительной степени зависит от системы наказаний. В работе исследуется построение системы наказаний, приводится научное определение системы, основанное на философских положениях. В этой главе освещаются виды наказаний, их характер и логические условия.

В VII главе работы повествуется о вопросах назначения наказаний. Отмечается, что согласно ст.58 УК при назначении наказания учитываются:

- положения Общей части Кодекса;

MÜNDƏRİCAT

- принцип законности;
- принцип справедливости;
- принцип экономии наказания;
- принцип индивидуализации наказания;
- обстоятельства, смягчающие наказание;
- обстоятельства, отягчающие наказание;
- степень опасности преступления;
- личность преступника;
- влияние назначенного наказания на исправление осужденного и на условия жизни его семьи.

Понятие «положения Общей части Кодекса» включает правила, определяемые при назначении наказания в Общей части УК. К ним относятся:

основания уголовной ответственности; действие уголовного закона во времени и в пространстве; понятие преступления; отграничение преступлений от деяний, не представляющих общественной опасности; соответствие совершенного деяния определенной категории преступлений; определение формы вины совершенного преступления; стадии совершенного преступления; возможность совершения деяния в соучастии; выявление обстоятельств, исключающих общественную опасность деяния; при назначении наказания руководство положениями, помогающими достичь цели наказания; учет условий применения каждого вида наказания и др.

Таким образом, применение наказания за преступление обусловлено множеством условий. Однако, руководствуясь принципом справедливости следует сфокусировать их в единой точке, чтобы обусловить примененное наказание.

Ön söz	3
I Fəsil. Cəzanın mənşəyi haqqında	6
§1. Cəza və talion qaydaları	6
§2. Quldarlıq cəmiyyətində cəza	15
§3. Orta əsrlərdə cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar	39
a) feodalizm dövründə cinayətlərlə mübarizədə tətbiq edilən cəzalar	39
b) inkvizisiya məhkəmələri	52
c) şəriət qanunları üzrə cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar	55
II Fəsil. İntibah dövründə və burjua inqilabları ərəfəsində cəzaya dair ideyalar	67
III Fəsil. Cinayət hüququnda Klassik hüquq məktəbinin nümayəndələrinin cəzaya dair baxışları	86
IV Fəsil. XX əsr totalitarizm şəraitində cəza. Ölüm cəzası	106
V Fəsil. Cəzanın anlayışı və məqsədləri	120
§1. Cəzanın anlayışı	120
§2. Cəzanın məqsədləri	129
§3. Tətbiq edilən cəzaların effektivliyi haqqında	146
VI Fəsil. Cəzanın sistemi və növləri	151

§1. Cəzanın sistemi	151
§2. Cəzanın növləri	159
VII fəsil. Cəza təyin etmə	197
§1. Cəza təyin etmənin anlayışı	197
§2. Cəzanı yüngülləşdirən hallar	215
§3. Cəzanı ağırlaşdıran hallar	232
§4. Cinayətə görə nəzərdə tutulan cəzadan daha yüngül olan cəza təyin etmə	248
§5. Başa çatmayan cinayətlərə görə cəza təyin etmə	253
§6. İştirakçılıqla törədilən cinayətlərə görə cəza təyin etmə	254
§7. Residiv cinayətə görə cəza təyinetmə	257
§8. Cinayətlərin məcmusu üzrə cəza təyin etmə	259
§9. Hökmlərin məcmusu üzrə cəza təyin etmə	266
The punishment problems in criminal law: The history and modernity.....	275
Проблема наказания в уголовном праве: История и современность	278

CONTENTS

Preface	3
Chapter 1. About the source of punishment	6
§1. Punishment and principles of talion.....	6
§2. Punishment in Slavery society	15
§3. The punishments applied to the crimes in the middle ages	39
a) punishments applied in the feudalism period..	39
b) courts of inquisition	52
c) the punishments applied to the crimes in accordance with sharia laws.....	55
Chapter 2. The ideas about punishment in the period of renascence and bourgeoisie revolution	67
Chapter 3. "The classical" law school representative's ideas about punishment	86
Chapter 4. The punishment in the 20th century under totalitarian regime. Death penalty	106
Chapter 5. The concept and purposes of punishment	120
§1. The concept of punishment	120
§2. The purposes of punishment	129
§3. About the effectiveness of the punishments applied	146
Chapter 6. The system and types of punishment	151
§1 The system of punishment.	151
§2 Types of punishment	159

Chapter 7. Assignment of Punishment	197
§1. The definition of assignment of punishment.....	197
§2. Circumstances mitigating punishment.....	215
§3. Circumstances aggravating punishment.....	232
§4. Assignment of Milder punishment than provided for particular crime.....	248
§5. Assignment of punishment for uncompleted crime.....	253
§6. Assignment of punishment for crime committed in conspiracy	254
§7. Assignment of punishment in the event of recidivism of crimes	257
§8. Assignment of punishment for aggregate of crimes.....	259
§9. Assignment of punishment with regard to aggregate of judgment.....	266

The punishment problems in criminal law: The history and modernity.....	275
Проблема наказания в уголовном праве: История и современность	278

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предсловие	3
Глава I. О происхождение наказания	6
§1. О происхождении наказания. Наказание и правила талиона	6
§2. Наказание в период рабовладельчества.	15
§3. Наказание в период средневековья.	39
а) применение наказания за преступления, совершённые в период феодализма.	39
б) о роли инквизиционных судов в вопросах применения наказания.	52
в) применение наказания за преступления по законам ислама.	55
Глава II. Просветительно-гуманистическое направление в уголовном праве. Уголовно-правовые идеи о наказании представителей просветительно- гуманистического направления.	67
Глава III. Классическая школа права о наказании. Уголовно-правовые идеи о наказании представителей классической школы права. ..	86
Глава IV. XX век. наказание в период тоталитаризма. Смертная казнь.	106
Глава V. Понятие и цели наказания.	120
§1. Понятие наказания.	120
§2. Цели наказания.	129
§3. Об эффективности наказаний.	146

Глава VI. Система и виды наказаний.....	151
§1. Система наказаний.....	151
§2. Виды наказаний.....	159
Глава VII. Назначение наказания.	197
§1. Понятие назначения наказания.	197
§2. Обстоятельства, смягчающие наказание.	215
§3. Обстоятельства, отягчающие наказание.....	232
§4. Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление....	248
§5. Назначение наказания за неоконченное преступление.	253
§6. Назначение наказания за преступление, совершённое в соучастии.	254
§7. Назначение наказания за рецидив преступлений.	257
§8. Назначение наказания по совокупности преступлений.	259
§9. Назначение наказания по совокупности приговоров.	266
 The punishment problems in criminal law: The history and modernity.....	 275
Проблема наказания в уголовном праве: История и современность	 278

Çapa imzalanmışdır: 29.04.2009.
Kağız formatı 60x84 1/16. Həcmi 18,0 ç.v.,
Sifariş 55, Sayı 300.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı ş.,
AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.